

ἡ Συνέχεια

γράμματα, τέχνες, ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου

Νάσος Βαγενᾶς
Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ
Ἐκτωρ Κακναβάτος
Βλάχης Κανιάρης
Πρόδρομος Μάρκογλου
Ἐμμανουὴλ Μαυρομμάτης
Θανάσης Παπαδόπουλος
Κατερίνα Πλασσαρᾶ
Κ. Μ. Σοφούλης
Ἄννα Φραγκοῦδάκη

Jorge Semprun

Ὁ πόλεμος τελείωσε

Wilhelm Reich

Ἡ ψυχαναγκαστικὴ
οἰκογένεια

Αὐγούστος 1973

6

Καὶ πάλι γιὰ τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα

Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός:
Ἐπιστολὴ Γραικοῦ πρὸς Γάλλον τινὰ φίλον του

ἡ Συνέχεια

Μηνιαία έκδοση λογοτεχνίας, κριτικής,
πνευματικῶν - θεωρητικῶν προβληματισμῶν

Ἰδιοκτησία: Ἐταιρεία Ἐκδόσεως Περιοδικῶν, Ἀνατύπων
καὶ Συλλογῶν Κειμένων, Ε.Π.Ε.

Ἐπεύθυνος ἐκδότες σύμφωνα με τὸ νόμο:

Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου, Πλατεία Καρύτση 10, Ἀθήνα
Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, Εὐπαλίνου 6, Ἀθήνα
Δημήτριος Μαρωνίτης, Δεινοκράτους 17, Ἀθήνα

Γραφεῖα: «Κέδρος», Πανεπιστημίου 44, Τηλ. 615.783

Ἐμβάσματα: Ἀθηνᾶ Καλλιανέση, γιὰ τὸ περιοδικὸ «ἡ Συνέχεια»,
Πανεπιστημίου 44, Ἀθήνα 143

Συνδρομές: ἐτήσια δρχ. 200· φοιτητικὴ δρχ. 150· ἐξωτερικῶν \$ 10

Τιμὴ τεύχους δρχ. 20

Τυπογραφεῖο Β. Παπαζήση, Καββαθᾶ 62, Ἀθήνα

Ἐπεύθυνος Τυπογραφείου:

Δημοσθένης Μαυρομάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πέτρες καὶ Στίγματα	242-245
«Ἑλλὰς πνευματικὴ, Ἑλλὰς παντοτεινὴ» — «Τὸ δικαίωμα νὰ εἶσαι ἄνθρωπος» (Ρήγας, Alain, Ἀλέξ. Παπαναστασίου) — «Διμορραγία» — «Παραλειπόμενα» — «Ἀδέσμευτοι πνευματικοὶ ἄνθρωποι» — «Γνωστὲς οἱ ἀρχεῖς»	
Ἀλληλογραφία	246-247
Θανάσης Παπαδόπουλος: «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ἡ Εὐρώπη» (ἀνακοίνωση τῆς ἀνέκδοτης «Ἐπιστολῆς Γεραικοῦ πρὸς Γάλλον τινὰ φίλον του» τοῦ Ἰ. Ρίζου Νερουλοῦ)	247-253
Κατερίνα Πλασσαρά: «Ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή» (διήγημα)	253-256
Πρόδρομος Μάρκογλου: «Τέσσερα ποιήματα»	254-255
Wilhelm Reich: «Ἡ ψυχαναγκαστικὴ οἰκογένεια ὡς μηχανισμὸς διαπαιδαγώγησης»	256-259
Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ: «Ἀνταπόκριση»	259-260
Jorge Semprun «Ὁ πόλεμος τελείωσε» (σενάριο)	260-268
Ἐκτωρ Κακναβάτος: «Ὁχιές», «Sequence» (ποιήματα)	269-270
Νάσος Βαγενᾶς: «Οἱ ἐλληνικὲς μεταφράσεις τῆς Ἔρημης Χώρας» (πεζογράφημα)	270-274
Ἐμμανουὴλ Μαυρομάτης: «Ἀποσπάσματα διαλόγου μετὰ τὸν Βλάση Κανιάρη»	275-277
Ἄννα Φραγκουδάκη: «Καὶ πάλι γιὰ τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα» (μελέτη)	277-281
Κώστας Μαν. Σοφούλης: «Ἀντιθεωρητισμὸς καὶ οἰκονομικὸς νεοθετικισμὸς» (μελέτη)	281-283
Βιβλιοκριτικὴ	283-286
Σπύρος Πλασκοβίτης: Μένη Κουμανταρέα «Τὰ Καημένα» — Λ. Ζενάκος: «Ἡ γλώσσα τῆς κριτικῆς»	
Ἐμμ. Μοσχονᾶς: «Βιβλιογραφικὸ δελτίο τὸ Ζῶδιο	286-287
	288

Πέτρες καὶ Στίγματα

«ΕΛΛΑΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ
ΕΛΛΑΣ ΠΑΝΤΟΤΕΙΝΗ»

Τὸ παραπάνω ἀπόφθεγμα δὲν εἶναι δικό μας· τὸ διαβάσαμε σὲ μία ἀπὸ τίς μυριάδες πινακίδες ποὺ κοσμοῦν τὴν ὑπαίθρο τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας καὶ μετὰ ἀπαράμιλλη καλλιπέπεια γνωστοποιοῦν τίς ἀρχές της.

Ἀπεναντίας, δικό μας εἶναι τὸ παρακάτω ἐπίσημο ἔγγραφο, ποὺ μᾶς κοινοποιήθηκε στὶς 20 Ἰουλίου 1973:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΥΠΟΥ
ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΟΠΤΕΙΑΣ ΤΥΠΟΥ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Ἰουλίου 1973

Πρὸς τοὺς κ.κ. Ἀλ. Κοτζιά, Ἀλ.
Ἀργυρίου, Δ. Μαρωνίτη.

ΘΕΜΑ: Χαρακτηρισμὸς ἐντύπου.

Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι, δυνάμει τῆς ἐπ' ἀρ. 17661/Α/21-6-73 ἀποφάσεως τοῦ παρ' ἡμῖν Ὑφυπουργοῦ, κατόπιν προηγουμένης γνωμοδοτήσεως τῆς Ἐπιτροπῆς Χάρτου, τὸ ἐντερον ὑμῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ΣΥΝΕΧΕΙΑ» ἐχαρακτηρίσθη ὡς περιοδικὸν ἀνευ ἀτελείας.

Ἐντολὴ Ὑπουργοῦ
Ὁ Τμηματάρχης

Τοῦτο, βέβαια, σημαίνει ὅτι γιὰ νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἐκδίδεται ἡ Συνέχεια ὀφείλει νὰ καταβάλλει στὸ ἀκέραιο τὸ δασμὸ τοῦ χαρτιοῦ, δηλαδὴ νὰ τὸ πληρώνει σημερινὰ ἀκριβότερα ἀπὸ ὅ,τι τὸ πληρώνουν ὅσα ἐντυπα ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς «περιοδικὰ μετ' ἀτελείας». Ἀλιωνία κοιτῆς τοῦ πνεύματος καὶ τῶν τεχνῶν...

*

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ
ΝΑ ΕΙΣΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΡΙΗΓΑΣ

Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου

Ἄρθρον 4. Ὁ Νόμος εἶναι ἐκείνη ἡ ἐλευθέρη ἀπόφασις, ὅπου μετὰ τὴν συγκατάθεσιν ὅλου τοῦ λαοῦ ἔγινεν [...] αὐτὸς εἶναι Νόμος, ἐπεὶδὴ μοναχοὶ μας τὸν δεχόμεθα καὶ τὸν θέλομεν.

Ἄρθρον 7. Τὸ δίκαιον τοῦ νὰ φανερώνομεν τὴν γνώμην μας καὶ τοὺς συλλογισμοὺς μας, τόσον μετὰ τὴν τυπογραφίαν, ὅσον καὶ μετὰ ἄλλον τρόπον· τὸ δίκαιον τοῦ νὰ συναθροίζώμεθα εἰρηνικῶς· ἡ ἐλευθερία κάθε εἶδους ὀρησκείας, Χρι-

στιανισμού, Τουρκισμού, Ίουδαϊσμού και τὰ λοιπά, δὲν εἶναι ἐμποδισμένα εἰς τὴν παροῦσαν διοίκησιν.

Ὅταν ἐμποδίζονται αὐτὰ τὰ δίκαια, εἶναι φανερόν πὸς προέρχεται τοῦτο ἀπὸ Τυραννίαν, ἢ πὸς εἶναι ἀκόμη ἐνθύμησις τοῦ ἐξοστρακισθέντος Δεσποτισμοῦ, ὅ- πού ἀπεδιώξαμεν.

Ἄρθρον 8. Ἡ σιγουρότης [ἢ ἀσφάλεια] εἶναι ἐκεῖνη ἢ διαφεύγουσα [ἢ ὑπεράσπιση], ὅπου δίδεται ἀπὸ ὅλον τὸ ἔθνος καὶ τὸν λαὸν εἰς τὸν κάθε ἄνθρωπον διὰ τὴν φύλαξιν τοῦ ὑποκειμένου του, τῶν δικαίων του καὶ τῶν ὑποστατικῶν του· ἤγουν, ὅταν βλάβη τινὰς ἕνα μόνον ἄνθρωπον, ἢ πάρη ἀδίκως τίποτες ἀπ' αὐ- τόν, ὅλος ὁ λαὸς πρέπει νὰ σηκωθῇ κατ' ἐπάνω ἐκείνου τοῦ δυνάστου καὶ νὰ τὸν ἀποδιώξῃ.

Ἄρθρον 9. Ὁ Νόμος ἔχει χρέος νὰ διαφεντεύῃ τὴν κοινὴν ἐλευθερίαν ὅλου τοῦ ἔθνους καὶ ἐκείνην τοῦ κάθε ἀνθρώ- που, κατοικοῦ εἰς ταύτην τὴν αὐτοκρα- τορίαν, ἐναντίον τῆς καταθλίψεως καὶ τῆς δυναστείας τῶν διοικητῶν· ὅταν αὐ- τοὶ διοικοῦν καλῶς, νὰ τοὺς διαφεντεύῃ· εἰ δὲ κακῶς, νὰ τοὺς ἀποβάλλῃ.

Ἄρθρον 20. Κάθε δόσιμον ἔχει νὰ γίνεταί μόνον διὰ τὸ δημόσιον ὕψους καὶ ὄχι δι' ἀρπαγὰς ἑνὸς καὶ ἄλλου. Ὅλοι οἱ ἐγκάτοικοι ἔχουν τὸ δίκαιον νὰ συντρέ- ζουν εἰς τὸ ρίψιμον τοῦ τεφτερίου [στὴ σύνταξιν τῶν φορολογικῶν καταλόγων], ν' ἀγρυπνοῦν εἰς τὸ σύναγμα τῶν δοσι- μάτων, καὶ νὰ παίρουν λογαριασμὸν ἀπ' ἐκεῖνον ὅπου τὰ ἐσύναξε.

Ἄρθρον 23. Ἡ κοινὴ ἐπιβεβαίωσις καὶ σιγουρότης τοῦ κάθε πολίτου συνί- σταται εἰς τὴν ἐνέργειαν ὅλων τῶν πολ- ιτῶν. Ἦγουν, νὰ στοχαζώμεθα πὸς, ὅταν πάθῃ ἕνας τίποτες κακόν, ἐγγίζον- ται ὅλοι, καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ βεβαιώ- σωμεν εἰς τὸν καθένα τὴν μεταχείρισιν καὶ τὴν προφύλαξιν τῶν δικαίων του. Αὐτὴ ἡ σιγουρότης θεμελιώνεται ἐπά-νω εἰς τὴν αὐτεξουσιότητα τοῦ ἔθνους· ἤγουν, ὅλον τὸ ἔθνος ἀδικεῖται, ὅταν ἀ- δικηθῇ ἕνας μόνος πολίτης.

Ἄρθρον 24. Αὐτὴ ἡ αὐτεξουσιότης δὲν ἔχει τὸ κύρος, ἀν τὰ σύνορα τῶν δημο- σίων ὀφικίων δὲν εἶναι προσδιωρισμένα ἀπὸ τὸν Νόμον, καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀποφα- σισμένον ρητῶς τὸ νὰ δώσουν λογαρια- σμὸν ὅλοι οἱ ἀξιοματικοὶ [οἱ δημοσίου λειτουργοί].

Ἄρθρον 25. Ἡ αὐτοκρατορία [ἢ κυ- ριάρχια] εἶναι θεμελιωμένη εἰς τὸν λαόν· αὐτὴ εἶναι μία, ἀδιαίρετος, ἀπροσδιόρι- στος καὶ ἀναφαίρετος. Ἦγουν, ὁ λαὸς μόνον ἠμπορεῖ νὰ προστάξῃ καὶ ὄχι ἕνα μέρος ἀνθρώπων ἢ μία πόλις· καὶ ἠμπο- ρεῖ νὰ προστάξῃ δι' ὅλα, χωρὶς κανένα ἐμπόδιον.

Ἄρθρον 26. Κανένα μέρος τοῦ λαοῦ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐνεργῇ τὴν δύναμιν ὅλου τοῦ ἔθνους, κάθε μέρος ὅμως τοῦ αὐτοκράτορος λαοῦ, συναγόμενον, ἔχει δίκαιον νὰ εἰπῇ τὸ ὄλημά του μετὰ μίαν σωστὴν ἐλευθερίαν.

Ἄρθρον 27. Κάθε ἄνθρωπος, ὅπου ἤθελεν ἀρπάσει τὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἔθνους, εὐθὺς ἐὰν φυλα- κωνεταί ἀπὸ τοὺς ἐλευθέρους ἄνδρας, νὰ κρίνεται, καὶ κατὰ νόμον νὰ παιδεύεται.

Ἄρθρον 31. Τὰ ἐγκλήματα τῶν Ἐ- πιτρόπων τοῦ ἔθνους καὶ τῶν ἀξιομα-

τικῶν ποτὲ δὲν ἔχουν νὰ μείνουν ἀτιμώ- ρητα. Κανένας δὲν ἔχει τὸ δίκαιον νὰ στο- χαζέται τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀπαρξιάστον περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἦγουν, ὅταν σφάλῃ μεγάλος ἢ μικρός, ὁ Νόμος τὸν παιδεύει ἀφέντως κατὰ τὸ σφάλμα του, ὅς εἶναι καὶ ὁ πρῶτος ἀξιοματικός.

Ἄρθρον 35. Ὅταν ἡ Διοίκησις βιάζῃ ἀθετῇ, καταφρονῇ τὰ δίκαια τοῦ λαοῦ καὶ δὲν εἰσακούῃ τὰ παράπονά του, τὸ νὰ κάμῃ τότε ὁ λαὸς ἢ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νὰ ἀρπάξῃ τὰ ἄρματα καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς τυράννους του, εἶναι τὸ πλέον ἱερὸν ἀπὸ ὅλα τὰ δικάια του καὶ τὸ πλέον ἀπαραίτητον ἀπὸ ὅλα τὰ χρέη του.

Ἄπὸ τὸ Ἐπαναστατικὸ Μανιφέ- στο πού τύπωσε ὁ Ρήγας μέσα σὲ δύο νύχτας τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1797 καὶ πού περιλάμβανε τὴν Προκή- ρυξιν, *Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, τὸ Σύνταγμα καὶ τὸν Θεόν*.

ALAIN

Συμβιβάζει ἀκόμη ἀκριετὰ συχνὰ ἕνας ὀπαδὸς τοῦ Ντρέφους ν' ἀνεβάξῃ τὸν τόνο τῆς φωνῆς καὶ νὰ ζυπνάει ὑπέροχα πάθῃ. Δὲν θυμᾶμαι μὲ ποιά ἀφορμὴ ξε- σηκώθηκε ἕνας τους σὲ μιὰ συντροφιά ὅπου βρισκόμουν· καὶ κατὰ συγκράτησα ἀπὸ τὸ λόγο του γιὰτὶ μπορεῖ νὰ βοηθή- σει νὰ καταλάβωμεν κάπως καλύτερα αὐτὴ τὴν καταπληκτικὴ ἀλλαγὴ τῆς κοινῆς γνώμης πού κατατρόπωσε τόσο εὐκόλα τις ἀντιδραστικὲς δυνάμεις πού ἤδη θριαμβολογοῦσαν.

«Γιὰ τὸ δίκαιο, εἶπε, ναί, γιὰ τὸ δι- καιο, πρέπει ὅμως νὰ τὸ ἐννοοῦμε σωστά. Δὲν εἶχα συμπάθειαν γιὰ τὸν Ντρέφους· δὲν ὑπέφερα μαζί του· δὲ φοβήθηκα τὴν ἐξορία καὶ τὴ φυλακὴν οὐτὲ γιὰ μένα οὐτὲ γιὰ ἄλλους. Ἡ ὑπόθεσις Ντρέφους μ' ἐνδιέφερε ὡς πρόβλημα. Εἶμαι δικη- γόρος, μιλοῦσα γιὰ τὴν ὑπόθεσις ὡς δι- κηγόρος· ἐξέταξα τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ ἐνδεχόμενα μὲ ἀμεροληψία, δίχως πά-θος· δεχόμενον ἀνεπιρέατος ὅλες τις γνώμες. Μόνον νὰ, οἱ ἀπόψεις μου ἀντι- μετώπισαν ὄχι ἐπιχειρήματα ἀλλὰ πιέ- σεις ἄλλοτε κρυφές καὶ ἄλλοτε ὀφράνε- ρες. Ἐγίνε σαφές πὸς ἤθελαν νὰ μὲ ἐμποδίσουν νὰ μιλήσω ἐλεύθερα. Ἦ- ταν οἱ συνασπισμένοι στὶς συζητήσεις καὶ οἱ ἐθελόκωφοι· μερικὲς φορὲς οἱ ἀπαγορεύσεις· πῶς συχνὰ οἱ συγκαλυ- μένες ἀπειλές, οἱ συμβουλές, ὁ ἀποκλει- σμός, ἡ ἀπομόνωσις· ἢ βιαίτητα στὶς ἐκφράσεις πού ἀρχικὰ μὲ ἄφρσαν ἀναυ- δο, μιὰ ταραχὴ πού κυκλοφοροῦσε, ἕνας φανατισμὸς πού φούντωνε· μιὰ πεποι- θησις, ἕνα δόγμα, ἕνας διωγμός. Εἶμαι ἡρεμὸς, εἶμαι σάφρων, εἶμαι ὑπομονε- τικός. Ἀγαπῶ τὴν τάξιν καὶ ὑπακούω στοὺς νόμους. Ὅμως ἀγαπῶ τὴν ἐλευθε- ρίαν τῆς σκέψης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶμαι ἀπόλυτος· ἢ παραμικρὴ τυραννία τῆς γνώμης μὲ ἀγγίζει κατὰκέρδα. Πὸς; Χρησιμοποιοῦ τὴ λογικὴ μου ὅσο μπορῶ καλύτερα· εἶμαι ἐτοιμὸς ν' ἀκούσω τὸν ἀντίπαλο, νὰ φωτισθῶ μετὰ κάθε τρόπο· θέλω νὰ ζυγίσω στὴ συνείδησίν μου τὸ δικαίωμα τοῦ ἀτόμου καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ κράτους· φροντίζω νὰ μὴ καταδι- κάζω ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐπιτόλαια· δέχομαι ὅλες τις θέσεις καὶ ὅλες τις ὑπο-

θέσεις· δὲν προϋποθέτω στὸν ἀντίπαλο οὔτε κακία, οὔτε ὑποκρισίαν, οὔτε βλα- κείαν· κάθε ἄνθρωπος πού μὲ ἀκούει εἶναι κριτὴς μου· δέχομαι νὰ ἀνταλλάξω ἐπι- χειρήματα μπροστὰ σ' ὅποιονδήποτε δι- αιτητῇ, ἀκόμη καὶ ἂν ἔχει προκαταλή- φεις ἀντίθετες στὶς ἀπόψεις μου. Καὶ νὰ τώρα πού θέλουν νὰ καλύψουν τὴ φωνή μου, νὰ πού ὁμολογοῦν τὴν πρόθεσίν μου, νὰ μ' ἐμποδίσουν νὰ μιλήσω σάν ἐλεύθερος ἄνθρωπος καὶ νὰ σκεφθῶ σάν ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Τρέμω δολόκληρος ἀκόμη ἀπὸ ὀργή. Ὡστε λοιπὸν πίστεψα, ὡστε λοιπὸν τὸλμησα νὰ ἐλπίζω πὸς ἀπὸ δειλία, ἀπὸ σύνηση, ἀπὸ φόβο μήπως φάω ξύλο, θὰ δεχόμεθα τὰ δόγμα- τὰ τους καὶ θ' ἀποστήθισα τις ὑμνωδίες τους! Ὅταν τὰ κατάλαβα καλὰ ἔλ' αὐ- τὰ, ἤξερα πιά πὸς θὰ μὲ σκότωναν ἢ θὰ νικούσα· ρίχτηκα στὸ στρατὸ τῶν ἐ- λευθέρων ἀνθρώπων, καὶ, μαζί μὲ ὅποιον- δήποτε ἀναρχικό, γιὰτὶ ἔπρεπε πρὶν ἀπὸ καθεστὶ ἄλλο νὰ συντρίβουν οἱ διω- κτες, καὶ νὰ λευτερωθῇ τὸ πνεῦμα τῆς ἔρευνας. Ὅχι τόσο γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ Ντρέφους ὅσο γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς σκέψης καὶ τῆς ἐκφράσεως».

Ἐτοιοὶ λόγοι εἶναι σάν τοὺς καπνοῦς πού βγαίνουν ἀπὸ ἕνα ἡφαίστειο· θὰ πέ- φταν ἐξω ἀν νόμισαν πὸς εἶναι σβηστό.

Les Propos d'Alain,
Τόμος 2, LX, 1920, σ. 84.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν κατα- λύνεται τόσον ἀσυστόλως αἱ πολιτικαὶ ἐλευθερίαι καὶ τὰ ἀτομικὰ δίκαια τῶν πολιτῶν, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν καταστρέφονται οὐσιαστικὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ, κανεὶς δὲν εἶναι ἀνεύθυνος ὅ- ταν δὲν ἐξεγείρεται. Τὸ σῶμα τῶν ἀξιο- ματικῶν δὲν εἶναι ἀνεύθυνον, τόσον πε- ρισσότερον, ὅσον ἀπὸ στρατιωτικῶν κί- νησεων προέκυψεν ἡ δικτατορία καὶ εἰς μερίδα τοῦ στρατοῦ ἀποκλειστικῶς στη- ρίζεται. Δὲν εἶναι ἀνεύθυνος ἐπίσης οὐτὲ καὶ ὁ τελευταῖος πολίτης.

Ὅλοι χωρὶς καμίαν ἐξαιρέσιν θὰ ἔπρεπε νὰ καλύπτωμεν τὸ πρόσωπον ἀπὸ ἐντροπὴν διὰ τὴν ἐλευσίαν κατὰ τῶσιν εἰς τὴν ὁποίαν περιῆλθεν ὁ τόπος μας, διὰ τὴν προσβολήν, ἢ ὁποία κάθε ἡμέ- ραν γίνεται κατὰ τῆς ἀξιοπρεπειας μας ὡς πολιτῶν καὶ ὡς ἀνθρώπων, διὰ τὴν καταπάτησιν τῶν λαϊκῶν δικαίων, διὰ τὴν ζημίαν τὴν μεγάλην τῶν οὐσιαστικῶν λαϊκῶν συμφερόντων, διὰ τὴν ἀτίμωσιν αὐτὴν τῆς πατρίδος μας. Παρ' ὅλα ταῦ- τα ἢ σημερινὴ κατάστασις δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐξακολουθήσῃ. Θὰ εἶναι ἡ ἀποσύνθε- σις, ὁ θάνατος. Αἱ πολιτικαὶ ἐλευθερίαι πού κατεκτήθησαν μετὰ μακροτάτους καὶ δεινοὺς ἀγῶνας ἀπεδείχθη ὅτι ἀσφα- λίζουν περισσότερον ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλο σύστημα τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ζωτικο- τέρου κοινωνικοῦ συμφέροντος. Ἡ δι- κτατορία πού στηρίζεται εἰς τὴν βίαν καὶ δὲν ἐπιτρέπει κατὰ ὁμαλὸν τρόπον τὴν ἀλλαγὴν πολιτικῆς ἢ κυβερνητικῶν προ- σώπων, ἐὰν τὸ ἀπαιτῇ τὸ γενικὸν συμ- φέρον, δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι βιώσιμος θεσμός· εἰς περιόδον εἰρήνης, εἰς μίαν ἐποχὴν πού ἐπιδιώκεται ἡ κατάργησις τῆς βίας εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις καὶ ὕστερα ἀπὸ ἕνα παγκόσμιον πόλεμον

Πέτρες και Στίγματα

που απέδειξε την ζωτικότητα της δημοκρατίας. Δεν φαντάζομαι άλλως τε ότι ένας λαός όπως ο ελληνικός που έχει χιλιάδων ετών ιστορίαν, ό οποίος όπως είπον έπλασαν αυτός την ιδέαν της ελευθερίας θά θελήση να αποθάνη τόσον αδόξως. "Αν εξακολουθήση ή κατάσταση ή σημερινή και δέν προλάβη έννοείται ό λαός να άνικτήση μόνος του τά δικάια του, τό φυσικόν θά είναι την σημερινήν δικτατορίαν όταν τριβή ή άντικαταστήση μία άλλη δικτατορία του αυτού είδους, να κατανήσωμεν δηλαδή να γίνωμεν τό εξουθένωμα τών λαών, να οργανώσωμεν είν ό στήθος της πατρίδος μας ώργανωμέναι και ασύδοτοι ομάδες ιδιοτελών ανθρώπων και να ροφούν τόν ιδρώτα και τό αίμα του εργαζομένου λαού.

Άπόσπασμα από «Τό παρόν και τό μέλλον της Δημοκρατίας», 12 Φεβρουαρίου 1926, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, Άθήνα 1957.

*

Κατ' αυτόν τόν τρόπον έπραγματοποιήθη ύποδούλωσις ούσιαστική του λαού είν μίαν τυραννικήν μειοψηφίαν.

Η τροπή αυτή τών πραγμάτων, άνεξαρτήτως του ότι δέν συμβιβάζεται πρός την αξιοπρέπειαν τών ανθρώπων, δέν άποτελεί λύσιν του προβλήματος, δέν δύνανται να έχη χαρακτήρα οριστικόν, είναι άντίθετος πρός την πορείαν που ήκολούθησεν ή άνθρωπότης διά να έξυψωθή, άντίθετος είν τά διδάγματα της πείρας πολλών αιώνων.

Η τροπή αυτή τών δημοσίων πραγμάτων, δηλαδή ό φασισμός, στηρίζεται είν εξύψωσιν της βίας ως του συντελεστικωτέρου μέσου διευθετήσεως του κυβερνητικού ζητήματος, ενώ ή πρόοδος τών κοινωνιών από πολιτικής άπόψεως έβασίσθη είν την έξεύρεσιν τρόπων ειρηνικής διευθετήσεως έκάστοτε του κυβερνητικού ζητήματος. Στηρίζεται άκόμη ό φασισμός είν μίαν μυστικοπάθειαν άποδίδουσαν υπερανθρώπους ιδιότητας είν τους δικτάτορας, οι οποίοι έν τούτοις άνδεικνύονται είντε επί τη βίασει δημογωγικών ίκανοτήτων, οι οποίοι τους διευκολύνουν είν την έπιτηδείαν έκμετάλλευσιν τών κατωτέρων ένστικτων τών ανθρώπων, είντε στηρίζομενοι είν μίαν καλώς ώργανωμένην φατριάν ή είν έν σώμα πραιτωριανών.

[...]

Τά φασιστικά καθεστώτα συνήθως έπαίρουνται διά την έκτέλεσιν μεγάλων δημοσίων έργων. Άλλ' άνεξαρτήτως του ότι ή έκτέλεσις τούτων έργων, όταν δέν συνδυάζεται με την εύτυχίαν τών

λαών, δέν έχει αξίαν—μόνον μετά την μοιραίαν κατάπτωσιν τών καθεστώτων αυτών, όποτε θά καταστή δυνατός ό δημόσιος έλεγχος, θά γνωσθή πόσον άκριβιά έπλήρωσαν οι σχετικοί λαοί τά έργα αυτά, τότε μόνον θά έλθουν είν φώς τά τρομερά έλκη της αυταρχικής διακυβερνήσεως — άνεξαρτήτως τούτου, πραγματοποίησις τούτων μεγάλων έργων έγινε και γίνεται και είν φιλελεύθερα καθεστώτα.

[...]

Τήν ιδέαν αυτής [της δικτατορίας] κηλιεργούν έπιτηδείως πέντε κατηγοριών άνθρώπων.

1. Έπιτήδευοι έκμεταλλευταί, επιδιώκοντες να άνδειχθούν, να έπιτύχουν όφέλη που δέν είν εύκολον να τό κατορθώσουν με ένα φιλελεύθερον καθεστώ.

2. Όρισμένοι κεφαλαιοκρατικοί κύκλοι, φανταζόμενοι ότι με τόν φασισμόν άποσβεβείται ό κομμουνισμός και οι όποιοι δέν ύπολογίζουν ότι ό φασισμός, όσον και αν είναι γέννημα του καπιταλισμού, άναγκάζεται πρός συνήρησιν του να κάμη γενναίας περικοπές.

3. Υπεράγχι συντηρητικοί άνθρωποι, προσκολλημένοι είν προλήψεις και είν είδωλα, οι οποίοι είν άνίκανοι να δεχθούν κάθε νεωτερισμόν έν φόβου μήπως κλονισθούν τά θεμέλια τών είδώλων των. Και έπειδή ό προοδευτικόν νεωτερισμόν προέρχεται από τά κόμματα τά ριζοσπαστικά, τά λεγόμενα γενικώτερον άριστερά, οι άποστεωμένοι άνθρωποι είν τόν εναντίον των πόλεμον καταφεύγοντες είν κάθε δημογωγίαν, είν κάθε συγκοφαντίαν και ψεύδος, είν κάθε έκμετάλλευσιν κατωτέρων ελατηρίων και προλήψεων και δέν δυσκολύνονται να ύποστηρίξουν άκόμη και την κατάργησιν τών πολιτικών ελευθεριών διά να έμποδίσουν την πρός τά εμπρός κίνησιν του λαού.

4. Έστερημένοι δημιουργικότητος άνθρωποι, κάθε ίκανότητος πρός διεξαγωγήν αγώνων τους όποιους ή δικτατορία διευκολύνει, διότι τους άπαλλάσσει από κάθε αγώνα και τους γεννά κάθε έλπίδα ότι ένδεχόμενον δι' αυτής να έπιτυγχούν χωρίς αγώνας σκοποι κατ' αυτούς άγαθού.

5. Άνθρωποι οι όποιοι, έπηρεασμένοι από τό έπάγγελμα τό στρατιωτικόν, άποδίδουν ιδιαίτεραν σημασίαν είν την βίαν και ρέπουν είν την έπιβολήν συστημάτων αυταρχικών, ίκανών να δώσουν ταχείας λύσεις είν μεγάλα ζητήματα, να λύσουν κατά τό σύστημα του Γορδίου δεσμού τά μεγάλα προβλήματα του τόπου.

Είναι φανερόν πόσον επικίνδυνοι είναι οι ροπαί τών ανθρώπων αυτών, έντελώς άνίκανών να έμβραθύνουν είν την κατανόησιν τών κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων, οι όποιοι ούδόλως έδιδάχθησαν από τας ζημίας που ύπέστησαν από τας δικτατορίας.

Άπόσπασμα από «Τό κυβερνητικόν σύστημα και ή μεταρρύθμισις του Συντάγματος», 4 Ιουνίου 1936, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, Άθήνα 1957.

ΑΙΜΟΡΡΑΓΙΑ

Δέν είναι μόνο τό ένα περίπου τέταρτο του εργατικού μας δυναμικού που μοχθεί στα πέρατα της ούκουμένης καρπίζοντας με τόν ιδρώτα του τη γή της ζενιτιάς. Ένα πρόγραμμα που λάβαμε από τη Γενεύη μς θυμίζει και μία άλλη κατηγορία αξίων Έλλήνων που άναλίσκουν τις πολύτιμες δυνάμεις τους μακριά από την πατρίδα.

Πρόκειται για τούς «Θερινούς Κύκλους Μαθημάτων» που οργανώσε για την περίοδο 29 Αυγούστου - 29 Σεπτεμβρίου ή Ένωση Έλλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Εύρώπης — μία ομάδα από εκατό περίπου Έλληνες καθηγητές, ύφηγητές, έπιμελητές και βοηθούς ή όποια ιδρύθηκε εδώ και δύομισι χρόνια με έδρα τό Λονδίνο—με τη συμπαράσταση του Πανεπιστημιακού Ίνστιτούτου Εύρωπαϊκών Σπουδών της Γενεύης, και της Εύρωπαϊκής Έπιτροπής της Ε.Ο.Κ. Τά μαθήματα αυτά θά δοθούν στα Έλληνικά στη Γενεύη και μπορούν να τά παρακολουθήσουν Έλληνες σπουδαστές από την Ελλάδα και τό έξωτερικό καταβάλλοντας μόνο τά έξοδα διατροφής (περισσότερες πληροφορίες στο Fondation pour une Residence Universitaire Internationale, 63, rue de Paquis-Genève). Χωρίζονται σε τρεις κύκλους με θέμα τη σύγχρονη Ελλάδα:

Πρώτος κύκλος: «Έλληνική γλώσσα και λογοτεχνία», από 29/8 έως 8/9. Θά διδάξουν οι καθηγητές Samuel Baudouy, Bertrand Bouvier, Ν. Γεωργούδης, Α. Μυστακίδης, Ίσιδώρα Rosenthal - Καμαρινέα, Κ. Κανδύλης, Ά. Προβελέγγιος, ό λογοτέχνης Δ. Κατζής και ό μουσουργός Γιάννης Ξενάκης.

Δεύτερος κύκλος: «Κοινωνία και οικονομία», από 6 έως 19/9. Θά διδάξουν οι καθηγητές Γ. Κατηφόρης, Γ. Μυχιάκης, Α. Μάνσης, Β. Μεταξής και Κ. Σημίτης.

Τρίτος κύκλος: «Έλλάδα και Εύρωπαϊκή Κοινότητα», από 17 έως 29/9. Θά διδάξουν οι καθηγητές Σ. Καλοερόπουλος - Στράτης, Λένα Καμαρινού, Θ. Παγκαλιός, Γιάνκος Σιώτης, Γ. Τενεκίδης και ό κ. Σ. Χαρίσις.

Λοιπόν, ή πράγματι άξιόπεινη αυτή πρωτοβουλία μς γεμίζει θλιβερές σκέψεις: πόσο αξίο Έλληνες ζενιτεμένοι, έξόριστοι, αυτοεξόριστοι. Θά σταματήσει, έπιτέλους, ή αίμορραγία, που στραγγίζει ούλοένα τόν εθνικό οργανισμό από τις λιγοστές δυνάμεις του;

*

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

Μς ρώτησε φίλος πολεοδόμος:

«Πώς γίνεται ό ετεροδημότες (έπαρχιώτες) που ψήφισαν στην Άθήνα να ψηφίζουν σύμφωνα με τόν μέσο όρο τών Άθηναίων, ενώ οι ετεροδημότες (Άθηναίοι παραθεριστές) που ψήφισαν στην έπαρχία να ψηφίζουν σύμφωνα με τόν μέσο όρο τών έπαρχιωτών;»

Πρώτη φορά βρήκαμε τόσο εύκολα την άπάντησιν:

«Για τό πρώτο, τόν βεβαιώσαμε κατηγορηματικά, εύθύνεται ή μάστιγα της

Πέτρες και Στίγματα

άστυφιλίας, ο υδροκεφαλισμός της πρωτεύουσας και των πρωτευουσίδων και η μόλυνση του περιβάλλοντος. Στο δεύτερο, βοήθησε η επιτυχημένη αποκέντρωση, η φυσική ζωή, ο καθαρός αέρας και η συνεχής άσκηση κάτω από την επίβλεψη δοκιμασμένων προπονητών, βασικές, όπως καταλαβαίνεις, προϋποθέσεις για δημιουργία ρεκόρ».

*

Έλεγε ένας ψηφοφόρος μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων.

—Βρέ παιδιά, ένα πράγμα δεν μπορώ να εξηγήσω: Ψήφισα στο τμήμα μου από τους τελευταίους, γύρω στις έπτά και τέταρτο και είδα ότι στο τραπέζι πίσω από το παραβάν υπήρχαν σχεδόν αποκλειστικά μόνο ψηφοδέλτια με ΝΑΙ, που σημαίνει ότι όλοι σχεδόν οι προηγούμενοι ψήφισαν ΟΧΙ. Και άκουω μετά στα αποτελέσματα ότι στο τμήμα μου βρέθηκαν 1352 ΝΑΙ και 25 ΟΧΙ.

—Τά τρώγανε, φίλε μου, δεν καταλαβεις; Οριαμβολόγησε ο πολύξερρος. Μάλιστα! Ήταν τόση η αγάπη του κόσμου για τον Παπαδόπουλο που έβαλε στο φάκελο το ΝΑΙ και το ΟΧΙ το έτρωγε, να το εξαφανίσει από προσώπου γης.

*

Τις μέρες του δικού μας 78% διαβάσαμε στις εφημερίδες ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας των Φιλιππίνων Μάρκος, που κατέλαβε την αρχή πραξικοπηματικά κι έχει καταλύσει κάθε ελευθερία στη χώρα του, έκανε δημοψήφισμα—φυσικά κάτω από στρατιωτικό νόμο—ρωτώντας το λαό εάν εξακολουθεί να τον θέλει Πρόεδρο. «Αν και η αντιπολίτευση, που συγκρίνει τον Μάρκος με τον Χίτλερ, ζήτησε από το λαό να ψηφίσει ΟΧΙ, 83% των ψηφοφόρων ψήφισε ΝΑΙ. Ίσως είναι καιρός να εξεταστεί σοβαρά αυτό το περίεργο φαινόμενο που παρουσιάζεται τελευταία. «Ότι, δηλαδή, χώρες μικρές αναδεικνύουν μεγαλύτερες ηγέτες ενώ μεγάλες και προοδευμένες χώρες δεν αναδεικνύουν. Διότι που να φανταστεί ένας Χίθ π.χ. ή ένας Μπράντ ή ένας Νίξον ότι είναι δυνατόν να κερδίσουν εκλογές με τέτοια ποσοστά. Και να σκεφτεί κανείς ότι αυτοί οι προηγούμενοι μεγάλοι ηγέτες κυβερνούσαν καταπιεστικά, με στρατιωτικούς νόμους, με συλλήψεις, με βασανισμούς κ.τ.λ. Παρ' όλα αυτά ο λαός δεν μπορεί να αγνοήσει την μεγαλοσύνη τους. Τους ψηφίζει και με το παραπάνω.

*

Γιορτάζαμε τα επινίκια σε μια ταβέρνα.

—Περίεργος λαός έσεϊς οί Έλληνες, έλεγε ο φίλος μας που μόνο ή προφορά του έδειχνε ότι είναι ξένος. Τη μια φορά ψηφίζετε υπέρ της βασιλευμένης Δη-

μοκρατίας την άλλη υπέρ της άβασιλευτής Δημοκρατίας. Διαβάσετε οι περισσότεροι αντικυβερνητικές εφημερίδες—αφού οι αντικυβερνητικές εφημερίδες έχουν τετραπλάσια κυκλοφορία από τις φιλοκυβερνητικές—άλλα ψηφίζετε υπέρ της κυβερνήσεως. Θέλετε αδιάβλητες εκλογές αλλά δεν βάζετε στις εφορευτικές επιτροπές δικαστικούς. «Όταν βρισκόσαστε στο σπίτι σας στη μεγάλη πόλη ψηφίζετε κατά της κυβερνήσεως ενώ όταν παραθερίζετε στην επαρχία ψηφίζετε υπέρ της κυβερνήσεως. Θέλετε να ψηφίσετε ΟΧΙ αλλά κάνετε λάθος και ρίχνετε ΝΑΙ. Ζητάτε μυστική ψηφοφορία αλλά κρεμάτε στο χωριό σας τεράστιες πινακίδες που δηλώνουν ότι όλο το χωριό θα ψηφίσει ΝΑΙ.

Από το διπλανό τραπέζακι γύρισε τόν μισό του όμο, σήκωσε ένα βαρύ μάτι και τόν μέτρησε.

—Δέ μου λές, παλικαράκι, είσαι Άμερικάνος;

—Μάλιστα, κύριε.

—Τά χειρέτηματa στον κύριο Νίξον.

*

ΑΔΕΣΜΕΥΤΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ...

(Βαθιά εισπνοή...)

«...Και κατά τη γνώμη μας θα είναι μεγάλο σφάλμα, θα είναι ιστορικό παραπάτημα πρώτου μεγέθους, ή έμμονή σε ένα στατικό «ΟΧΙ», από το οποίο δεν έχει να περιμένει κανείς παρά νέες συνθήκες που δεν θα είναι παρά μια «κακοφόρμηση» της μόνιμης πολιτικής πληγής του νεοελληνισμού: του πολυκέφαλου, ιδιοτελούς, μωπικού και έγωιστικού κομματικού απολυταρχισμού με έπαχλόουθα τόν εμφύλιο διχασμό και την αδράνεια των δημιουργικών δυνάμεων του τόπου μας. Και θα είναι μέγα κρίμα να συμβεί αυτό σε μια στιγμή όπου η «δημοκρατία της ζωής» έχει τόσο πολύ άνοπτγθεί στον τόπο μας, ώστε να έχει λησμονηθεί ακόμα και από τους παλαιότερους έκεινο το φοβερό επίθετο της «φωροκώστανας» με το οποίο μόνιμα μας παρασημοφορούσαμε το παλαιό πολιτικό κοινωνικό και οικονομικό μας κατάντημα...»

Κρίμα που σπένσαμε πρωί πρωί να ασχισουμε το εκλογικό μας δικαίωμα ως «ελεύθεροι πολίται» και δεν προλάβαμε να ένοτιστούμε το κυριακάτικο τουτο κήρυγμα ελληνικότητας, μετριοπάθειας, σωφροσύνης, πατριωτισμού και φυσικά δημοκρατικής έξαρσης, που άσφαλώς θα επηρέαζε επί το θετικόν την απόφασή μας μια και φέρει την υπογραφή ενός ύποδειγματικού πνευματικού ανθρώπου όπως είναι ο κ. Α. Καραντώνης.

(Μά κι αυτός ο εύλογγμένος τέτοιες συγκαλονιστικές αλήθειες έκρυβε μέσα του και περίμενε τελευταία μέρα, 29 πιά Ίουλίου, να βγει να μάς φωτίσει;)

Έτσι θα άποφεύγαμε το μεγάλο σφάλμα ενός ιστορικού παραπατήματος πρώτου μεγέθους, και θα ήμασταν και περήφανοι από πάνω πως με την έπιπολαιότητα μας δεν θα συντελούσαμε σ' έναν νέο εμφύλιο διχασμό.

Τέλος πάντων, ό,τι έγινε έγινε. Έλπίζουμε να ήρθερησε πιά η άγωνιώσα συνειδηση του κ. Καραντώνη. Και η καινούρια Δημοκρατία του έθριαμβευσε και ο ελληνικός λαός εψήφισε ελευθέρως τους ταγούς του και—προπαντός—ο εμφύλιος άποσοβήθηκε. «Όλα καλά.

Άλλά και στο μεθύσι της χαράς βραδυφλεγής και καθιστερημένος ο κ. Καραντώνης. Νεανικότερος, λαλίστερος, ένθουσιωδέστερος, τόν προλάβε στους πανηγυρισμούς ο έτερος ελεύθερος πνευματικός άνθρωπος κ. Βασίλης Φράγκος (φιλόσοφος, διευθυντής κλπ.) ο όποιος μάς πληροφωρεί τούτα κά βερυσήμαντα και γνησίως δημοκρατικά:

«Ός Έλλην διανοούμενος αισθάνομαι βαθιά χαρά και ικανοποίηση για την πλήρη δημοκρατική πλέον συνταγήσι επαναστατικής αντικειμενικής αναγκαιότητας και λαϊκής εθνικής βουλήσεως. Και στην άπολιτική υπερχομματική αυτή φάσι της νέας δημοκρατικής πολιτείας, θεωρώ ανάγκη να υπογραμμίσω το χρέος όλων των ανθρώπων των Έραμμάτων και των Τεχνών: πάνω στο ύποβαθο της οικονομικής άναπτύξεως, που διέπλανε το επαναστατικό όλμα της τελευταίας έξαιτίας καλούμεθα να δημιουργήσουμε ένα σύγχρονο νεοελληνικό πνευματικό έποικοδόμημα, σύμφωνα με τις εθνικές ρίζες μας και αντίξιο των σύγχρονων καιρών».

Έδώ χειροκροτούν και φωνάζουν: Ζήτω!

*

ΓΝΩΣΤΕΣ ΟΙ ΑΡΧΕΣ

Άντιγράφουμε την είδηση:

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 2 Αύγουστου

Με μια μεγάλη πέτρα, βάρους τριών κιλών περίπου, άγνωστοι έσπασαν χθες τα ξημερώματα την βιτρίνα του βιβλιοπωλείου της Καΐτης Σαζκέτα (Έργνατίας 12).

Στην βιτρίνα εξέτιθεντο βιβλία προοδευτικών συγγραφέων. Το γεγονός κατηγορήθη στην άστυνομία ή όποια άναζητεί τους δράστες.

Παρόμοιο επεισόδιο, ως γνωστόν, με άγνωστους δράστες, έγινε τα ξημερώματα της περασμένης Πέμπτης. Οί άγνωστοι έσπασαν την βιτρίνα του βιβλιοπωλείου του Κων. Άλμετιόη (Μελενίκου 23), στην όποια εξέτιθεντο βιβλία άριστερών συγγραφέων (Μάρξ, Λένιν κλπ.).

Χθες τα ξημερώματα, άγνωστοι έσπασαν την τζαμιόπορτα και την πινακίδα του Συλλόγου Κοητών Φοιτητών Θεσσαλονίκης. Την ίδια τζαμιόπορτα, έχουν καταστρέψει, τελευταίως και επανληφην άγνωστοι, εναντίον των όποιων υπεβλήθη μήνυσις.

Και οί μόν περιφημοί άγνωστοι, ως τη στιγμή που τυπώνεται το τεύχος, παραμένουν βέβαια άγνωστοι. Πασιγνωστες όμως είναι οί άρχές που κατευθύνουν τέτοιους βανδαλισμούς, μπορείτε να τις απολαύσετε στο κλασικό έγχειρίδιο του είδους, το Mein Kampf.

Ἀλληλογραφία

Ἡ Συνέχεια εἶναι ἀδύνατο νὰ φιλοξενήσει στὴ στήλη τῆς ἀλληλογραφίας ἐπιστολὲς πού, κι ὅταν ἀκόμη παρουσιάζουν γενικότερο ἐνδιαφέρον, καλύπτουν πολὺ μεγάλο χῶρο. Οἱ ἐπιστολὲς θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὅσο γίνεται πιὸ σύντομες καὶ συνοπτικές.

Ἀπὸ τὸν κ. Διαμάντη Λεβεντάκο λάβαμε ἐπιστολὴ ἀπαντητικὴ στὴν κριτικὴ τοῦ κ. Π.Α. Ζάννα γιὰ τὸν τόμο «Σύγχρονη θεωρία Κινηματογράφου» (Συνέχεια, τεύχος 3). Λυπούμαστε γιὰ τὴ ἔκταση τῆς ἐπιστολῆς (13 δακτυλογραφημένες σελίδες, δηλαδὴ πάνω ἀπὸ 2 σελίδες τοῦ περιοδικοῦ) δὲν ἐπιτρέπει τὴ δημοσίευσή της.

Ἡ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ἡ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΜΑΣ

Ἄγαπητὴ Συνέχεια,

Πολὺ ἐνδιαφέροντα τὰ περὶ νεοελληνικῆς πραγματικότητος καὶ πεζογραφίας. Ἰδιαίτερα οἱ ἀπόψεις τοῦ Στρατῆ Τσίρκα μὲ γέμισαν ἐρωτηματικά, τὰ ὁποῖα, μὲ τὴν ἀδεία σου, τοῦ παραθέτω:

1) Εἶναι δυνατόν οἱ ἀντιστοιχίες πού ὑπάρχουν στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη πού συντελεῖται σὲ δύο διαφορετικούς χώρους καὶ σὲ πολὺ διαφορετικούς χρόνους (Γαλλία τοῦ Μπαλζάκ - Ἑλλάς τοῦ σήμερα), νὰ μποροῦν νὰ καθορίζουν κοινὸ ἐκφραστικὸ τρόπο στὸ μυθιστόρημα; Καὶ μπορεῖ ἡ τεχνολογία τοῦ μυθιστοριογράφου νὰ μὴ ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους παράγοντες τῆς παγκόσμιας ἐξέλιξης πού χωρίζει τὴν ἐποχὴ τοῦ Μπαλζάκ ἀπὸ τὸ σήμερα ἢ, ἀκόμα, καὶ ἀπὸ τὴν τόσο διαφορετικὴ παράδοση πού ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ἕνα γεωγραφικὸ χῶρο στὸν ἄλλο (Ἑλλάς-Γαλλία), ἔτσι πού τὸ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι πάντα μοναδικό;

2) Παίρνω δύο θέσεις τοῦ Στρατῆ Τσίρκα. Ἡ μία, ὅτι εἶναι ἀποδεκτὸς ὁ συμβολισμὸς ὅταν προηγήται τῶν γεγονότων («Ὁ Κάφκα δικαιοθάνηκε τὴ μεγάλη Φρίκη πού ἐπερχόταν...» κλπ.). Ἐνῶ ὅταν τὸ γεγονός ἔχει συντελεσθεῖ καὶ ἔχει γίνει βίωμα δὲν μπορεῖς πιά νὰ ἀναφέρεσαι σ' αὐτὸ μὲ ἀλληγορίες καὶ σύμβολα, πρέπει νὰ λές τὰ πράγματα μὲ τ' ὄνομά τους (κριτικὸς ρεαλισμὸς). Καὶ ἡ ἄλλη: «Ἡ τεχνολογία τοῦ μυθιστορηματος ἀντιστοιχεῖ κάθε φορὰ σὲ ὀρισμένη κοινωνικὴ φάση τῆς δοσμένης χώρας». Προσωπικὰ μπορῶ νὰ δεχτώ σὰν σωστὲς καὶ τίς δύο, μόνο πού διακρίνω κάποια ἀντίφαση ἀνάμεσά τους, ἡ ὁποία μοῦ προκαλεῖ σύγχυση. Δηλαδή: Σ' ἕνα χρονικὰ συγκεκριμένο στάδιο ἐξέλιξης μιᾶς χώρας μποροῦν νὰ ὑπάρχουν γεγονότα πού ἔχουν συντελεσθεῖ καὶ ἄλλα πού οὐκ ἔχουν τελεσθεῖ ἀπὸ πρᾶσιθάνεται. Θὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἄλλη φόρμα ἀντίστοιχα; Ἀλλὰ τότε ποιά θὰ εἶναι ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ φόρμα τῆς ἐποχῆς καὶ ποιοὶ οἱ ἐκπρόσωποί της;

3) Ἐπειδὴ δυσκολεύομαι νὰ δῶ τὸν λειτουργικὸ ρόλο τοῦ μυθιστορηματος τόσο διαφορετικὸ ἀπὸ τῶν ἄλλων τεχνῶν, ἀναρωτιέμαι γιὰτί, ἂν καθορίζεται ἕνας συγκεκριμένος ρόλος γιὰ τὸν μυθιστοριογράφο, νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ρόλο π.χ. ὁ ποιητής;

4) Πιστεύει ὁ Στρατῆς Τσίρκα ὅτι ἡ φόρμα εἶναι κάτι πού μπορεῖ νὰ δέχεται πειραματισμούς συνειδητὰ ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ νὰ παραμένει γνήσια; (Ἄναφέρει τὴν περίπτωση Χειμωνᾶ). Νομίζω ὅτι ἡ φόρμα εἶναι κάτι πού ἐπιβάλλεται μόνο «ἐκ τῶν ἔξω»—ἀπὸ τίς κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ζεῖ ὁ συγγραφέας. Ἐπίσης ὅτι αὐτὴ εἶναι τὸ ἕνα στοιχεῖο πού μαζί μὲ τὸ ἄλλο, πού ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο καὶ τὸν προβληματισμὸ τοῦ δημιουργήματος, θὰ τοποθετήσουν τὸ δημιουργὸ «ἐντὸς ἢ ἐκτὸς» τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὰ ὅμως δὲν εἶναι λογικὸ νὰ μποροῦν νὰ καθοριστοῦν μόνο ἀπὸ τίς ἐπερχόμενες γενιὲς ὅταν θὰ κρίνουν τὴ σημερινὴ λογοτεχνία; Συνεπῶς μήπως δὲν πρόκειται γιὰ πειραματισμούς—μιλάω γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς σημερινῆς γενιᾶς πού ἔχουν κάποια γνησιότητα—ἀλλὰ γιὰ ζυμώσεις πού συντελοῦνται κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ἐξωτερικῶν γεγονότων τοῦ σήμερα, οἱ ὁποῖες θὰ διαμορφώσουν μὲ τὸν καιρὸ κάποιο ἐκφραστικὸ μέσον πού θὰ χαρακτηρίσει τὴν ἐποχὴ μας; Καὶ μήπως τότε δὲ θὰ πρέπει καμιά τεχνολογία ν' ἀποκλεισθεῖ καὶ νὰ κριθεῖ τόσο πρόωγα;

Αὐτὰ. Καὶ εἶναι λίγα μόνο ἀπὸ τὰ προβλήματα πού μοῦ ἔθεσε ἡ πολὺ χρηστική αὐτὴ συζήτηση.

Ἐυχαριστώντας

KATERINA ΠΑΣΣΑΡΑ

ΣΧΟΛΙΟ

ΣΕ ΜΙΑ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Δὲν ἔχω πρόθεση νὰ ἀμφισβητήσω τὴν ἐγκυρότητα τῆς γενικῆς κρίσης τοῦ Φ. Ραζοῦ (Συνέχεια, τ. 3) γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ μου στοὺς Διανοούμενους τοῦ Α. Γκράμσι: τόσο γιὰ λόγους δεοντολογίας ὅσο καὶ γιὰ λόγους οὐσίας. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ διευκρινίσω ἕνα δὺο σημεῖα αὐτῆς τῆς κρίσης καὶ νὰ ξαναθυμίσω μερικὸς βασικοὺς ὅρους, πού ἀφοροῦν τὴν βιβλικὴ δραστηριότητα στὴν Ἑλλάδα, συμβάλλοντας ἔτσι στὴ διερεύνηση τοῦ προβλήματος.

Πρῶτα οἱ διευκρινίσεις.

α) Οὔτε στὴ σελ. 15, οὔτε σὲ κανένα ἄλλο σημεῖο τοῦ βιβλίου δὲν ὑπάρχει γραμμένο, οὔτε καὶ ὑπονοεῖται ὅτι οἱ ἔνοιοι: «ἡγεμονία τῆς κυρίαρχης τάξης», «ιδιωτικὴ καὶ πολιτικὴ κοινωνία» κλπ. ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Γκράμσι. Ἀπλῶς τονίζουμε ὅτι ὁ τελευταῖος τίς χρησιμοποίησε γιὰ νὰ διατυπώσῃ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ σχηματισμὸ καὶ

τὴ λειτουργία τῶν διανοουμένων. Δὲν ἀσκολοῦμαστε κανὲν μὲ τέτοια θέματα, γι' αὐτὸ προτιμήσαμε νὰ δημοσιεύσουμε τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Α. Γκρούπι.

β) Ἡ εἰσαγωγὴ πού προτάξαμε δὲν εἶχε σκοπὸ (οὔτε μπορούσε νὰ ἔχει) νὰ δώσει μιὰν ἐρμηνεία τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐλλήνων διανοουμένων μὲ βάση τὴ θεωρία τοῦ Γκράμσι. Ὑπανιχτήκαμε μονάχα καὶ ὑποδείξαμε σὲ ποιὸς τομεῖς κατὰ τὴ γνώμη μας μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ αὐτὴ ἡ θεωρία καὶ τί ἀνατροπὲς (ἐνδεχόμενα) μπορούσε νὰ φέρει στὴν παραδοσιακὴ ἱστοριογραφία τῆς Ἀριστοτέλως.

γ) Οἱ ἀριστεροὶ ἱστορικοὶ (κυρίως οἱ παλιότεροι), περὶ ὅλα τὰ λάθη τους, τίς ἀπλουστεύσεις καὶ τίς παραμορφώσεις πού δημιούργησαν στὴ μαρξιστικὴ θεωρία, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐφαρμόσουν τὴ μεθοδολογία τῆς στὴ διερεύνηση τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, εἶναι αὐτοὶ πού διαμορφώσανε τὴ μαρξιστικὴ παράδοση στὴ χώρα μας. Ἰδιαίτερα ὁ Κορδάτος εἶναι αὐτὸς πού εἰσηγήθηκε τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν οικονομικο-κοινωνικὸ σχηματισμὸ, πού διακρίνεται ἀπὸ ἕνα καθορισμένο τρόπο παραγωγῆς καὶ καθορισμένες παραγωγικὲς σχέσεις, ἀνατρέποντας τὴν ἀντίληψη πού εἶχε κληροδοτήσει ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος στὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, χωρὶς καμιά ψευδαίσθηση καὶ δέος γιὰ τὴ (σχετικὴ τους) ἀξία, αὐτὴ εἶναι ἡ μαρξιστικὴ παράδοσή μας. Μποροῦμε νὰ τὴν κρίνουμε καὶ νὰ τὴν ἀναθεωρήσουμε, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ τὴ διαγράψουμε ἢ νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε. Στὸ κάτω κάτω μιὰ σωστὴ θεώρηση ἀπαιτεῖ πρῶτα τὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς παράδοσης. Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὴν ἀντίληψη πὼς καὶ ἂν ἀκόμη «χρησιμοποιοῦσαν τίς ἀνάλογες ἔνοιες στὴν ἱστορικὴ ἀνάλυση πάλι ἡ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία δὲ θὰ πῆγαινε μπροστά», εἴχαμε σημειώσει τότε στὴ σελ. 15: «Γιὰτί ἂν εἶναι φανερό πὼς μόνο ἡ παρουσία τέτοιων ἐνοιῶν σὲ μιὰ μελέτη δὲν εἶναι καθόλου ἀπόδειξη τῆς σωστῆς χρήσης τους, καὶ κατὰ συνέπεια τῆς σωστῆς σύλληψης τοῦ προβλήματος, ἐν τούτοις ἡ ἀπουσία τέτοιων ἐνοιῶν δειχνεῖ τὸ ἐπίπεδο καὶ τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ κινηθεῖ ἡ θεωρητικὴ σκέψη. Δηλαδή ἀποδείχνει τὴν ἀνικανότητα αὐτῆς τῆς σκέψης νὰ ἐξηγήσῃ ἐκπαινετικὰ καὶ μὲ σχετικὴ ἐπάρκεια τὰ συγκεκριμένα προβλήματα μιᾶς κοινωνίας». Χώρα πὼς μαρξιστῆς εἶναι κάποιος πού δρᾷ—καὶ στὴν περίπτωσή τῶν ἱστορικῶν, πού ἐρμηνεύει τὴν ἱστορία—μὲ τρόπο μαρξιστικὸ. Καὶ λοιπὰ, καὶ λοιπὰ.

Καὶ τώρα στὸ δεύτερο θέμα. Ὑπενθυμίζω τίς βασικὲς προϋποθέσεις (ὑποδομὴ) ὅπου στηρίζεται ἡ βιβλικὴ δραστηριότητα στὴν Ἑλλάδα.

α) Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα μιλιέται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ 10-12 ἐκατ. «Ἑλλήνων» σὲ ὅλο τὸν κόσμο. Ἀπ' αὐτὰ 9 ἐκατ. συμπαγῆς πληθυσμὸς στὴν Ἑλλάδα. Ἐπίσης ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα εἶναι μιὰ ἀπομονωμένη γλῶσσα χωρὶς κοντινὲς συγγενεῖς, ὅπως ἔχουν οἱ λατινογενεῖς, οἱ γερμανικὲς, οἱ σλάβικες κλπ., καὶ χωρὶς ἀποικιακὸ παρελθὸν (ἀγγλική, γαλλικὴ κλπ.).

β) Στὸ σχετικὰ χαμηλὸ βιοτικὸ ἐπί-

πεδο του "Ελληνα αντίστοιχῆ ἓνα ἀκόμη πῶ χαμηλὸ ποσοστὸ πού ξοδεύεται ἀπὸ τὸ εἰσόδημά του γιὰ τὴν ἀγορὰ μορφωτικῶν ἀγαθῶν.

γ) Ἐπίσης, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει χαμηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο καὶ ἀκόμη πῶ χαμηλὴ εἶναι ἡ ποιότητα τῆς ἐκπαίδευσης πού καταναλώνει. Σ' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ γενικὴ ἢ εἰδικὴ (ἀπὸ τῆ λογοκρισία ὡς τὸ γλωσσικὸ δυαδισμὸ καὶ ὡς τὴν ἀπραγματοποίητῃ ἐκπαιδευτικῇ μεταρρύθμιση) ἀντι-πνευματικῇ πολιτικῇ τοῦ ἐπίσημου κράτους.

δ) Ἡ πολιτιστικὴ ἐξάρτηση, σὰ συνέπεια τῆς οἰκονομικο-πολιτικῆς ἐξάρτησης, ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ σὺν τῇ διαρροῇ τῶν ἐγκεφάλων, συμπληρώνουν χωρὶς νὰ ἐξαντλοῦν αὐτὸ τὸν πίνακα.

Ἀποτελέσματα: τὸ μέσο τιρὰξ τῶν βιβλίων στὴν Ἑλλάδα καλύπτει 2 μὲ 3 χιλ. ἀντίτυπα (τὸ ἀντίστοιχο τιρὰξ στὴ

Δανία ξεπερνᾷ τῶρα τὶς 30 χιλ. ἀντίτυπα). Αὐτὸ καὶ μόνον αὐτὸ τὸ γεγονός καθορίζει τὸ μέγεθος καὶ τὴ δυναμικότητα τῆς βιβλιαγορᾶς, καὶ κατὰ συνέπεια τὸ μέγεθος καὶ τὴν ποιότητα τῆς βιβλιοπαραγωγῆς (ἀφοῦ ἀκριβῶς τὸ βιβλίο εἶναι ἐμπόρευμα καὶ ὡς ἐκ τούτου βρίσκεται καὶ θὰ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν ἐμπόρων σὲ καπιταλιστικὸ καθεστῶς — ἀλλιῶς τί νόημα ἔχει ἡ σχέση βιβλίο=ἐμπόρευμα). Ἀπὸ δῶ καὶ ὁ περιορισμένος, συμπτωματικὸς, ἀνοργάνωτος, μίζερος κλπ. χαρακτήρας τῆς βιβλιακῆς δραστηριότητος στὴν Ἑλλάδα. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε σύγκριση τῶν ἑλληνικῶν ἐκδοτικῶν ὀργανισμῶν μὲ ὀργανισμοὺς ὅπως ὁ Μασπερό, τὸ Πέγκρον κλπ. δὲν ἔχει νόημα, γιατί εἶναι ὁλότελα διαφορετικὴ ἡ ὕλη τὸς βάσης.

Αὐτὰ τὰ πραγματικὰ δεδομένα καθορίζουν τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα ἐξαν-

τλεῖται τὸ πάθος ἢ τὸ ψῶνον αὐτῶν (πὺ πραγματικὰ ἀγαπῶν τὸ βιβλίο). Κι αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι (ἐκδότες, μεταφραστές, συγγραφεῖς, ἐπιμελητὲς κλπ.) πού δουλεύουν ἢ θὰ δουλέψουν στὸ βιβλίο κάτω ἀπὸ τόσο ἀρνητικὲς συνθήκες. Βελτιώσεις μποροῦν νὰ γίνουν, θαύματα ὄχι. Ἐκτός ἀν ὑπάρξει μιὰ, γενικότερη ἢ εἰδικότερη, κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ ἢ μορφωτικὴ ἀνατροπὴ, πού θὰ καθορίσει νέες συνθήκες βιβλιοπαραγωγῆς.

Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀσθένεια, κοιταγμένη ἀπὸ κοντά. Ὅλα τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν εὐσεβεῖς πόθους, χωρὶς πραχτικὴ ἀξία, πού μάλιστα μᾶς ὀδηγοῦν σὲ ἀντιφάσεις τοῦ τύπου: «βιβλίο = ἐμπόρευμα», καὶ παράλληλα «τὸ βιβλίο νὰ φύγει ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἐμπόρων».

Ἀθήνα, Ἰούλιος 1973

ΘΑΝΑΣΗΣ Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ἱστορία

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ἡ Εὐρώπη

Ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Ἰ. Ρίζου Νερουλοῦ

Ὅπως κάθε ἀληθινὴ λαϊκὴ ἐπανάσταση ἢ μεγάλη ἐθνεγερσία ἦταν προῖον ὀρίμανσης τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ καὶ συνάμα καρπὸς μακρόχρονης μορφωτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς δραστηριότητος.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους στόχους τῆς δραστηριότητος αὐτῆς ἦταν ἡ διάλυση τῶν αὐταπατῶν πού εἶχε ὁ λαὸς καὶ τίς καλλιεργοῦσαν οἱ ἐνδιαφερόμενοι κύκλοι (ὄχι μόνον οἱ ντόπιοι ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι) σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐκπλήρωσης τοῦ φλογεροῦ τοῦ πόθου, τοῦ λυτρωμοῦ τοῦ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό. Ὅτι δηλαδὴ οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες δὲν μποροῦσαν νὰ ἐλευθερωθοῦν μόνοι τους, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουν τὴν ἐλευθερία

τους βασικὰ ἢ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς ὑποτιθέμενους χριστιανοὺς φίλους τους τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀπὸ τὰ κάθε φορὰ ἰσχυρὰ κράτη τῆς Εὐρώπης (τῆ Βενετία, Ἰσπανία, Γαλλία καὶ ἄλλα στὴν ἀρχὴ καὶ ἀργότερα τὴν ὁμόδοξῃ Ρωσία).

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ ἀντίληψη αὐτὴ διαψεύστηκε καὶ μάλιστα πολλὰς φορὰς μὲ τραγικὸ τρόπο. Οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὴν τύχη τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνικοῦ λαοῦ ἢ στὴν καλύτερη περίπτωση περιορίζονταν στὸ νὰ «βοηθοῦν» (ἢ καὶ νὰ ὑποδαυλίζου) ἐξεγέρσεις του κατὰ τοῦ κατακτητῆ γιὰ καθαρὰ δικούς τους σκοπούς, γιὰ νὰ πετυχαίνουν εὐκολότερα τὴν πραγματοποίησιν τῶν πολιτικῶν καὶ στρατηγικῶν τους ἐπιδιώξεων στὸ μεσογειακὸ καὶ βαλκανικὸ γῶρο. Ἔτσι κάθε φορὰ πού οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἔσηκωνονταν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους ἔμεναν τελικὰ μόνοι καὶ ἀφήνονταν συνήθως στὸ ἔλεος τοῦ ἐξαχριαμένου κατακτητῆ.

Οἱ πικρὲς αὐτὲς ἐμπειρίες καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τῆς ἐξεγέρσεως στὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1769-1774 εἶχαν ὡστόσο καὶ τὸ θετικὸ τους ἀποτέλεσμα. Ὅλοένα καὶ πε-

ρισσότεροι ἄρχισαν νὰ καταλαβαίνουν καὶ νὰ ἀποχτοῦν τὴν πεποίθηση ὅτι τὸ ὑπόδουλο ἑλληνικὸ ἔθνος, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο ὑπόδουλο ἔθνος πού θέλει πραγματικὰ τὴν ἐλευθερία του, δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένει τὴ σωτηρία του ἀπὸ ξένους μεγάλους φίλους, ἀλλὰ νὰ πάρει στὰ ἴδια του τὰ χέρια τὴν ὑπόθεσιν τῆς πραγματοποίησιν τοῦ μακραιώνου πόθου του.

Κήρυκες τῆς ἀντίληψης αὐτῆς ὑπῆρξαν οἱ πῶ φωτισμένοι, οἱ πῶ προοδευτικοὶ πνευματικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ γένους, ὅπως λ.χ. ὁ Ρήγας Βελεστινλής, ὁ Ἀνώνυμος Ἕλληνας, ὁ Βενιαμὴν Λέσβιος καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Πῶ συστηματικὰ ὡστόσο καὶ πῶ ἐπίμονα ἐργάστηκαν γιὰ τὴ διάδοσιν τῆς καὶ τὴν ἐπικράτησιν τῆς οἱ ἡγέται καὶ τὰ μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Ὁ Ἰδιος ὁ ἀρχηγὸς τῆς πανεθνικῆς ἐπαναστατικῆς ὀργανώσεως, ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ λήσιν τῆς ἱστορικῆς ἀπόφασης, ὑπενθυμίζει καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ μὲ πειστικὸτατο τρόπο στοὺς ὑπόδουλους συμπατριῶτες του τὸ σωτήριον ἱστορικὸ δίδαγμα:

«Ἡξέυρω ὅτι εἰς ὅλων τὰς καρδίας εἶναι ριζωμένη ἡ μετρία ἐκεί-

Ὁ Θανάσης Παπαδόπουλος ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἀπὸ τὸ 1945 ζεῖ στὸ ἐξωτερικὸ. Διδάκτωρ Σορβόνης. Δίδαξε ἐπὶ χρόνια στὴν ἔδρα φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν Βουκουρεστίου. Ἐν τῶρα ἐργάζεται στὸ πανεπιστήμιον τῆς Στουγάρτης. Ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία (ἔργα του: Ἡ φιλοσοφία τοῦ Δημόκριτου, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου κ.τ.λ.) καὶ μὲ τὴν περίοδο τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει δημοσιεύσει πολλὰς μονογραφίας.

νη πρόληψις ὅτι ποτὲ μόνοι μας δὲν ἤμποροῦμεν νὰ ἐλευθερωθῶμεν, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσμένωμεν ἀπὸ ξένους τὴν σωτηρίαν μας. "Ἐκαστος νουνεχῆς ἤμπορεῖ νὰ γνωρίσῃ πόσον ψευδὴς εἶναι ἡ πρόληψις αὕτη, ἀρκεῖ μόνον νὰ βαθύνῃ εἰς τὰ πράγματα τῆς πατριδος μας. Ρίψατε τὰ βλέμματά σας εἰς τὰς θαλάσσας καὶ θέλετε τὰς ἰδεῖ κατασκεπασμένας ἀπὸ θαλασσοπόρους ὁμογενεῖς, ἐτοιμοὺς νὰ ἀκολουθήσωσι τὸ παράδειγμα τῆς Σαλαμῖνος. Κοιτάξετε εἰς τὴν ξηρὰν καὶ ἀπανταχοῦ βλέπετε Λεωνίδα, ὀδηγοῦντας φιλοπάτριδας Σπαρτιάτας. Κοιτάξετε τὴν ὀμόνοιαν ἣτις συνδέει τῶν ἡρώων τούτων τὰς ψυχάς. Παραβάλετε τὰς ἐξαισίους καὶ μεγάλας ταύτας ἀρετάς μὲ τὴν χαυνότητα, ἀδυναμίαν καὶ ἐσωτερικὴν ταραχὴν τοῦ ἐχθροῦ μας. Καὶ τότε, ἂν ἤμπορητε, εἶπετε ὅτι ἀπὸ ἄλλους πρέπει νὰ προσμένωμεν τὴν σωτηρίαν μας. Ναί, ἀδελφοὶ ὁμογενεῖς! "Ἐχετε πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ποτὲ ξένος δὲν βοηθεῖ ξένον χωρὶς μεγαλότατα κέρδη. Τὸ αἷμα τὸ ὁποῖον θέλουν χύσει οἱ ξένοι δι' ἡμᾶς θέλομεν τὸ πληρώσει ἀκριβότατα καὶ οὐαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅταν συστηματικὴ δεσποτεία ἐνθρονισθῇ εἰς τὰ σπλάχνα τῆς! "Ὅταν ὁμως μόνοι μας ἀποσιώσωμεν τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας, τότε τῆς Εὐρώπης ἡ πολιτικὴ θέλει βιάσει ὅλας τὰς ἰσχυράς Δυνάμεις νὰ κλείσωσιν μὲ ἡμᾶς συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας»¹.

Οἱ ἡγέτες τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ οἱ σύμβουλοί τους δὲν ἀγνοοῦσαν βέβαια πόσο ἀντίξοες ἦταν οἱ ἐξωτερικὲς συνθήκες γιὰ τὴν πρωτοβουλία πού εἶχαν ἀναλάβει. "Ἦξεραν καὶ μάλιστα πολὺ καλά ὅτι οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (Ἀγγλίας, Ρωσίας, Αὐστρίας, Πρωσσίας, Γαλλίας) μὲ τὴν Ἱερὴν συμμαχία πού εἶχαν συνάψει μεταξύ τους εἶχαν πάρει οὐσιαστικὰ τὴν κοινὴ ἀπόφαση νὰ μὴ ἀφήσουν κανένα λαὸ τῆς Εὐρώπης νὰ διαταράξει τὴν ἐγκαθιδρυμένην «ισοροπία», νὰ ξεσηκωθεί καὶ νὰ ἀνατρέψει τοὺς ντόπιους ἢ ξένους τυράννους του. "Ἦξεραν ὡστόσο συνάμα νὰ βλέπουν δυναμικὰ καὶ ὄχι στατικὰ τὴν κάθε κατάστασι. Μ' ἄλλα λόγια τὸν τόσο δυσμενῆ διεθνή συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ μεγαλε-

πήβολου σχεδίου τους τὸν ἀντιλαμβάνονταν σὰν κάτι πού ἦταν δυνατὸ ν' ἀλλάξει πρὸς τὸ καλύτερο ἢ στὴν ἀντίθετη περίπτωσι νὰ μειωθῶν στὸ ἐλάχιστο οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις του.

Τὴν ἀντίληψιν αὕτη τὴ στήριζαν πρῶτα πρῶτα στὴν ἐμπιστοσύνη πού εἶχαν στὸ λαό, στὴν ἰδεολογικὴ καὶ ὀργανωτικὴ προετοιμασία του καὶ στὴν ἀπόφασί του νὰ ἀγωνιστεῖ μ' ὅλας του τίς δυνάμεις ὡς τὸ τέλος, ὡς τὴ νίκη τῆς δίκαιης ὑπόθεσής του, γεγονὸς πού δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀναγκάσει τοὺς «Μεγάλους» νὰ λάβουν ὑπόψη τὴ νέα κατάστασι καὶ νὰ ἀναθεωρήσουν τὴν πολιτικὴν τους πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ γιὰ τὴν ἐπανάστασι κατεύθυνσι. Παράλληλα ὑπολόγιζαν σὲ δυὸ ἄλλους παράγοντες: α) ἐκμετάλλευσιν (μὲ τίς κατάλληλας διπλωματικὲς καὶ ποικίλας ἄλλες ἐνέργειες) πρὸς ὄφελος τῆς ἐπανάστασης τῶν κάθε λογῆς ἀντιθέσεων πού ὑπῆρχαν ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ τὰ μικρὰ κράτη τῆς Εὐρώπης. β) Ἀνάπτυξιν ἔντονης δραστηριότητος γιὰ τὴ διαφώτισιν τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἰδιαίτερα τῶν φιλελεύθερων κύκλων καὶ προσωπικοτήτων τῆς Εὐρώπης σχετικὰ μὲ τοὺς σκοποὺς τοῦ ἀγῶνα καὶ ἐξασφάλισιν ἔτσι τῆς ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερης ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς συμπαράστασής τους.

Στὰ πλαίσια ἀσφαλῶς τῆς δουλειᾶς πού εἶχε προγραμματιστεῖ στὸ δεῦτερον τομεᾶ ἐντάσσεται τὸ κείμενον πού δημοσιεύουμε παρακάτω ὀλόκληρον.

"Ἡ πολὺτιμη αὕτη μαρτυρία, ἀνέκδοτον ἀπ' ὅτι ξέρομεν, βρίσκειται σ' ἓναν πολυσελίδον κώδικα² τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Εἶναι χωρὶς ἡμερομηνία καὶ τιτλοφορεῖται: *Ἐπιστολὴ Γραικοῦ πρὸς Γάλλον τιμὰ φίλον του*.

"Ὅπως ὑποδηλώνεται καὶ μὲ τὸν τίτλον, ὁ ἐπιστολογράφος δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα του καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ξένου φίλου του. Ἀπὸ μιὰ ὑποσημείωσι πάντως πού ὑπάρχει στὴν τελευταία σελίδα τῆς ἐπιστολῆς καὶ εἶναι τῆς ἴδιας γραφῆς μὲ τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, μαθαίνουμε ποῖος εἶναι ὁ ἀνώνυμος ἐπιστολογράφος. Παραθέτομε τὴν ὑποσημείωσι: «Αὐτὸς ὁ γράφων Γραικὸς εἶναι ὁ παρὰ τῷ Μιχαήλ

Βόδα χρηματίσας ποστέλνικος Ἰακωβάκης Ρίζος».

Δὲν ἔχομε ὑπόψιν καμιά ἐπιβεβαίωσι ἢ διάψευσι τῆς πληροφορίας αὐτῆς. Ὡστόσο τὸ ὅλον περιεχόμενον καὶ ἡ γλώσσα τοῦ κειμένου μαρτυροῦν κατὰ τὴ γνώμη μας τὴν ἀξιοπιστία τῆς ὑποσημείωσιν.

Σχετικὰ μὲ τὸν ἀνώνυμον φίλον τοῦ ἐπιστολογράφου, τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικόν, ἀλλὰ γιὰ πλασματικόν πρόσωπον. Μ' ἄλλα λόγια μὲ τὸν ὑποτιθέμενον φίλον του ὁ φαναριώτης πολιτικὸς καὶ λόγιος ἐξυπονοεῖ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς μαρτυρίας, τοὺς γάλλους καὶ γενικότερα εὐρωπαϊοὺς διανοούμενους καὶ πολιτικούς. Σ' αὐτοὺς ἀπευθύνει τὴν ἐπιστολήν του, τὴ διαφωτιστικὴ αὕτη ἔκθεσι γιὰ τὰ αἴτια καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐπανάστασης τῶν «Γραικῶν». Σ' αὐτοὺς, καὶ συνάμα στοὺς λαοὺς τους καὶ στὶς κυβερνήσεις τους ἐξηγεῖ τὴ σημασία τοῦ ἀγῶνα πού ἄρχισαν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνας καὶ τὴ γνώμη του καὶ τίς προσδοκίαις του γιὰ τὴ στάσι πού πρέπει νὰ κρατήσουν οἱ ἐλεύθεροι εὐρωπαϊκὲς χῶρες ἀπέναντι σ' αὐτὸν τὸν δίκαιον ἀγῶνα.

Λόγοι πού δὲν συνδέονται μόνον μὲ τὴν ἔλλειψιν ἀπὸ τὴν πλευρὰ μου τοῦ ἀπαιτούμενου διαθέσιμου χρόνου ἀλλὰ καὶ μὲ ἀνυπέβλητες πρὸς τὸ παρὸν ἀντικειμενικὲς δυσκολίες δὲν μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἐξακριβώσω τὴν παραπέρα τύχη τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ. Ἄν δηλαδὴ τὸ μήνυμα τοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἐπανάστασης φαναριώτη δημοσιεύτηκε στὸ γαλλικόν (ἢ καὶ ἑλληνικόν) καὶ εὐρωπαϊκόν γενικότερον τύπον τῆς ἐποχῆς ἢ ἂν ἀξιοποιήθηκε μὲ ἄλλο τρόπο.

Ἡ περίοδος πού γράφτηκε ἡ ἐπιστολή δὲν εἶναι δύσκολον νὰ καθοριστεῖ. Παντοῦ ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1821, ἐννοεῖται ἡ πρώτη ἐκδήλωσίς της, ἡ ἐξέγερσι, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, στὴ Βλαχία καὶ Μολδαβία. Ἀπὸ τὰ γεγονότα πού ἀκολούθησαν τὴν ἐξέγερσι αὕτη (21 τοῦ Φλεβάρη 1821) μνημονεύονται ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ πατριάρχου Γρηγόριου Ε' (10-4-1821) καὶ οἱ σφαγὲς Ἑλλήνων πού ἔγιναν σὲ συνέχεια ἀπὸ τοὺς

Τούρκους στην Κωνσταντινούπολη. Τό σπουδαιότερο όμως γεγονός που σημειώθηκε σ' αυτό τό χρονικό διάστημα, ή κήρυξη τής επανάστασης στον έλλαδικό χώρο στις παραμονές τής 25 του Μάρτη 1821 άγνωσείται ή πιό σωστά αναφέρεται σαν άμεσα επικείμενο.

Τό συμπέρασμα που βγαίνει από τις παραπάνω διαπιστώσεις είναι φανερό. Η πολύτιμη ιστορική μαρτυρία γράφτηκε στις παραδουνάβιες ήγεμονίες λίγο μετά τις 10 του Άπριλή 1821 όταν δεν είχαν φτάσει ακόμα εκεί οι χαρμόσυνες ειδήσεις για τήν κήρυξη τής επανάστασης στην Πελοπόννησο και σ' άλλες περιοχές τής Ελλάδας.

Μερικές παρατηρήσεις για τό συντάκτη του κειμένου και τις απόψεις του για όρισμένα ζητήματα που άφορούν τήν επανάσταση του 1821. Ο Ίακωβάκης Ρίζος Νερούλος (1778 - 1850) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και άνήκε όπως αναφέραμε ήδη στο γνωστό προνομιοϋχο κοινωνικό στρώμα των φαναριωτών. Πολύ νωρίς άσχολήθηκε με τήν πολιτική και χρημάτισε μέγας ποστέλνικος (ύπουργός εξωτερικών ή πρωθυπουργός) στους φαναριώτες ήγεμόνες τής Βλαχίας και Μολδαβίας. Τό 1816 έγινε μέλος τής Φιλικής Έταιρείας και πήρε ενεργό μέρος στην προετοιμασία και στην κήρυξη τής επανάστασης στις παραδουνάβιες ήγεμονίες. Υπήρξε ένας από τους συμβούλους και συνεργάτες του Άλέξανδρου Υψηλάντη. Μετά τήν άποτυχία τής εξέγερσης στη Μολδοβλαχία κατέφυγε στη Βεσσαραβία και έπειτα (τέλη του 1822) στην Έλβετία. Στη χώρα αυτή εγκαταστάθηκε και υπηρέτησε τήν υπόθεση τής επανάστασης ως εκπρόσωπος της στο εξωτερικό. Παράλληλα άσχολήθηκε με συγγραφική εργασία με γνώμονα τήν άμεση ή έμμεση συμβολή για τήν νικηφόρα διεξαγωγή του άγώνα. Δημοσίευσε στα γαλλικά δύο βιβλία. Ο τίτλος του ενός είναι *Ιστορία τής νέας Ελλάδας* και του άλλου: *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Τό 1828 κατέβηκε στην Ελλάδα με τόν Καποδίστρια και πήρε άμεσα μέρος στην επανάσταση ως τόν τερματισμό της. Μετά τή δημιουργία του έλευθερου ελληνικού κράτους χρημάτισε ύπουργός σε πολλές κυβερ-

νήσεις. Στα τελευταία χρόνια τής πολιτικής του σταδιοδρομίας εργάστηκε σε ανώτερες θέσεις στο διπλωματικό κλάδο.

Όπως αναφέραμε ήδη, στο έξεταζόμενο κείμενο του νεοέλληνα πολιτικού και λόγιου αναλύονται οι σκοποί (και οι αίτιες) τής επανάστασης. Η άποψη που υποστηρίζεται σχετικά με τό σπουδαιότερο αυτό ζήτημα μπορεί να συνοψιστεί στα ακόλουθα (με σημερινή ορολογία). Οι σκοποί τής ήρωικής εξέγερσης του ελληνικού λαού είναι καθαρά έθνικο-απελευθερωτικοί: άνατροπή τής μακραιώνης ξενικής τυραννίας και δημιουργία έλευθερου κι ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Όπως είναι ώστόσο γνωστό ή επανάσταση είχε και κοινωνικούς σκοπούς και συγκεκριμένα: τήν αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος τής χώρας και τόν εξευρωπαϊσμό του ή μ' άλλα λόγια τή μετατροπή του από φεουδαρχικό σε δημοκρατικό άστικό καθεστώς σαν εκείνα που υπήρχαν στις πιό προχωρημένες χώρες τής Ευρώπης.

Η παράλειψη ή πιό σωστά ή παρασιώπηση των κοινωνικών σκοπών τής επανάστασης δεν είναι φυσικά τυχαίο γεγονός. Ο Ί. Ρίζος Νερούλος δεν άνηκε στους ριζοσπαστικούς αλλά στους συντηρητικούς κύκλους τής Φιλικής Έταιρείας και θεωρούσε έτσι ότι ή επανάσταση δεν έπρεπε να προχωρήσει πέρα από τους καθαρά έθνικο-απελευθερωτικούς της σκοπούς. Δεν θά ήταν ώστόσο παράλογο να δεχτεί κανείς ότι σαν έμπειρος πολιτικός και διπλωμάτης που ήταν ο συντάκτης του κειμένου ώθήθηκε από άλλα ελατήρια στην παράλειψη που αναφέραμε. Στις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ευρώπη όταν ζέσπασε ή επανάσταση, συνθήκες στις όποιες οι μεγάλες Δυνάμεις τής εποχής είχαν κηρύξει τόν διωγμό κάθε «άποστασίας», κάθε προοδευτικού κινήματος και επιδίωκαν με κάθε τρόπο τή διατήρηση των αντιδραστικών καθεστώτων παντού όπου υπήρχαν, ήταν από άποψη τακτικής προτιμότερο και συμφερότερο να προβάλλονται στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη οι στόχοι εκείνοι τής επανάστασης για τους όποιους άνοιχτά τουλάχιστον δεν μπορούσε να τήν καταδικάσει κα-

μιά κυβέρνηση ή πολιτική όργάνωση ευρωπαϊκής χώρας.

Σάν γνώστης ώστόσο παράλληλα και τής μη επίσημης Ευρώπης, τής Ευρώπης των λαών ο Ί. Ρίζος Νερούλος δεν μπορούσε να άγνοήσει και δεν άγνοεί τους πιό ειλικρινείς και άνιδιοτελείς φίλους του ελληνικού έθνους στον άγώνα του για τήν έλευθερία και τήν ανεξαρτησία. Σ' αυτούς, ιδιαίτερα στους φιλελεύθερους και δημοκρατικούς κύκλους και όργανώσεις τής Ευρώπης άπευθύνεται όταν μιλάει για «νόμιμη διοίκηση» (διάβαζε άντικυταρχικό καθεστώς) που θά εγκαθιδρύνουν οι Έλληνες στη χώρα τους μετά τήν νικηφόρα έκβαση του δικαίου άγώνα τους.

Στους ίδιους κύκλους ή, για να κυριολεκήσουμε περισσότερο, στην Ευρώπη των φώτων, στην αντιφεουδαρχική, αντισκοταδιστική Ευρώπη άπευθύνεται όταν θέτει άνοιχτά τό ζήτημα τής παροχής βοήθειας κάθε είδους μαζί και στρατιωτικής, στη μαχόμενη για τήν έλευθερία της Ελλάδα.

Άξίζει να σημειωθεί ότι στο ζήτημα αυτό ή γνωστή μας ήδη αντίληψη και άπαρέγκλιτη «γραμμική» τής Φιλικής Έταιρείας διατυπώνεται ξεκάθαρα σε πολλά σημεία. Οι ύπόδουλοι Έλληνες ξεσηκώθηκαν για τήν έλευθερία τους και τήν έθνική τους ανεξαρτησία με δική τους πρωτοβουλία και στον άγώνα τους αυτόν στηρίζονται στις δικές τους δυνάμεις. Μόνοι τους θά «καταβάλουν» τόν έχθρό κι ως είναι («ή πάλη άνισωτάτη... ως προς τά μηχανικά μέσα του πολέμου»). Στόν άγώνα τους αυτόν, όχι γιατί είναι άνισος αλλά γιατί είναι δίκαιος, όφείλει βέβαια ή Ευρώπη να τους βοηθήσει όσο τό δυνατό περισσότερο. Η βοήθεια της όμως θά είναι ευπρόσδεκτη μόνο αν χορηγηθεί χωρίς άπαράδεκτους όρους και ανταλλάγματα. Μόνο αν άποβλέπει και συντελεί πραγματικά στην έκπλή-

ERRATUM

Ο τρίτος στίχος στο ποίημα του Μάρκου Μέσκου «Καθημερινή άναφορά» (βλ. *Άλογα στον ίππόδρομο, Σύνελευσι*, τ. 5, σ. 210) να διαβαστεί: *Μιά στιγμή στο χαμάτι ή ψυχή φτερουγίζει.*

ρωση των σκοπών της επανάστασης, πράγμα που εξυπηρετεί εξάλλου τα αληθινά συμφέροντα και των λαών της Ευρώπης.

Από την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιείται για τη θεμελίωση του αιτήματος αυτού επισημαίνουμε το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η κριτική επισκόπηση της πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών απέναντι στην Τουρκία και τον ελληνικό λαό σ' όλη τη διάρκεια της μακραίονης δουλείας του. Αξιόλογες είναι επίσης οι πληροφορίες που μας δίνει η μαρτυρία για

την εσωτερική κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ειδικότερα για το διοικητικό της σύστημα.

Στο ζήτημα όμως αυτό καθώς και σ' όλα τα άλλα που θίξαμε ή παραλείψαμε να επιστημόνουμε το λόγο έχουν όσοι ασχολούνται ειδικά με τη μελέτη της επανάστασης του 1821. Χρήσιμα ωστόσο συμπεράσματα μπορεί να βγάλει από την ανάγνωση του δημοσιευμένου ντοκουμέντου και ο μη ειδικός. Ο καθένας που θέλει να πλουτίσει τις γνώσεις του ή να τεκμηριώσει τις γνώμες

του για όρισμένες πτυχές της αείζωνης εθνεγερσίας.

1. Απόσπασμα από μυστική προκήρυξη του 'Αλέξανδρου Ύψηλάντη της 8-10-1820. Βλέπε Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. 2, σ. 101.

2. Πρόκειται για το χειρόγραφο αριθ. 720, φύλλα 244-248. Ο κώδικας αυτός περιέχει και πολλά άλλα θλιβά σκετικά με το 1821. Πλήρης περιγραφή του κώδικα υπάρχει στον δημοσιευμένο κατάλογο: C. Litzica, *Catalogul Manuscriptelor Grecesti*, Bucuresti 1909.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΓΡΑΙΚΟΥ ΠΡΟΣ ΓΑΛΛΟΝ ΤΙΝΑ ΦΙΛΟΝ ΤΟΥ

Συμπεραίνω πόσον κατεπλήχθης όταν έμαθες πράγμα άπροσδόκητον, πράγμα δυσεπιχειρητον, την γενικήν επανάστασιν των Γραικών κατά του τυράννου αυτών τουρκικού έθνους. Προκατακυριευμένος από γνώσεις σφαλεράς περί της καταστάσεώς μας και περί της εθνικής μας δυνάμεως, δέν άμφιβάλλω ότι με λύπην σου μεγάλην προμαντεύεις τον τέλειον όλεθρον μας, καταρώνμενος τους αίτιους της όλοσχερούς των Έλλήνων καταστροφής. Ποτέ δέν ήμπορείς να υποθέσης ότι ή εις Μολδαβίαν και Βλαχίαν αναφθεΐσα φρυκτωρία έδωκε το σύνθημα της όρμής όλου του έθνους εις το να δράζωνται τα όπλα της εκδικήσεως.

Όταν έπεχειρίσθης την περιήγησιν της Ελλάδος ένθυμείσαι ότι σε άνέπτυξα τας αίτίας διά τας όποιας πολλοί περιηγηται άπατηθέντες δέν έγνωρίσαν το γραικικόν έθνος και πολλοί Βαρθολέται το έσυκοφάντησαν δωρεάν. Άνθρωποι έγγηθασαντες εις το έρημικόν αυτών ταμείον και μη δυνάμενοι να γνωρίσουν τον χαρακτήρα ίσως δύο ή τριών ύπηρετών των, έφαντάσθησαν ότι διέκριναν τον χαρακτήρα ενός όλοκλήρου έθνους, άγνοούντες ότι επισκεπτόμενοι τα έρείπια της Ελλάδος και όχι τας πτωχάς καλύβας των σημερινών της κατοίκων, των όποιων την πίστιν έπρεπε να κερδήσουν διαφοράς, έγνωρίσαν την νεκράν και όχι ζωντανήν Ελλάδα.

Διά τοϋτο πλήρεις από προλήψεις άπατηλάς, οι μèn μās έθεωρείτε ως νοθευμένα εκτρόματα των αρχαίων Έλλήνων, άνάξια να συστήσωμεν έθνος και ίδίαν πολιτείαν, οι δέ κατεφέρατε την μέλαινα ψήφον, ότι δηλαδή τεσσάρων αίωνων νενικημένοι πρέπει να είναι αιωνίως δούλοι των νικητών, και τετρακοσίων ετών συνεχής τυραννία γίνεται δικαίωμα των τυράννων κατά των τυραννουμένων.

Και διά τοϋτο, όσάκις ένθουσιασμένοι από τα άθάνατα συγγράματα των προγόνων μας και από όλίγα τινα λείψανα της ελληνικής άριστουργίας, πολλοί από σās περιήρχοντο την Γραικίαν και εξέταζαν τα έρείπια της υπό την σκέπην ενός φιρμανίου του σουλτάνου, έχθρου των έπιστημών και των τεχνών, και υπό την προστασίαν ενός ή δύο οθωμανών στρα-

τιωτών καταφρονούντων και σās διά την περιέργειάν σας και συντριβόντων πολλάκις έμπροσθέν σας τα από τους όμοφύλους των βαρβάρους ήρωωτηριασμένα των αρχαίων άριστουργήματα, δέν άνέβαινε ποτέ εις την διάνοιάν σας ότι ή βάρβαρος χειρ πρέπει να έμποδισθῆ πλέον από το να συντριβῆ τα άπομεινάρια των θαυμαστών τόπων του καλού, αλλά παρατηρούντες που είναι οι τάφοι των παλαιών ένδόξων άνδρών της Ελλάδος, υποφέρατε τον τουρκον οδηγόν σας με την μάστιγα εις τας χεΐρας και με τας ύβρεις εις τα χείλη να παρακλειύη έμπροσθέν σας τους ταλαιπώρους Γραικούς να τυμβωρυχούν τους προπάτοράς των και να φέρουν εις τα πλοΐα σας τας πλάκας των προγονικών σημείων. Δέν είναι άξιον άπορίας αν οι σύγχρονοι του Άττίλα δέν έγνωρίζον την ζημίαν την όποιαν έπροξένησεν ή μανία του βαρβάρου εκείνου πορθητού, κατακρημνίσαντος τας οικοδομάς και τας περικαλείς πόλεις της καλλίστης Ιταλίας. Τότε δέν ήθελεν φανῆ ο Άττίλας εις της Ευρώπης το θέατρον, αν αυτή δέν ήτον άξία τοιούτου υποκριτού. Η Ρώμη τότε καθώς και ή Έλλάς είχε κατοίκους. Δέν ειχεν ή πρώτη Ρωμαίους μήτε ή δευτέρα Έλληνας. Άλλ' άφου οι φυγάδες βυζάντιοι έφεραν εις τους Μεδίκους τα ζώπυρα της φιλοσοφίας και με την πρόδον του χρόνου ύψώθη ο ανθρώπινος νους εις τόσον φωτισμού βαθμόν, άπορον πώς τόση σιδηρά σειρά μακαμεθανών Άττίλων έμίανε και μιαινεί το ιερόν έδαφος της Γραικίας έως την σημερον.

Τούλάχιστον οι αιώνας της άμαθείας έχοντες έν μόνον ελατήριο, την θρησκείαν, εκίνησαν σταυρικούς πολέμους, έσύστησαν έπειτα τάξεις ίππέων διαφόρους. Άν ή ιστορία μέμφεται πολλές των σταυροφόρων άτοπίας, έπαινει όμως το άμυντήριο σύστημα των ίππέων. Άξιόπεινον αληθινά εκείνο το σύστημα κατ' εκείνας τας εποχάς κατά τας όποιας ο ίσλαμισμός εις του κράτους του το άπόγειον ήν. Άλλά πώς να μη θαυμάση τις παρατηρών, ότι ή Ευρώπη έπειτα δυναμένη να μεταχειρισθῆ από άμυνομένης το πυλεμιστήριο σύστημα κατά του άδυνάτου άλλ' άσπόνδου κατά των χριστιανών πολε-

μίου, αὐτὴ ἐαυτὴν κατεσπάραττε, παραιτοῦσα τὸν βάρβαρον νὰ τυραννῆ τόσους λαούς; Καὶ τί λέγω. Πολλάκις εἶδομεν τὸν ἐγωισμόν τῶν εὐρωπαϊκῶν ταμείων νὰ ὑψώσῃ τὴν σημαίαν τοῦ σταυροῦ πεπηγμένην εἰς τὴν μωαμεθανὴν πλησίον! Αἴτιον προκύπτει μόνον τῆς τοιαύτης πρὸς τὸν Τοῦρκον συγκαταβάσεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἢ κακῆ πρόληψις τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω εἶπα. Δὲν μᾶς ἐνόμιζεν ἡ Εὐρώπη ἀρκετοὺς νὰ συστήσωμεν αὐτοὶ καθ' ἑαυτοὺς ἔθνος καὶ διὰ τοῦτο ὑπόπτει μὴπως ἀφοῦ διωχθῆ ὁ Ὀθωμανὸς ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ἀλλάξῃ κατακτητὴν ἀπὸ κατακτητοῦ ἢ Ἑλλάς, γινομένη εἰς τὸν νέον αὐτῆς κύριον προσθήκη δυνάμεως. Καὶ δὴ τὸ σύστημα τῆς πολυθρυλήτου τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἰσορροπίας ἔγινε σύμμαχος ἰσχυρὸς καὶ δορυφόρος σωτήριος τῆς ἡμισελήνου. Καὶ ὁ τόσον ἀλαζῶν ἕσον ἀδρανῆς σουλτάνος κατεμικτήριζε τὴν Εὐρώπην. Καὶ ὅσκις ἤκουε διαιρέσεις καὶ πολέμους μεταξὺ τῶν Εὐρωπαϊκῶν, ἐπέλεγε τὴν ἀραβικὴν ἐκείνην παροίμιαν: ἄμποτε ὁ θεὸς νὰ ἐξαγοιώσῃ τὸν κῆνα κατὰ τοῦ σῦός; Οὐαί! Ἄν ἡ ὀθωμανικὴ ἀδράνεια ἤξευρε νὰ ὠφελθῆ ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἰσορροπίας, ἤθελεν ἔχει χρεῖαν Καρόλων, Μαυρέλλων, Χουνιάδων, Σοβιέσκων καὶ Εὐγενίων πάλιν ἡ Εὐρώπην. Μ' ὅλον τοῦτο ὁ ἀπὸ τὴν Εὐρώπην μέγας Κύριος, μέγας Τοῦρκος ὀνομαζόμενος σουλτάνος κατεφρονεῖτο ἀπὸ τὴν Μάνην, τὰ ὄπλα του συνετρίβοντο ἐναντίον τῶν κρημῶν τοῦ Σουλίου. Δὲν ὑψώθη ποτὲ εἰς τὰς κορυφὰς τῶν Σφακίων ἢ ἀνθρωποκτόνος του σημαία, παρὰ μίαν φουρὰν καὶ τότε κατὰ προδοσίαν.

Εἰς αὐτὰ τὰ τρία τῆς Γραικίας ὄρη ὁ Ἡφαιστος τῆς ἐλευθερίας ἐγάλαινε τὰ ὄπλα τῆς σημερινῆς τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστάσεως. Ἡ ἀπαρκαδειγμάτιστος εἰς τὴν ἱστορίαν ἀθλιότης τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας ἔφερεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Γραικίας σμήνη ἔχθιστα διαφόρων ἔθνων, τῶν ὁποίων τὸ ἔσχατον καὶ θηριωδέστατον ἦσαν οἱ Τοῦρκοι. Τί ἄλλο ἔθνος ἤμποροῦσε νὰ ἀνθέξῃ εἰς τόσα ἔσχατα δεινὰ καὶ τοιαύτην αἰχμαλωσίαν; Μόνον τὸ γραικικὸν ἔθνος ἐφύλαξε τὴν γλῶσσαν του, τὰ ἀρχαῖα ἥθη του, τὸν ἔρωτα τῆς ἀρχαίου ἐλευθερίας του. Καὶ ὅσκις ἐφάνη περίστασις δεξιὰ εἰς τὸ νὰ τινάξῃ τὸν ζυγὸν ἀπὸ τὸν τράχηλόν του, τοσάκις ἤρπασε τὰ ὄπλα. Ἄλλὰ φεῦ! Ἡ ὀθωμανικὴ ταινία, χορτασμένη μετὰ γραικικὰ αἵματα, ἐτίθετο πάντοτε εἰς τὴν πλάστιγγα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰσορροπίας καὶ ἐκινδύνευε τὸ γραικικὸν ἔθνος, ἀπὸ βαρείας δουλείας εἰς βαρύτεραν μεταπίπτειν, νὰ ἐξαλειφθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ ἴδῃ τὴν Γραικίαν χωρὶς Γραικὸν ὁ αἰὼν τῆς φιλοσοφίας! Ἐγνώρισε τέλος πάντων τὸ ἔθνος ὅτι ἂν δὲν εἶναι ἐλπίς νὰ ὠφελθῆ κατ' εὐθεΐαν ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴν Εὐρώπην, ἤμπορεῖ νὰ λάβῃ μεγαλυτέρας καὶ ἀσυγκρίτως ἐνδοξοτέρας βοήθειας ἀπὸ τὴν φιλόσοφον Εὐρώπην.

Καὶ ἤδη εἶναι ὑπὲρ τέταρτον ἑκατονταετηρίδος, ἀφ' ὅτου οἱ Γραικοὶ συντρέχουν πανταχόθεν εἰς τὰ πανδιδασκητήριά της, φωτίζονται καὶ φωτίζουν μετὰ τοὺς λύχνους τῆς φιλοσοφίας τὰς πατρίδας τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων σοφῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος. Ἐκτοτε οἱ Γραικοὶ κτίζοντες πανταχοῦ σχολεῖα, ἐγκαθιστώντες σχολάρχας σοφοὺς, ἐξήπλωσαν εἰς ὅλην σχεδὸν

τὴν Γραικίαν τὰ φῶτα τῆς ἀληθινῆς παιδείας. Καὶ γνωρίσαντες κατὰ βάθος τὴν αἰσχροτήτα τῆς δουλείας καὶ ἐκ παραθέσεως ἐκτιμῆσαντες τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἰσχὺν μετὰ τὴν ὑπόχαικον δυνάμιν τοῦ τυράννου, συνῆψαν δεσμὸν μεταξὺ των, ἢ Ἀττικὴ μετὰ τὴν Πελοπόννησον, ὁ Θετταλὸς μετὰ τὸν Μακεδόνα, ἢ Ἡπειρὸς μετὰ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Ἡ Ἑλλάς εἶδεν ὅτι ὁ αἰὼν φροντίζει διὰ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀφρικῆς καὶ καταργεῖ τὸ ἐμπόριον τῶν Νέγρων. Εἶδεν ὅτι τὰ τρία τῆς Βαρβαρίας πειρατήρια σχεδὸν κατελύθησαν. Ἡλιθίως δικαίως ἔτι θέλει εὔρει παρὰ τοῖς Εὐρωπαϊκοῖς πλειότεραν συμπάθειαν. Ἡ οἱ Γραικοὶ εἶναι ὀλιγώτερον ἄνθρωποι ἀπὸ τοὺς μέλανας κατοίκους τῆς διακεκαυμένης ζώνης; ἢ πάσχουν ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸν Τοῦρκον, θηρίον τερατόμορφον τὸ ὁποῖον ἀληθινὰ ἐξέρασαν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Ἀσίαν ὁ Ἄδης; Ὅλοι ὁμοῦ ἄρα οἱ Γραικοὶ ἀπεφάσισαν ἢ νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλευθερίαν των ἢ νὰ ἀποθάνουν ὅσοι μετὰ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας των. Τίς θέλει προάψῃ εἰς τὴν ἀπόφασιν αὐτὴν τῶν Γραικῶν μῶμον ἀποστασίας; Δυστυχεῖς Γραικοὶ! Ἀκόμη δὲν ἐγνώρισεν ἡ Εὐρώπην τὴν ἔκτασιν τῶν δεινῶν σας! Ἴσως νομίζει ὅτι ἔχετε ἰδιοκτησίαν, ὅτι ἐξουσιάζετε τὴν τιμὴν τῶν συζύγων καὶ τῶν τέκνων σας, ὅτι δὲν ἐπεμβαίνει ὁ βάρβαρος καὶ εἰς αὐτὴν τὴν θρησκείαν σας τὴν ἱεράν καὶ ἀμώμητον. Δύο παραδείγματα τῶν ὁποίων ἤμην αὐτόπτης ἐγὼ μάρτυς, θέλουν σὲ παραστήσει τῶν δημίων μας τὴν τυραννίαν.

Πρὸ ἔνδεκα ἐτῶν, δι' ἀναγκάσαν ὑπόθεσιν κτηματικῆν τοῦ Ἁγίου Τάφου ἐπαρουσιάσθη εἰς τὸν Σεχουλισλάμην ὁ πατριάρχης τῶν Ἱεροσολύμων μετὰ ἄλλους ἀρχιερεῖς ἐγκρίτους τῆς Ἁγίας Συνόδου καὶ μετὰ προκρίτους λαϊκοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παρῆσαν ἐκεῖ οἱ δύο κασασκέρηδες, πολλοὶ τοῦ οὐλεμαδικοῦ σώματος, ὁ βεζύρης μετὰ ὅλους τοὺς ἀξιωματικοὺς τῆς βουλῆς. Αὐτῆς τῆς ἱκετηρίας μέλος ἤμην καὶ ἐγὼ τότε. Ὁ πατριάρχης κρατῶν τὴν κοινὴν ἀναφορὰν πλησιάζει, πίπτει εἰς τοὺς βεζυρικοὺς καὶ Σεχουλισλαμικοὺς πόδας, ἀλλ' ὁ βεζύρης τὸν ἀποβάλλει. Τίς ἀνακινώσκει, λέγει, τὰς φλυαρίας σας; Διατί, λέγει, ἱκετεύετε ματαιῶς; Δὲν ἤξεύρετε ὅτι ἐσεῖς οἱ δοῦλοι δὲν ἔχετε ἰδιοκτησίαν; Ἰδὼν τοιαύτην ὕβριν πρὸς τὸ ἱερόν καὶ λαϊκὸν σῶμα παριστάνον ὅλον τὸ ἔθνος, δὲν ἠμπόρεσα πλέον νὰ κρατήσω ἑμαυτόν, ἀλλ' ἀνεχώρησα ἀπὸ τὸν μαρὸν ἐκεῖνον τόπον τῆς τυραννίας καὶ βαρβαρότητος, εὐχρηθεὶς νὰ τυραννήσουν, εἰ δυνατόν, τοὺς Γραικοὺς σκληρότερον καὶ αἰσχροτέρον οἱ βάρβαροι διὰ τὰ τοὺς φέρουν εἰς τὴν ὑστερινὴν ἀτελεισίαν.

Κατὰ τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος τρεῖς ἐνορίαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐγίναν πυρκαϊᾶς παρανόλωμα. Οἱ ἐνορίται Γραικοὶ διεσώθησαν μετὰ τὴν ψυχὴν εἰς τὸ στόμα, ἀπολέσαντες οἱ δυστυχεῖς ὅλην τὴν περιουσίαν. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐφρόντισαν νὰ ἐπισκευάσωσι τὰς ἡμικρημισμένας στέγας τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν, χορτάσαντες πρῶτα μετὰ δῶρα τοὺς ὀθωμανοὺς φύλακας, ἀλλὰ προδοθέντες ἀπ' αὐτοὺς, ἀπῆλθον εἰς τὴν τριάντα ἀπὸ τοὺς προκρίτους αὐτῶν τῶν ἐνοριῶν εἰς τὰ ἀρχεῖα, ὅπου παρὰν ἤμην κατὰ τύχην. Ἡ βάρβαρος διοίκησις ἀντὶ νὰ περιθάλψῃ τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοῦς καὶ νὰ τοὺς παρηγορήσῃ

διὰ τὴν συμφορὰν τῶν τοὺς ἔβαλεν εἰς σκοτεινὸν δεσμοκτήριον, διότι ἐτόλμησαν τὴν μικρὰν ἐπισκευὴν τῶν ἐκκλησιῶν τῶν. Ζητεῖται ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἐπιχειρῆσθαι. Μόλις μὲ μεγάλα δῶρα ἀπέφυγον τὴν ἐσχάτην ποινήν.

Ἄν εἰς τὴν καθέδραν ἔβλεπέ τις τόσας πράξεις τυραννικὰς, συμπέρανε, φίλε, πόση ἦτον ἡ καταδυναστεία τοῦ εἰς τὰς ἐπαρχίας σμήνους τῶν ἀμειλικῶν τυραννίδων.

Ὁ σουλτάνος ἀφοῦ κατέλυσε τὸ σύστημα τῶν ἀγιάνων, διοικητῶν μὲν διωρισμένων εἰς νομοὺς μικροὺς ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιν τῶν πασάδων, ἰσχυρῶν ὅμως γινομένων καὶ ἀμετακινήτων διὰ τὴν ἀδράνειαν τῆς Διοικήσεως, τὴν ὅποιαν παρέλυσαν εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν οἱ Παζβάνογλοι, οἱ Ἄλῃ τῶν Ἰωαννίνων, οἱ Ἰσμαῆλ τῶν Σερρών, οἱ Τρεστενικλούογλοι τοῦ Ρουχτσουκίου, οἱ Δαγδεβιρένοι τῆς Ἀδριανουπόλεως, καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν οἱ Καραοσμάνοι, οἱ Λαπάνογλοι, οἱ Νασίφοι, οἱ Χαδίμογλοι καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ ἐσχημάτισαν ἓν εἶδος συστήματος φεοδικοῦ, ἀφοῦ, λέγω, κατέλυσε ὁ σουλτάνος τὸ ἀγιανικὸν τοῦτο σύστημα, ἀντικατέστησε διὰ πασάδων δευτέρας τάξεως καὶ διὰ τὰς τοὺς κρατῆ εἰς ὑποταγὴν τοὺς μετήλλασε συνεχῶς, ὡς καὶ ἐκείνους τῆς πρώτης τάξεως. Δι' αὐτὴν τὴν συγχὴν μετάθεσιν τῶν πασάδων οἱ ταλαίπωροι ὑπήκοοι ἐγένοντο τῆς ἀπληστίας τῶν συνεχῶς μετατιθεμένων σατραπῶν καὶ ὑποσατραπῶν παρανάλωμα.

Πρότερον οἱ ἀγιάνοι οὐκ ἔχοντες χρεῖαν πολλῶν ἐξόδων διὰ τὸν ταπεινὸν αὐτῶν βαθμὸν καὶ θεωροῦντες τοὺς ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν ὡς ἴδιον αὐτῶν κτῆμα διὰ τὸ ἀμετακίνητον τῆς ἀξίας τῶν, ἦσαν μέτριοι εἰς τὴν τυραννίαν, ὅσον ἐνδέχεται Τούρκος νὰ εἶναι μέτριος. Ἐξ ἐναντίας οἱ σατράπαι καὶ ὑποσατράπαι, πολυτελεῖς διὰ τὴν λαμπρότητα τοῦ βαθμοῦ τῶν καὶ σπεύδοντες διὰ τὸ ὀλιγοχρόνιον τῆς ὑπουργίας τῶν ν' ἀρπάσσουν τὰ προστυγόντα, ἐρροφοῦσαν καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν τὸ αἷμα τῶν πτωχῶν. Τὴν τοιαύτην ὀλεθρίαν κατάστασιν ἐκρυπτεν ὁ Χαλέτ ἀπὸ τὸν σουλτάνον, χορτάζων τὴν φιλαργυρίαν τοῦ Δεσπότη μετὰ τὴν πείναν τοῦ λαοῦ, γειμίζων τὰ θησαυροφυλάκιά του μετὰ τὴν ἐσχάτην τῶν πτωχῶν ἀπογύμνωσιν καὶ κολακείων τὸν τύπον τοῦ θρησκευτικῶς ἀκαταστάτου καὶ ἀπολύτου Χαχάνου μετὰ τὴν τελείαν καὶ τυφλὴν πρὸς τὸν σουλτανικὸν οὐδὸν τοῦ ἀφοσίωσιν καὶ λατρείαν τῶν πασάδων καὶ τῶν ὑπαλλήλων ἀξιωματικῶν. Ἄγνοοῦσεν ὁ τύραννος ὅτι ἡ τοιαύτη ὑπακοὴ δὲν εἶναι προσήλωσις ὑπηκόων ἠθικῶς εὐεκτούτων καὶ ὑγιῶν, ἀλλὰ σιωπὴ καὶ ἡρεμία σώματος νενεκρωμένου τοῦ ὁποίου ἡ σῆψις ἔφερε τὸν πολιτικὸν τοῦ σουλτάνου θάνατον.

Τοιαύτην καὶ τοσαύτην τυραννίαν δὲν ἤμποροῦσε νὰ ὑποφέρῃ τὸ ἔθνος πλέον, καὶ ὅταν αὐτὸ ὠργάνιζε τὰς ἀλύτους του, ὁ κακὸς δαίμων τῆς Τουρκίας τὴν ἔφερε νὰ γένη εἰς τὰ τρία αὐτὰ ἔσχατα ἔτη τυραννικωτέρα καὶ ὑβριστικωτέρα παρὰ τὸ πρότερον. Διὰ κολοφῶνα τῆς κατασχύνης τοῦ γραικικοῦ ἔθνους τὸ διοικούσεν ἤδη τρία ἔτη ὁ ἰουδαῖος Χεσκάλ, τραπεζίτης καὶ εὐνοούμενος τοῦ Χαλέτ. Ἄλλ' ὄχι ὀλιγότερον αἷσχος προστρίβεται εἰς τὴν διπλωματικὴν Εὐρώπην, εἰς τῆς ὁποίας τὰς πολιτικὰς σχέσεις μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν ἐπικράτειαν ἔμμεσον μὲν ἄλλ'

ἰσχυρὰν ἐπήρειαν εἶχεν ἡ εὐνοία τοῦ ἔβραίου, διασκευομένου περὶ διπλωματικῆς μετὰ τοῦ κυρίου του καὶ ἀναλύοντος κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ τὰ συμφέροντα τῆς Εὐρώπης. Ἡ θέλησις τοῦ ἔβραίου εἶναι θέλησις τοῦ Χαλέτ, ἡ θέλησις δὲ τοῦ Χαλέτ εἶναι θέλησις τοῦ σουλτάνου.

Ὁ βάρβαρος λυσσῶν ἤδη ἤρχισε νὰ σφάζῃ σωρηδὸν τοὺς Γραικοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κρεμᾶ ἔμπροσθεν εἰς τὰς θύρας τῶν Πατριαρχείων τὸν πατριάρχην καὶ παραδίδει τὸν νεκρὸν του εἰς τοὺς ἔβραίους νὰ τὸν σύρουν εἰς τὰς πλατείας τῆς πόλεως βλασφημοῦντες κατὰ τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἀρχιερεῖς τῆς Συνόδου καταδικάζονται εἰς ἐπονειδιστὸν θάνατον. Οἱ διερμηνεῖς καὶ οἱ λογοθέται, ὅλοι οἱ ἐπίσημοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως λαίμοκοποῦνται, ἀρπαζόμενοι ἀπὸ τὰς ἀγκάλας τῶν συζύγων αὐτῶν. Πολλοὶ φονεῦνται ἔμπροσθεν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς οἰκογενείας τῶν. Πέμπονται πανταχοῦ σφοδραὶ προσταγαὶ γενικῆς ἐλληνοκτονίας! Ἄλλὰ μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰ περίξ αὐτῆς θέλει δυναθῆ τὸ θηρίον νὰ ροφήσῃ χυτὸν τὸ χριστιανικὸν αἷμα. Εἰς τὴν Ἠπειρὸν, εἰς τὴν Θεσσαλίαν, εἰς τὴν Πελοπόννησον, εἰς τὴν Ἀττικὴν, εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς ὅλα τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους οἱ ἀνδρεῖοι Γραικοὶ κρατοῦν γυμνὰ καὶ ἀπαστράπτοντα σπαθία εἰς τοὺς βραχίονάς των. Ὁ γραικικὸς στόλος θέλει κλείσει μετ' ὀλίγον τὸν θαρκεῖον Βόσπορον, ἔτοιμος νὰ καταναυμαχῆσῃ μετὰ τὴν ἀνδρείαν του καὶ ἐμπειρίαν τὰ θαλασσοπόρα τεῖχη τῶν δειλῶν βαρβάρων, ἂν ποτὲ τολμήσουν νὰ προκύψουν ἔξω τῶν στενῶν τῆς Σηστοῦ καὶ τῆς Ἀβύδου.

Ἡ πάλη ὡς πρὸς τὰ μηχανικὰ μέσα τοῦ πολέμου, τὸ ἤξεύρομεν, εἶναι ἀνισωτάτη. Ὁ βάρβαρος ἔχει χρήματα, ἡμεῖς δὲν ἔχομεν. Ὁ βάρβαρος ἔχει ὅπλα, ἡμεῖς δὲν ἔχομεν. Ἄλλ' ὁ βάρβαρος ἀνδρείαν δὲν ἔχει, οἱ Γραικοὶ ἔχουν τὸν μόνον προγονικὸν θησαυρὸν τῶν, τὴν γενναιοψυχίαν. Ὁ βάρβαρος μάχεται διὰ τὰς κτηνώδεις ἡδονὰς τοῦ σκιατραφοῦς σουλτάνου, ἡμεῖς μαχόμεθα διὰ τὴν πατρίδα μας, διὰ τὰς συζύγους καὶ τὰ τέκνα μας, διὰ τὴν ἰεράν μας θρησκείαν. Θέλομεν νικήσει. Δὲν μικροψυχοῦμεν διὰ τὸν θάνατον τῶν ὁμογενῶν μας, ὅσους προφθάσει ἡ δολοφόνος μάχιρα τοῦ τυράννου νὰ θείσῃ. Εἶδομεν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων τοῦ Γραικικοῦ ἔθνους ὀλιγόστευε μετὰ τὴν πρῶτον τοῦ χρόνου κατ' ἀντιπεπονηθὸτα λόγον τῆς ἀξέσσεως τῆς τυραννίας. Εἶδομεν ὅτι ἡ πανώλης, ἀδελφὴ γνησία καὶ ἀξία τῆς βαρβαρότητος τοῦ τυράννου μας, ἐθέριζε κατ' ἔτος πλῆθος ἀπὸ ἡμᾶς. Συγκρίνοντες θάνατον μετὰ θάνατον εἴμεθα ἀληθινοὶ Γραικοί, ὥστε προτιμῶμεν τὸν ἐνδοξὸν θάνατον εἰς τὸν λαμπρὸν τῆς ἐλευθερίας μας ἀγῶνα, παρὰ τὸν ἐπόδυνον καὶ μάταιον ἐκ τῆς ἐπετείου ἐπιδημίας ὀλεθρὸν μας. Ἀπεφασίσσαμεν νὰ χαθῶμεν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ὅλοι διὰ μιᾶς, ὅσοι διαφθειρόμεθα ἀπὸ τὴν μάστιγα τῆς ἐπιδημίας εἰς διάστημα τριετίας. Καὶ μετὰ τὴν τοιαύτην ἐβελούσιον θυσίαν μας, ἀφοῦ καταβάλωμεν τὸν ἐχθρὸν, θέλομεν δεκαπλασιασθῆ ἢ ἑκατονταπλασιασθῆ κατ' εὐθὺν λόγον τῆς νομίμου διοικήσεως.

Ἐλπίζοντες εἰς τὸ ἱερὸν καὶ δίκαιον τοῦ ἐπιχειρήματός μας, ἐλπίζοντες εἰς τὴν ἡρωικὴν μας ἀπελ-

πισίαν, ἐξ Ἰσου ἐλπίζομεν εἰς τὴν φιλανθρωπίαν τῆς φωτισμένης Εὐρώπης. "Οἱ κοινῶς τὴν ἐπικαλούμεθα. Οἱ σοφοὶ τῆς ἁς μᾶς διδάξουν, θέλομεν ἀκολουθήσει τὰς συμβουλὰς των. Οἱ στρατιωτικοὶ τῆς ἁς ἔλθουν, θέλομεν τοὺς καταστήσει ὁδηγούς τῶν Ἰερῶν λόγων μας εἰς τὸ στάδιον τῆς μάχης. Οἱ νομι-

κοὶ τῆς ἁς μᾶς συντάξουν νόμους, θέλομεν τοὺς ἐκτιμήσει. "Εν ἀπὸ τὰ κάλλιστα καὶ ἐνδοξότατα τοῦ παρόντος αἰῶνος ἀπομνημονεύματα θέλει εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι καὶ μετὰ τὰ ὅπλα τῆς καὶ μετὰ τὰ φῶτα τῆς ἡ Εὐρώπῃ συνέντρεξεν εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΛΑΣΣΑΡΑ

διήγημα

Ἐκείνη τὴν νύχτα σὲ σιγή

Ἐκείνο τὸν καιρὸ συνήθιζα νὰ περνᾶω τὶς νύχτες μου μέσα σ' ἕνα τάφο. Προσπαθῶ νὰ κρατήσω στὴ μνήμη μου τὸ βαθὺ βυσσινὶ χρῶμα ποὺ εἶχαν οἱ τοῖχοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κοιλώμα, μὰ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ δύσκολο. Τὸ χρῶμα θαμπώνει ὅσο περνᾶει ὁ καιρός. Ἐλάχιστες στιγμὲς πιὰ τὸ θυμᾶμαι καθαρὸ ὅπως τὸ πρωτοεῖδα. Πιὸ συχνὰ ἔρχεται στὸ νοῦ μου μὲ καφετιοὺς λεκέδες, σὰν ἄλλοις τοὺς τοίχους τῆς πόλης ἀργότερα. Ἦταν ἕνας τάφος μεγαλοπρεπῆς—ὀλόκληρο μαυσωλεῖο, ὅπως συνηθίζουν νὰ φτιάχνουν οἱ πολλοὶ πλούσιοι στοὺς ἀγαπημένους τους. Ὅταν πρωτομπῆκα πνίγηκα σχεδὸν ἀπὸ μιὰ βαριὰ μυροδιὰ χαμομηλιοῦ.

—Κλεισούρα, εἶπα στὸ συνοδὸ μου. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἔγες κανένα παράθυρο.

Καὶ δαγκώθηκα ἀμέσως.

Φοροῦσε μιὰ ἀποκριάτικη μουτσούνα ἀπὸ χαρτόνι—πρόσωπο παιδιοῦ 15 χρονῶν, σκανδαλιάρικου καὶ χαριτωμένου.

Τὴν ἔβγαλε μόλις μπήκαμε καὶ τότε τὸν εἶδα γιὰ πρώτη φορά. Ἦταν ἀρκετὰ γερασμένος, μὲ ἀσπρόξανθα, ἀραιὰ μαλλιά κι ἕνα μουσάκι ποὺ μόλις φύτρωνε. Τὰ μάγουλά του γλωμὰ μὲ πρασινωπὲς κηλίδες ποὺ εἶχε ἀρχίσει ν' ἀπλώνει ἡ σήψη ἀπάνω τους. Σ' ὀλόκληρο τὸ σῶμα του ἡ ἀποσύνθεση ἦταν ἀρκετὰ προχωρημένη, τὰ πόδια του μάλιστα εἶχαν ἀρχίσει νὰ παραμορφώνονται. Παρ' ὅλ' αὐτὰ κατὰ φερνε νὰ μετακινεῖται μὲ νεανικὴ εὐλυγισία καὶ κάποια χάρη.

—Δὲν θὰ ἔπρεπε στὴν κατάστασή σου νὰ τριγυρίζεις σὲ νυχτερινὰ κέντρα, εἶπα γιὰ νὰ τὸν πειράξω.

Γέλασε μὲ κάποια πονηριά.

—Δὲν εἶμαι καὶ τόσο νεκρὸς ποὺ νομίζεις.

Γέμισε δυὸ ποτήρια κόκκινο κρασί καὶ μοῦ πρόσφερε τὸ ἕνα.

—Κάποτε βγήκα ἐξω ὀλόγυμνος, συνέχισε. Εἶχα τυλίξει μόνο μιὰ πορτοκαλιὰ πετσέτα γύρω ἀπὸ τὴ μέση μου. Λοιπὸν θὰ τὸ πιστέψεις; Μιὰ κοπέλα ξετρελάθηκε μαζί μου. Μὲ πήρε ἀπὸ πίσω παρακαλώντας «πάρε με μαζί σου, πάρε με μαζί σου ὅπου κι ἂν πηγαίνεις»... Τί ἀξέχαστη ὑπόθεση! Εἶχε ἕνα στόμα δωδεκάχρονου ἀγοριοῦ ποὺ ψέλνει σὲ ἐκκλησιαστικὴ χορωδία... Κάναμε ἔρωτα στὸ παρτέρι μὲ τὰ κόκκινα τριαντάφυλλα, στὸ παρκάκι τῆς πλα-

τείας. Κι ὁ ἀστυφύλακας ποὺ ἔκανε τὴ νυχτερινή του βάρδια θὰ μᾶς εἶδε ἢ τουλάχιστον θ' ἄκουσε τὶς πνιχτὲς φωνίτσες τῆς μικρῆς μέσα στὰ λουλούδια.

Σταμάτησε σὰν νὰ μὴν εἶχε κανένα ἐνδιαφέρον ἡ συνέχεια. Κοιτοῦσε τὸ κόκκινο ὑγρὸ στὸ ποτήρι του μὲ πολλὴ προσοχή. Σηκώθηκα καὶ τριγυρίζω. Δὲ μιλοῦσε οὔτε μοῦ ἔδινε σημασία. Τριγυρίζω. Ἄνακάλυψα τὴν κρύπτη ἀφοῦ πέρασα δυὸ διαδοχικοὺς χώρους στολισμένους μὲ μεγάλη πολυτέλεια. Ἡ κρύπτη, ἀντίθετα, ἦταν στενὴ καὶ ἀπέριττη. Ὅταν γύρισα στὸν προθάλαμο ἔμοιαζε κάπως ἐκνευρισμένος.

—Τὰ εἶδες ὅλα; Θὰ φαντάζεσαι ὅτι περνᾶω ἐκεῖ μέσα ὀλόκληρη τὴν ἡμέρα μαρμαρωμένος καὶ μόλις νυχτώσει ξυπνᾶω καὶ τριγυρίζω. Βλακείες! Ἰστορίες γιὰ πολλὰ μικρὰ παιδιὰ. Εἶμαι τελείως ἐλεύθερος. Γυρίζω ἐξω ὅποτε μοῦ ἀρέσει. Σὲ κανέναν δὲν ἔχω νὰ δώσω λόγο. Καὶ κοιμᾶμαι πάλι ὅποτε θέλω.

Τὸν λυπήθηκα. Πῆγα κοντὰ καὶ τοῦ χάιδεψα τὰ μαλλιά νὰ ἡρεμήσει.

Ἐπειτα γιὰ νύχτες κάναμε ἀτέλειωτες συζητήσεις, στὶς πολυθρόνες μας, ὁ ἕνας ἀπέναντι στὸν ἄλλο, μὲ κόκκινο κρασί στὰ ποτήρια. Στὴν ἀρχὴ τὸν ἔβλεπα ἀραιὰ, μιὰ δυὸ φορές τὸ μήνα. Μετὰ οἱ ἐπισκέψεις μου πύκνωσαν. Σχεδὸν πῆγαίνα καθεμέρα. Ἦταν γοητευτικός. Δὲν μπορούσα εὐκόλα νὰ ξεφύγω.

Ἐκείνη τὴ νύχτα—τὴν τελευταία ποὺ θυμᾶμαι—εἶχαν περάσει κιόλας τρεῖς ὥρες ποὺ καθόμουν ἀνόητα ἀπέναντί του, μ' ἕνα βιβλίο στὰ χέρια μου ποὺ ἔπρεπε τάχα νὰ τὸ διαβάσουμε. Δὲν ἀποφάσιζα νὰ φύγω παρόλο ποὺ τὸ σκεφτόμουν συνέχεια.

—Κοντεύεις νὰ γίνεις νεκρόφιλη, εἶπε φιλάρεσκα.

—Αὐτὸ δὲ μὲ πειράζει.

Μισόκλεισε τὰ μάτια σὰ νὰ προσπαθοῦσε νὰ θυμηθεῖ κάτι πολὺ παλιό.

—Πάντως δὲ θὰ ἔναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο... Ξέρεις, τὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου παρουσιάστηκε σὲ μένα μ' ἕνα τρόπο διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι συνηθίζω. Δὲν ὑπάρχει ὀρισμένη ὥρα θανάτου μου καὶ κανένας γιὰ τὸν δὲν μπόρεσε νὰ ὑπογράψει τὸ πιστοποιητικό.

—Τότε πῶς...

—"Ὡ, δημιουργήθηκα ἕνα σωρὸ δυσκολίες μὲ τὴν ἄδεια ταφῆς, καταλαβαίνεις. Τέλος πάντων.

—Μὰ πῶς ἔγινε;

—Πώς έγινε! Και γώ αυτό αναρωτιέμαι. Πώς έγινε. Ζούσα μιὰ ζωὴ τελείως κανονικὴ ὅταν ἄρχισαν νὰ παρουσιάζονται πάνω στὸ σῶμα μου συμπτώματα σήψης. Στὴν ἀρχὴ νόμισα πὼς ἦταν κάποια δερματικὴ ἀσθένεια καὶ δοκίμασα διάφορες ἀλοιφές. Μὰ τὸ κακὸ προχωροῦσε... Ὡσπου κάποια ἀκτινογραφία ἔδειξε πὼς ἄρχισαν νὰ προσβάλλονται καὶ τὰ ἐντόσθια. Ὑστερα ἀπ' αὐτὸ κατάλαβα πὼς ἔπρεπε πιά νὰ λάβω τὰ μέτρα μου. Ἐφτιαξά αὐτὸ τὸ σπῆτι γιὰ νὰ μπορῶ νὰ ἔχω καὶ γώ κάποια ἀνάπαυση, λίγες ὥρες τουλάχιστον. Καὶ κάποια προφύλαξη ἀπ' τὸ δυνατὸ φῶς πού σὲ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι βλαβερό.

Ἐνιωθα λύπη γι' αὐτόν. Ἄρχισε νὰ πονάει τὸ στομάχι μου. Ἡ φωνή του ἦταν σπασμένη σὰ νὰ συγκρατοῦσε λυγμό.

—Ἴσως δὲν κάνεις καλά. Ἐνας ἀπλὸς τάφος μὲ γῶμα μπορεῖ νὰ σοῦ ἔκανε πιὸ καλὸ. Θὰ κοιμόσουν ἡσυχὰ κάτω ἀπ' τὴ γῆ... Ὅλοι ἔχουν δικαίωμα γιὰ γαλήνη στὸ μνήμα τους. Ἐτσι πού τριγυρίζεις ἔξω καὶ κουράζεσαι... Ὅχι δὲν κάνεις καλά. Μπορεῖ νὰ ἦρθε ἡ ὥρα πού θὰ πρέπει ν' ἀναπαυτεῖς ὀριστικά.

Ἐκανε μιὰ νευρικὴ κίνηση καὶ ἔπιασε τὸ μέτωπό του.

—Αὐτὸ μὴν τὸ ξαναπεῖς, εἶπε τρέμοντας. Δὲν μπορῶ... δὲν μπορῶ.

—Καὶ γιατί;

Σηκώθηκε ὄρθιος καὶ ἄρχισε νὰ περπατάει πάνω κάτω.

—Δὲ γίνεται.

Ἐμοιαζε ἀξιοθρήνητος, ταραγμένος.

—Ναὶ ἀλλά...

—Κι ἔπειτα μὴ νομίζεις πὼς εἶμαι κιόλας γιὰ πέταμα. Ἄ, δὲ μὲ ξέρεις καλά!

Ἄρχισε νὰ ξεγυμνώνεται.

—Κοίταξε, κοίτα τὰ μπράτσα μου. Ἐχω δύναμη ἀκόμα. Δὲν εἶμαι κανένα ραμολί. Κοίτα.

Ἐκανε τώρα γυμναστικὲς ἀσκήσεις μὲ μικρὰ πηδηματάκια, ἕνα-δύο, βιαστικά νὰ προλάβει τὸ ρυθμὸ, σὰ νὰ ἄκουγε ἐκπομπὴ γυμναστικῆς στὸ ραδιόφωνο. Ὑστερα σκαρφάλωσε στὴ ράχη τῆς πολυθρόνας κάνοντας ἀκροβατικά. Φαινόταν ἱκανοποιημένος.

—Βλέπεις; βλέπεις; ἔλεγε κάθε τόσο.

—Μπράβο, ἀληθινὰ σὲ θαυμάζω ἀλλὰ μὴν ξεχνᾶς πὼς ἡ κατάστασή σου εἶναι μιὰ πραγματικὸτητα καὶ θὰ πρέπει νὰ παραδεχτεῖς...

—Ἄκουσε, δὲ γίνεται... Ἡ ἔταιρεία...

Ἐσκυψε τὸ κεφάλι του μὲ κάποια στενοχώρια.

—Ὁ τόπος μας, εἶπε σιγά, ὁ τόπος μας δὲν παράγει τίποτα ἄλλο, τὸ ξέρεις. Μὰ ἔχει μεγάλο ὄρυκτο πλοῦτο... πολὺ μεγάλο, πραγματικά. Λοιπὸν ἡ ἔταιρεία κατάφερε...

—Ἐννοεῖς τὴν Ἐταιρεία Ἐκμεταλλεύσεως Ὑπεδάφους.

—Βέβαια αὐτὴ, ποιὰ ἄλλη. Εἶναι ἕνα μεγαλειώδες ἔργο, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν τὸ ξέρεις.

—Ὅλοι τὸ ξέρουν.

—Ὅλοι φυσικά. Δὲν εἶναι συνηθισμένη ἔταιρεία. Κρατάει ὀλόκληρη τὴν ἰσορροπία τοῦ τόπου. Μείωση τῶν κερδῶν θὰ σήμαινε δυστυχία γιὰ ὅλους. Καὶ μιὰ χρεοκοπία τῆς θὰ τίναζε τὴν πόλη στὸν ἀέ-

ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΜΑΡΚΟΓΛΟΥ

Τέσσερα ποιήματα

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΟΥ

Οἱ σκοτεινὲς τοὺς ψυχῆς
Χέρια ἀσκημένα καὶ ἀνεύθυνα ὑπάκουα
Ἡ Ἑλλάς τοῦ Ἀποίλη στίς πίσσες τῶν ὁδοστρω-

τήρων
Πρέπει ἢ τρομερὴ ὄψη πάλι νὰ βγεῖ
Ἀπ' τὰ κόκαλα αἶμα ποτισμένη
Βράχια τῶν λόφων, τείχη τῶν προγόνων
Βαριά πέσανε πάνω στὰ μάτια σύντροφοι
Σὲ πασσάλους οἱ ψυχῆς καὶ σῶμα
Τὰ κόματα μὲ δάκρυα χαιρετᾶμε τῆς θάλασσας
Ἡλιοτρόπια πὼς νὰ κωποφορήσουν ἀπ' τὰ στῆθη

σου
Βραδινὲς βροχὲς τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ
Συμπίπτουν μὲ τίς νικηφόρες γιοιτῆς τῶν ἀστῶν
Καὶ πληροφορίες γιὰ συμβούλια παζωρέματα
Μαζὶ μὲ βεγγαλικά πού ἀνθίζουν νυχτερινὲς ἠδονὲς
Περιμένουν οἱ ἀνίδεοι τίς ἀλλαγές.

Ἡ μέρα σκοτεινὴ βουρκομένο ποτάμι κατέβαινε
Σκουπίδια κουβαλώντας καὶ ἥλιους.

Ο ΗΛΙΟΣ ΕΦΕΥΓΕ

Ὁ ἥλιος ἔφηνε σὰν ψάρι
Κι ἡ θάλασσα κομμάτια πάγος
Ἀμφιβολίες καὶ ταλαντεύσεις
Πολυτέλειες ἄλλων καιρῶν
Ἐμπειροὶ τώρα θανάτων καὶ μαχαιριῶν

Θάλασσα

Θάλασσα πού δὲν εἶσαι ποτάμι νὰ στρέψ' ὀπίσω
Καὶ σῶματα συντριμμένα
Στίς πέτρες τροχίζει τὸ φεγγάρι
Σκοτεινὸ νερὸ

Κλαίει μίνα, μίνα ξεμυαλισμένη
Ἡήρανε τὸ φῶς καὶ πάνε
σὲ μαύρη γῆ κατακλειδωμένη.

ρα!... Μὰ δὲν ὑπάρχει τέτοιος κίνδυνος, ἔχουμε πολὺ καλὴ ὀργάνωση.

Ἐδειχνε ἀγωνία. Ἦρθε καὶ κάθισε στὸ πάτωμα δίπλα μου. Φαινότανε ξαφνικά πολὺ γέρος καὶ κουρασμένος.

—Εἶμαι ὁ διευθυντής, εἶπε δυστυχισμένα. Καταλαβαίνεις; Ὅλη ἡ εὐθύνη εἶναι πάνω μου. Μὴ μοῦ ξαναπεῖς νὰ ξεκουραστῶ.

Δὲν εἶχα νὰ πῶ τίποτα. Πέρασαν λίγα δευτερόλεπτα στὴ σιωπῇ. Ἐνα ζουζούνη μὲ πολλὰ ποδάρια βγήκε ἀπὸ τὸ μανίκι του καὶ ἄρχισε νὰ περπατάει πάνω στὸ χέρι του. Ἐκανε μιὰ ἀπότομη κίνηση νὰ τὸ κρύψει. Ὑστερα μὲ κοίταξε χαμογελώντας. Τὸ

Ἰδρώνω κάτ' ἀπ' τὸ πετσί μου
Στὸν τετράγωνο κύκλο πέσαμε μυστικῶν σχεδίων
Λέξεις καταπίνοντας δαγκώνω τὸ μυαλό μου
Ἐνοχος ἐνοχῆς πικρὰ διψασμένος
Στοὺς δρόμους
Χωρὶς συντρόφους.

ΠΡΩΤΗ ΤΟΥ ΜΑΗ

Φωνὴ φτεροκοποῦσε δίκαιη σὲ στόματα πικραμένα
Καὶ θυμόμουνα τοὺς φίλους

Μοιάζουν οἱ σταθμοὶ στρατόπεδα
Καὶ σχίζεται ἡ μέρα σὰ σεντόνι σκοτεινῆ
Σύρματα καὶ συρματόσχοινα
Παίονουνε πολλές στροφές
Καὶ χέρια στὸ σίδερο κι ἄλλα στὸ κέρδος
Δάσος γυμνὸ χωρὶς προῆ πάνω ἀπ' τὶς οἰκοδομὲς
Καταπίνοντας εἰκόνες
Σώματα παραδομένα στὰ χέρια τοῦ καιροῦ
Φωνὴ κάποτε φτεροκοποῦσε δίκαιη σὲ στόματα πικραμένα

Ὅμως χρόνια τὸ πελέκι δούλευε
Πάγωσε τὸ αἷμα στήν ἀστοροφeggiά
Μὲς στὸ γρανίτη τῆς ἐποχῆς κυλάει

Ματώνει τὸ φῶς δρεπανηφόρο στὸν οὐρανό.

ΜΟΥΓΚΡΙΖΟΥΝ ΤΑ ΜΕΣΑΝΥΧΤΑ

Μουγκρίζουν τὰ μεσάνυχτα μὲς στὸ μυαλό μου
Ἄγριες φωνὲς ἀδικημένων
Κράτησαν μέχρι πὸν ἄντεξαν οἱ ἄρμοί τους
Ἐνῶ ὁ χρόνος ἔσκαβε σχήματα θανάτου
Σφηνώθηκαν στὴ σάρακα τοῦ βράχου
Καὶ πῶ βαθιὰ στὸ μαῦρο αἷμα τῶν προγόνων
Γυρίζω ἀνταριασμένος
Ἐρημο σπίτι ἀπὸ φίλους, γεμάτο φονιάδες
Ἐξόριστοι μὲς στὸν τόπο μὴς μισᾶμε ἐλπίδες
Προγραμμαμένοι σὲ σκοτεινὰ κατὰστιχα μηχανικῶν
ἐγκεφάλων
Χαλινάοι σκληροὶ οἱ συμφορὲς στὸ στόμα
Σύντροφοι

Ποιὰ ἀνοιξη ἀκόμη καστερᾶμε
Ποιὸ βόλεμα μίπηγε πάνω ἀπ' τ' ἄγριο χρέος

Τ' ἄγριο χρέος πὸν μουγκρίζει μὲς στὸ μυαλό μου.

πρόσωπό του πῆρε μιὰ νεανικὴ ἔκφραση. Ἄλλαζε
μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐκολία.

—Δὲν ὑπάρχει κανένας στὴν πόλη πὸν νὰ μὴν
εἶναι μπλεγμένος. Ὅλοι οἱ πλούσιοι ἔχουνε μετο-
χές. Καὶ οἱ φτωχοὶ μόνο ἐκεῖ βρίσκουνε δουλειά. Εἶ-
μαστε δεμένοι μὲ περίεργο τρόπο... Ἀδέρφια, θά
ἔλεγε κανεὶς, καὶ παράξενο νὰ ὑπάρχει τόσο μίσος.
Ἄχρηστία τόσο μίσος!...

Ἐγίνε ἀφηρημένος. Ὑστερα ἔπιασε τὰ γόνατά
μου μὲ παραφορὰ.

—Ἀκουσε, δὲν εἶναι δικό μου τὸ λάθος. Ἐκίνα
ὅ,τι μπορούσα γιὰ νὰ λιγοστέψω τὸ μίσος. Ἡ ἔταιρεία
διαθέτει τεράστια ποσά. Ἐνα σωρὸ χρήματα κάθε

χρόνο γιὰ τὴν καλοπέραση τῶν κατοίκων. Ὅργα-
νώνει καὶ συντηρεῖ ἰδρύματα γιὰ τὴν παιδεία, τὴν
ψυχαγωγία...

Τὸν ἔπιασε δυνατὸς βήχας.

—Τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ... τὴν ψυχια-
τρικὴ περίθαλψη.

Κόντευε νὰ πνιγεῖ.

—Γώρα... δημιουργεῖται... νέος κλάδος... γιὰ
ἔσους...

Ἐπέφερε καὶ ἤθελα ν' ἀλλάξω κουβέντα.

—Ἐρωτεύθηκες καμιά γυναίκα ποτέ; Δὲν ἐν-
νοῶ ἐκεῖνες στὰ παρτέρια, ἀλλά...

Τὸ θαῦμα ἔγινε. Σταμάτησε νὰ βήχει καὶ γέ-
λασε.

—Ἄ, ὁ ἔρωτας. Δὲν εἶχα ποτὲ ἀρκετὸ καιρό.
Ἄλλὰ ὁ ἔρωτας μπορεῖ νὰ σοῦ δώσει ἡδονὴ μονάχα
ὅταν τὸν ἀρνιέσαι. Ἐννοῶ ὅταν τὸν ἀρνιέσαι σὲ μιὰ
γυναίκα ἐρωτευμένη μαζί σου. Δὲ θὰ τὸ πιστεύεις...
ἔ, λοιπὸν σὲ βεβαιῶνω πὸς ὑπῆρξαν πολλές ἀπὸ
δαῦτες. Τί κουτορνήθια, θε μου! Φτάνει νὰ τοὺς κά-
νεις γλυκὰ μάτια, νὰ τοὺς πεῖς ἕνα ψέμα, καὶ τὴν
πατᾶνε.

Πῆρε ὕφος συντριβῆς.

—Δὲν τὸ ἔκανα ἐπίτηδες ἡμῶς... Τρέχουν πίσω
σου σὰν τίς γάτες μόλις τοὺς δεῖξεις ἕνα ψάρι. Ἔστω
καὶ σάπιο ψάρι!

Ἄρχισε νὰ ξεκαρδίζεται.

Ἦταν προχωρημένη νύχτα. Κοιτοῦσα γύρω
μου γιὰ κανένα ρολοὶ μὰ δὲν ὑπῆρχε πουθενά. Τὸ
κατάλαβε.

—Μὴ φεύγεις, παρακάλεσε. Μεῖνε λίγο περισ-
σότερο ἀπόψε. Εἶμαι μόνος μου... Μοῦ χρειάζεται
ἡ συντροφιά σου. Ἄς μιλήσουμε.

Εἶχε ἕναν ὑπουλο τρόπο νὰ σὲ καταφέρνει.

Ἐφυγα ξημερώνοντας. Πῆγα σπίτι καὶ κρεβα-
τώθηκα γιὰ καλὰ. Εἶχα πόνους στὸ στομάχι καὶ
δυὸ τρεῖς φορές ἔκανα ἔμετό. Δυσπεψία, σκέφτηκα.
Κυκλοφορεῖ κάποια ἐπιδημία.

Γιὰ καιρὸ ἐνιωθα ἀδύνατη. Ἡ ἀρρώστια μὲ ἄφη-
νε καὶ μὲ ἔπιανε πάλι. Δὲν ξαναπῆγα νὰ ἐπισκεφτῶ
τὸ νερό. Ἠξέρα ἡμῶς ὅτι καθόταν τὶς νύχτες στὴν
κρύπτη του καὶ μπορεῖ κιόλας νὰ μὲ περιμένει, ἢ
μπορεῖ νὰ ἔχει βρεῖ ἄλλη παρέα. Ἄλλωστε ἡ παρου-
σία του, τώρα πὸν ἤξερα, ὑπῆρχε παντοῦ. Σὲ κάθε
ἐκδήλωση πὸν γινόταν μὲ τὴ φροντίδα τῆς ἑταιρείας
του. Παραδεχόμενον πὸς ἦταν σπουδαῖος νὰ τὰ κα-
ταφέρνει σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση...

Μιὰ μέρα πὸν πῆγα ἕνα κάπως μακρινὸ περί-
πατο στὴν πόλη—ἀδύνατη ἀκόμα—πρόσεξα κάτι πε-
ρίεργο. Τὰ φυτὰ στοὺς κήπους εἶχαν πολλὰ μαραμέ-
να φύλλα. Ὅχι μὲ κίτρινο χρῶμα μὰ ἕνα καφετῆ-
πράσινο, ἴδιο μὲ τίς κηλίδες στὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ.

Σὲ λίγες μέρες πολλοὶ ἄνθρωποι ἦταν γλωμοὶ
καὶ κάμποσοι εἶχανε κιόλας τίς ἴδιες κηλίδες στὰ
πρόσωπα. Κλείστηκα μέσα καὶ κοιτοῦσα κάθε πέν-
τε λεπτὰ στὸν καθρέφτη. Πότε ἔβλεπα τὸν ἑαυτὸ
μου κατὰ γλωμο μὲ γουρλωμένα μάτια καὶ πότε φυ-
σιολογικό.

Ὑστερα βγήκανε οἱ ἐφημερίδες μὲ μεγάλους
τίτλους: «Μυστηριώδης ἀσθένεια ἐξαπλοῦται τα-
χύτατα εἰς τὴν πόλιν μας. Τὸ Ὑπουργεῖον Ὑγιει-
νῆς συνιστᾷ ψυχραιμίαν. Οἱ ἐπιστήμονες πειραματί-

ζονται έντατικά διά τήν αναχαίτισιν τῆς νόσου. Πιστεύεται ὅτι συντομώτατα θά εὑρεθῇ τὸ ἀντιδοτόν».

Ἐξω ἀπὸ τὸ παράθυρο εἶχαν ἀρχίσει κιόλας σκληρὲς πανικοῦ. Οἱ ἄνθρωποι περπατοῦσαν μέχρι τὴν ἄκρη τοῦ δρόμου κι ὕστερα πίσω ξανά. Μερικοὶ κουβαλοῦσαν τεράστιες ποσότητες ἀπὸ τροφίμα πού κι οἱ ἴδιοι δὲ θά ξέρανε σὲ τί ἦταν χρήσιμα. Κάποια γυναίκα μὲ μαλλὶ φροντισμένο σὲ κομμωτήριο φοροῦσε ἀντιασφυξιογόνα μάσκα. Ἦταν ἀστεία.

Μάζεψα εἶδη πρώτης ἀνάγκης σὲ μιὰ βαλιτσούλα. Πῆρα κι ἓνα παλτὸ στὸ χέρι. Ὁ δρόμος ἦταν πολὺ μακρὸς καὶ ἡ ἀδυναμία μου τὸν ἔκανε ἀκόμα μακρύτερο. Εἶχα μέρες νὰ φάω, τὸ στομάχι μου μὲ πείραζε πάλι. Πέρασα ἓνα λασπόδρομο κι ὕστερα μπῆκα στὴν ἄσφαλτο. Τώρα πιά οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι εἶχανε πράσινα-καφετιά σημάδια ἐπάνω τους. Ἐνα νέο παράρτημα ἦταν κρεμασμένο στὸ περίπτερο καὶ ὁ κόσμος γύρω γύρω: «Ἡ ἐπιδημία ἐξαπλοῦται. Ἄγνωστος ἡ αἰτία μέχρι στιγμῆς. Ἡ πόλις κηρύσσεται εἰς κατάστασιν ἀνάγκης. Ἀπαγορεύεται ἀπὸ σήμερον ἡ ἐξοδος καὶ ἡ εἴσοδος. Στρατιωτικὰ φρουρὰ εὐρίσκονται εἰς τὰ σύνορα».

Στὴν πλατεία τῆς Ἐπιδοκιμασίας κάθισα σ' ἓνα παγκάκι νὰ ξεκουραστώ. Τότε γιὰ πρώτη φορά παρατήρησα ὅτι ὀλόκληρα κομμάτια πάνω στοὺς δρόμους καὶ στοὺς τοίχους τῶν κτιρίων εἶχαν τὸ ἴδιο καφεπράσινο χρῶμα πού ἔβλεπες καὶ στὰ πρόσωπα.

Ἦμουν κουρασμένη. Κοιτοῦσα τὸ ψηλὸ χάλκινο ἄγαλμα στὴ μέση τῆς πλατείας καὶ δὲν μπορούσα νὰ σκεφτώ. Ἄλλοτε ἦταν κι ἓνα συντριβάνι ἐδῶ μὰ τὸ χάλασαν. Ἦταν ἡ ὠραιότερη πλατεία τῆς πόλης κι ἂν θυμόμουν καλὰ τὴν ἱστορία, εἶχε πάρει τ' ὄνομά της ἀπὸ κάποιο δημοψήφισμα, θριαμβευτικὸ γιὰ τοὺς ἄρχοντες.

Ὁ δρόμος γινόταν ὄλο καὶ πιὸ κουραστικός. Προσπαθοῦσα ν' ἀποφεύγω τίς κηλίδες πάνω στὴν ἄσφαλτο γιατί δὲν ἤξερα ἂν γλιστροῦσαν. Ἐνίωσα μιὰ μικρὴ δόνηση. Σκέφτηκα θά ἦταν σεισμός. Καὶ σὲ λίγο ἄλλη μία. Οἱ συγκοινωνίες εἶχαν διακοπεῖ. Ἐπρεπε νὰ περπατάω συνέχεια μὲ τὸ βαλιτσάκι μου κι αὐτὸ τὸ παλτὸ πού μὲ ζέσταινε.

—Κύριε, ρώτησα κάποιο χοντρὸ μὲ φαλάκρα, πού κρατοῦσε τὰ χέρια του πάνω της σταυρωτά,

σὰ νὰ ἤθελε νὰ τὴν κρύψει. Ξέρετε ἂν πάω καλὰ ἀπὸ δῶ; Θέλω νὰ...

Κούνησε τοὺς ὄμους προτοῦ τελειώσω κι ἐξαφανίστηκε.

Μιὰ γυναίκα κουβαλοῦσε νερὸ σὲ μιὰ στάμνα καὶ πίσω της ἔκλαιγε ἓνα μωρό.

Περίεργο, σκέφτηκα. Ἡ ὕδρευση φαίνεται δὲ λειτουργεῖ... ἡ μολύνθηκε τὸ νερό. Θυμήθηκα πὼς διψοῦσα ἀπὸ ὕδα. Πιὸ κάτω παράτησα τὴ βαλιτσά μου καὶ τὸ παλτὸ.

Ἀγόρασα τὸ τελευταῖο παράρτημα: «Ἀναμένεται ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἡ ἀνακάλυψις τοῦ θεραπευτικοῦ φαρμάκου. Ἴατροὶ καὶ παντὸς εἶδους ἐπιστήμονες ἐργάζονται νυχθημερόν. Πρὸς τὸ παρὸν ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος εἶναι οἱ περίεργες χημικὲς ἐνώσεις πού δημιουργοῦνται στὰ σημεῖα τοῦ ἐδάφους πού ἔχουν προσβληθῆ ἀπὸ τὴν νόσον καὶ οἱ ὁποῖες προκαλοῦν ἀσθενεῖς ἐκρήξεις. Μεγαλύτερα ἐξάπλωσις τῆς νόσου θά ἐσήμαινε πολλαπλασιασμὸν τῆς ἐκρηκτικῆς δυνάμεως καὶ ἄμεσον κίνδυνον ἀνατινάξεως ὀλοκλήρου τῆς πόλεως. Συνιστῶμεν εἰς τοὺς κατοίκους...»

Ἐνιωθα κάπως καλύτερα τώρα χωρὶς τὸ βάρος τῆς βαλιτσας. Πέρασαν δίπλα μου δυὸ ἀλῆτες.

—Βρὲ πού νὰ σκαρφαλώσουμε γιὰ νὰ δοῦμε τὴν ἐκρηξή; εἶπε ὁ ἓνας.

—Λές; ρώτησε ὁ ἄλλος.

—Βέβαια, δὲν ἄκουσες; Ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ.

—Ὅχι ρέ, γιὰ τὸ φάρμακο...

Βρισκόμουν στὸν τελευταῖο δρόμο. Ἀπὸ μακριὰ εἶδα τὰ σύνορα. Ἄρχισα νὰ τρέχω. Ὅσο πλησίαζα ἔβλεπα πιὸ καθαρά τὸ συρματόπλεγμα πού περιτύλιγε τὴν πόλη γιὰ νὰ ἐμποδίσαι τὴν ἐξοδο. Οἱ σκοπιεὲς τῶν στρατιωτῶν θά ἦταν κάπου πιὸ μακριά, δὲν ἔβλεπα κανέναν. Κόλλησα τὴ μύτη μου στὸ σύρμα καὶ κοίταζα. Ἀπέξω ἀρχίζε ἓνας ἀσπρουδερός χωματόδρομος. Τὸ σύρμα ἦταν πυκνὸ καὶ ψηλὸ. Θυμήθηκα ὅτι θά πρέπει νὰ ἦταν ἀνοιξη. Προχωρημένη ἀνοιξη γιατί ὁ κάμπος ἐξω ἦταν γεμάτος μπλε καμπανούλλες πού ξεμύταγαν κοντὰ κοντὰ, πάνω στὸ πράσινο χόρτο. Κρατοῦσα στὸ χέρι μου τὸ παράρτημα τῆς ἐφημερίδας κι ἀναρωτιόμουν πὼς νὰ βγῶ στὸ χωματένιο δρόμο.

Ἰθίνα 1971

WILHELM REICH

προδημοσίευση

Ἡ ψυχαναγκαστικὴ οἰκογένεια ὡς μηχανισμὸς διαπαιδαγώγησης

Ἡ κυριότερη ἐστία ἐπάωξης τῆς ἰδεολογικῆς ἀτμόσφαιρας τοῦ συντηρητισμοῦ εἶναι ἡ ψυχαναγκαστικὴ οἰκογένεια.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀπὸ τὸ *Die Sexualität im Kulturkampf*, πού θά κυκλοφορήσει προσεχῶς μὲ τὸν τίτλο Ἡ σεξουαλικὴ ἐπανάσταση στὶς ἐκδόσεις Ράππα.

Ἀρχέτυπὸ τῆς τῆς τρίγωνο: πατέρα, μητέρα, παιδί. Ἐνῶ ἡ συντηρητικὴ ἀντίληψη βλέπει γενικὰ τὴν οἰκογένεια ὡς θεμέλιο ἢ, ὅπως λένε μερικοὶ, ὡς κέντρο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἐμεῖς, μελετώντας τίς μεταβολές πού γινώρισε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης καὶ τὴν ἐκάστοτε κοινωνικὴ λειτουργία της, τὴ βλέπουμε ὡς ἀποτέλεσμα

συγκεκριμένων οικονομικῶν διαρθρώσεων. Θεωροῦμε λοιπὸν τὴν οἰκογένεια ὄχι ὡς ἀπρογωναῖο λίθο καὶ θεμέλιο τῆς κοινωνίας ἀλλὰ ὡς δημιούργημα τῆς οικονομικῆς δομῆς τῆς (μητριαρχικῆ καὶ πατριαρχικῆ) οἰκογένειας, ζάδρουγα, πολυγαμικῆ καὶ μονογαμικῆ πατριαρχία κ.τ.λ.) Ὅταν ὅμως ἡ συντηρητικὴ σεξουαλικὴ ἔρευνα, ἡ ἀντιδραστικὴ σεξουαλικὴ ἠθι-

κή και η νομοθεσία μιλούν για την οικογένεια και τη χαρακτηρίζουν ως το θεμέλιο του «κράτους» και της «κοινωνίας» έχουν δίκιο κατά το ότι η αυταρχική ψυχαναγκαστική οικογένεια συνδέεται άρρηκτα με το αυταρχικό κράτος και την αυταρχική κοινωνία ενώ ταυτόχρονα αποτελεί την προϋπόθεσή τους. Η κοινωνική σημασία της έγκειται στα ακόλουθα τρία βασικά χαρακτηριστικά:

1. **Οικονομικώς:** Στις άπαρχες του καπιταλισμού η οικογένεια ήταν η οικονομική παραγωγική μονάδα όπως εξακολουθεί να είναι στους αγρότες και τους μικροεπαγγελματίες.

2. **Κοινωνικώς:** Στην αυταρχική κοινωνία η οικογένεια επιτελεί σπουδαία αποστολή προστατεύοντας τις γυναίκες και τα παιδιά που δεν έχουν οικονομικά και σεξουαλικά δικαιώματα.

3. **Πολιτικώς:** Κατά την προκαπιταλιστική φάση της οικοτεχνίας και κατά τον πρώιμο βιομηχανικό καπιταλισμό η οικογένεια ήταν ριζωμένη άμεσα στην οικογενειακή μικροοικονομία (όπως συμβαίνει και σήμερα στην οικονομική όρβανωση των μικρών καλλιεργείων). Ωστόσο, με την εξέλιξη των παραγωγικών μέσων και την κολλεκτιβοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας πραγματοποιήθηκε μία αλλαγή στη λειτουργία της οικογένειας. Η σημασία της άμεσας οικονομικής βάσης της μειώθηκε ανάλογα με το βαθμό της ένταξης των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία τη θέση της οικονομικής βάσης κατέλαβε η πολιτική λειτουργία την οποία άρχισε τώρα να αναλαμβάνει η οικογένεια. Η βασική αποστολή της, αυτή για την οποία κυρίως υποστηρίζεται από τη συντηρητική επιστήμη και το συντηρητικό δίκαιο, είναι το να λειτουργεί ως εργοστάσιο παραγωγής αυταρχικών ιδεολογιών και συντηρητικών ψυχικών δομών.

Αποτελεί το μηχανισμό διαπαιδαγώγησης μέσα από τον οποίο περνούν όλα σχεδόν τα άτομα της κοινωνίας μας από τη στιγμή που θα πάρουν την πρώτη ανάσα τους. Έπηρεάζει το παιδί προς μία αντιδραστική ιδεολογία όχι μόνον ως αυταρχικός θεσμός αλλά και χάρη στην ίδια της τη δομή όπως θα δούμε άμεσα: είναι ο μεταφορέας δι' εμάς ανάμεσα στην οικονομική διάρθρωση της συντηρητικής κοινωνίας και στο ιδεολογικό της έποικοδόμημα ή αντιδραστική της ατμόσφαιρα αναγκαστικά αποτυπώνεται ανεξάλειπτα σε όλα τα μέλη της. Με τη μορφή της και με την άμεση επιρροή που άσκει όχι μόνον μεταφέρει συντηρητικές αντιλήψεις και συντηρητικές στάσεις απέναντι στην υφιστάμενη κοινωνική τάξη, αλλά και, χάρη στη σεξουαλική διάρθρωση στην οποία οφείλει την ύπαρξή της και την οποία διακινεί, επιδρά άμεσα και συντηρητικά στη σεξουαλική διαμόρφωση των παιδιών. Δεν είναι καθόλου συμπτωματικό που η θετική ή αρνητική στάση των νέων απέναντι στην υφιστάμενη κοινωνική τάξη αντιστοιχεί στη θετική ή αρνητική στάση τους απέναντι στην οικογένεια. Επίσης δεν είναι καθόλου συμπτωματικό που οι συντηρητικοί και αντιδραστικοί νέοι είναι κατά κανόνα στενά δεμένοι με την οικογένειά τους ενώ οι επαναστάτες νέοι διάκεινται αρνητικά απέναντι στην οικογένεια και ξεκόβουν από αυτή.

Το φαινόμενο αυτό συνέχεται με την αρνητική προς το σεξουαλισμό ατμόσφαιρα και δομή της οικογένειας και με τις σχέσεις των μελών της οικογένειας.

Κατά συνέπεια, όταν μελετούμε την παιδευτική σημασία της οικογένειας πρέπει να ερευνησουμε δύο ξεχωριστά δεδομένα: πρώτο, την επίδραση των συγκεκριμένων κοινωνικών ιδεολογιών που με τη βοήθεια της οικογένειας επηρεάζουν τους νέους, και, δεύτερο, την άμεση επίδραση της ίδιας της «τριγωνικής δομής».

1. Η επίδραση της κοινωνικής ιδεολογίας

Όσοδήποτε διαφορές και αν υπάρχουν ανάμεσα στις οικογένειες των διαφορετικών τάσεων, όλες έχουν κοινό ένα σημαντικό πράγμα: είναι όλες εκτεθειμένες στην ίδια ήθικολογική ατμόσφαιρα γύρω από το σεξουαλισμό. Όποιαδήποτε και αν είναι η ιδιόζουσα ταξική ήθικη της μιας ή της άλλης τάξης δεν εξουδετερώνει αυτή την ατμόσφαιρα συνυπάρχουν και συμβιβάζεται μαζί της.

Ο έπικρατέτερος τύπος οικογένειας, ο μικροαστικός, εκτείνεται πολύ πέρα από τη μικροαστική κοινωνική τάξη, εισχωρεί στις μεγαλοαστικές τάξεις και ακόμη βαθύτερα στην τάξη της βιομηχανικής εργατιάς.

Βάση της μικροαστικής οικογένειας είναι η σχέση του πατριαρχικού πατέρα με τη σύζυγο και τα παιδιά. Αυτός είναι, κατά κάποιο τρόπο, ο υπέρμαχος και ο εκπρόσωπος της κρατικής εξουσίας στην οικογένεια. Λόγω της αντίφασης που ενέχει η θέση του στην παραγωγική διαδικασία (υποταχτικός) και στην οικογενειακή λειτουργία (αφέντης) είναι λογικά και τυπικά φύση επιλογής προσκυνάει τους ανώτερους του, απορροφά τις έπικρατούσες αντιλήψεις (έξ ου και η μιμητική τάση του) και δυναστεύει τους κατώτερους του μεταφέρει τις κυβερνητικές και κοινωνικές αντιλήψεις και τις επιβάλλει.

Από την πλευρά των σεξουαλικών αντιλήψεων η κοινωνική ιδεολογία περιγράφει τις μικροαστικές οικογένειες είναι ταυτόσημη με τη βασική ιδέα περί οικογένειας γενικά — ισόβιος μονογαμικός γάμος. Όσοδήποτε άθλιος και άπελπιστικός, οδυνηρός και αφόρητος και αν είναι ο έγγαμος βίος και ο οικογενειακός πυρήνας, τα μέλη της οικογένειας οφείλουν να τον προασπίσουν μέσα στην οικογένεια και έξω από αυτή. Η κοινωνική ανάγκη να γίνεται αυτό επιβάλλει την υποχρέωση να αποσιωπάται ή δυστυγία και να εξιδανικεύονται η οικογένεια και ο γάμος δημιουργεί επίσης τη γενική οικογενειακή αισθηματολογία και τα συνθήματα: «οικογενειακή ευτυχία», «σπίτι μου σπιτάκι μου», «τό ήρεμο λιμανάκι», καθώς και το μύθο της παραδείσιας ευτυχίας που τάχα σημαίνει η οικογένεια για τα παιδιά. Το γεγονός ότι στην κοινωνία μας τα πράγματα είναι ακόμη πιο άπελπιστικά έξω από το γάμο και την οικογένεια, επειδή η σεξουαλική ζωή στερείται κάθε υλικής, νομικής και ιδεολογικής προστασίας, παρερμηνεύεται και από αυτό βγαίνει το συμπέρασμα ότι η οικογένεια είναι φυσικός, βιολογικός θεσμός. Η

αυταπάτη σχετικά με την αληθινή κατάσταση των πραγμάτων και τα αισθηματολογικά συνθήματα που αποτελούν σημαντικά στοιχεία της ιδεολογικής ατμόσφαιρας είναι μία ψυχική ανάγκη, γιατί βοηθούν να γίνει ανεκτή η ψυχικά αφόρητη οικογενειακή κατάσταση. Γι' αυτό και η θεραπεία των νεύρωσεων καταστρέφει τόσο εύκολα τους οικογενειακούς και συζυγικούς δεσμούς, επειδή παραμερίζει όλες τις αυταπάτες και απογυμνώνει την αδυσώπητη αλήθεια.

Ο σκοπός της διαπαιδαγώγησης, από την πρώτη στιγμή, είναι διαπαιδαγώγηση για το γάμο και την οικογένεια. Η έπαγγελματική διαπαιδαγώγηση αρχίζει πολύ αργότερα. Η διαπαιδαγώγηση που άρνείται και αποκρούει το σεξουαλισμό δεν υπαγορεύεται μόνο από την κοινωνική ατμόσφαιρα επιβάλλεται επίσης από τη σεξουαλική καταστολή των ενηλίκων. Δίχως μεγάλης ολικής σεξουαλικής παραίτησης είναι αδύνατη η ύπαρξη μέσα στην ατμόσφαιρα της ψυχαναγκαστικής οικογένειας.

Στην τυπική συντηρητική οικογένεια ο έπηρεασμός του μηχανισμού των σεξουαλικών ένστικτων παίρνει μία συγκεκριμένη μορφή που θεμελιώνει τη νοοτροπία του γάμου και της οικογένειας. Δηλαδή, με τον υπερτονισμό των λειτουργιών της διατροφής και της απέκκρισης το παιδί αναχαιτίζεται στα στάδια του προγενετήσιου έρωτισμού, ενώ η γενετήσια δραστηριότητα αναστέλλεται τελείως (άπαγορευση του ανύπαννου). Η προγενετήσια προσήλωση και η γενετήσια αναστολή προκαλούν μία μετατόπιση του σεξουαλικού ένδιαφέροντος προς την κατεύθυνση του σαδισμού. Η σεξουαλική περιέργεια του παιδιού καταπνίγεται δραστικά. Το έρχεται σε αντίφαση με τις υφιστάμενες συνθήκες διαβίωσης, τη σεξουαλική συμπεριφορά των γονιών μπροστά στα παιδιά και το αναπόφευκτο σεξουαλικό κλίμα της οικογένειας. Περιττό να ειπωθεί ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται τα πάντα αν και σχηματίζουν στρεβλές έντυπώσεις και ιδέες για τα όσα διαδραματίζονται.

Η ιδεολογική και παιδαγωγική αναστολή του σεξουαλικού ένστικτου, και η ταυτόχρονη παρακολούθηση των ερωτικών πράξεων των ενηλίκων, δημιουργούν κιάλα στο παιδί τη βάση της σεξουαλικής υποκρισίας. Αυτό συμβαίνει σε κάπως μικρότερο βαθμό στις οικογένειες των βιομηχανικών εργατών όπου τονίζονται λιγότερο οι λειτουργίες της διατροφής και της πέψης ενώ η γενετήσια δραστηριότητα είναι σημαντικότερη και λιγότερο ταμπού. Στα παιδιά των οικογενειών αυτών οι έσωτερικές συγχρούσεις είναι πιο περιορισμένες και ο δρόμος προς τη γενετήσια ώριμανση πιο έλευθερος. Η διαφορά αυτή οφείλεται τελείως στις οικονομικές συνθήκες της εργατικής οικογένειας. Αν ένας βιομηχανικός εργάτης πετύχει οικονομικά και ανέβει μερικά σκαλιά ως την εργατική άριστοκρατία, τα παιδιά του θα βρεθούν κάτω από ισχυρότερη πίεση της συντηρητικής ήθικης. Ένώ στη μικροαστική οικογένεια ή σεξουαλική καταπίεση είναι λίγο πολύ όλοσχερής, στο περιβάλλον των βιομηχανικών εργατών μετριάζεται επειδή εκεί τα παιδιά με-

γαλώνουν κάτω από πολύ λιγότερη επί-
βλεψη.

2. Η τριγωνική δομή

Από τη μιά, η οικογένεια κατευθύνει
το παιδί προς την ιδεολογική ατμόσφαι-
ρα της κοινωνίας. Από την άλλη, η
 ίδια ή διάθροση της οικογένειας, η τρι-
γωνική δομή της, επηρεάζει από μόνη
της το παιδί και η επίδραση αυτή βρι-
σκειται και πάλι προς την κατεύθυνση
των συντηρητικών τάσεων της κοινο-
νίας.

Η ανακάλυψη του Φρόυδ ότι όπου-
δήποτε υπάρχει η τριγωνική δομή το
παιδί αναπτύσσεται σαφείς σεξουαλικές
προσηλώσεις, τρυφερού και αισθησιακού
χαρακτήρα, προς τους γονείς του, είναι
βασική για την κατανόηση της σεξουα-
λικής ανάπτυξης του ατόμου. Το λεγό-
μενο «οιδιπόδειο σύμπλεγμα» περιλαμ-
βάνει όλες αυτές τις σχέσεις, που η έν-
ταση τους και η τελική τους έκβαση καθο-
ρίζονται από την οικογένεια και το
ευρύτερο περιβάλλον. Το παιδί κατευ-
θύνει τους πρώτους γενετήσιους πόθους
του προς τα πρόσωπα του άμεσου πε-
ριβάλλοντός του, και αυτά είναι τις πε-
ρισσότερες φορές οι γονείς. Η τυπική
περίπτωση είναι να αγαπάει τον ετερό-
φυλο γονέα και να μισεί τον ομόφυλο.
Τα αισθήματα αυτά μίσους και ζήλιας
περιπλέκονται γρήγορα με αισθήματα έ-
νοχής και φόβου. Ο φόβος συνδέεται
πρωταρχικά με τα γενετήσια αισθήματα
προς τον ετερόφυλο γονέα. Ο φόβος
αυτός συνεχίζεται με την ούσιαστική
άδυναμία να ικανοποιηθεί ή αιμομικτική
επιθυμία και προκαλεί την απόθεση της
επιθυμίας. Η απόθεση αυτή αποτελεί
τη βάση όλων σχεδόν των σεξουαλικών
διαταραχών κατά τον μετέπειτα βίο.

Δεν πρέπει όμως να παραβλεφθούν
δύο στοιχεία που είναι βασικά για την
έκβαση αυτής της παιδικής εμπειρίας.
Πρώτο, δεν θα δημιουργηθεί απόθεση
αν το αγόρι, μολονότι θα αναγκαστεί
να απαρνηθεί τη γενετήσια επιθυμία για
τη μητέρα του, έχει ταυτόχρονα το ελεύ-
θερο να αντανάσσεται και να επιδιώκει
σε έρωτικά παιχνίδια με συνομήλικα
του κορίτσια. Κανένας δεν παραδέχεται
ευχαρίστως το γεγονός ότι παρόμοια
έρωτικά παιχνίδια (να παίζουμε το
γαστρό, «να παίζουμε το νοικοκυριό»)
παίζονται πάντα όποτε θα βρεθούν παι-
διά μαζί για λίγη ώρα επειδή το περι-
βάλλον καταδικάζει αυτά τα παιχνίδια,
πάντοτε παίζονται κρυφά, με αισθήματα
ένοχής και κατά συνέπεια με επιβλαβείς
προσηλώσεις σ' αυτά. Το παιδί που δεν
τολμά να επιδοθεί σε τέτοια παιχνίδια
όταν του παρουσιάζεται η ευκαιρία, προ-
σαρμόζεται στις αρχές της οικογενεια-
κής διαπαιδαγωγικής όμως είναι βέβαιο
ότι θα παρουσιάσει σοβαρές διαταραχές
στη μετέπειτα σεξουαλική του ζωή. Εί-
ναι πια αδύνατο να αρνηθεί κανείς αυτά
τα γεγονότα και να γλιτώσει από τις
επικίνδυνες συνέπειές τους. Η αλήθεια
είναι ότι δεν μπορούν να υπερνικηθούν
μέσα στα πλαίσια της αυταρχικής κοι-
νωνίας και έφθσον η οικογενειακή δια-
παιδαγωγή κατευθύνεται από οικο-
νομικές και πολιτικές αρχές.

Η απόθεση των πρώιμων σεξουαλι-
κών παρορμήσεων καθορίζεται, ποιοτι-

κά και ποσοτικά, από τον τρόπο που
σκέπτονται και αισθάνονται οι γονείς
για τις σεξουαλικές σχέσεις. Πολλά έ-
ξαρτώνται από το αν οι γονείς είναι πε-
ρισσότερο ή λιγότερο αυστηροί, αν η
αρνητική στάση των γονέων συμπερι-
λαμβάνει και τον ανύπαντρο κ.τ.λ.

Το γεγονός ότι το παιδί γνωρίζει τη
γενετήσια επιθυμία στην κρίσιμη ηλικία
μεταξύ τεσσάρων και έξι ετών, στο πα-
τρικό σπίτι, του επιβάλλει τη λύση εκεί-
νη που είναι τυπική της οικογενειακής
διαπαιδαγωγικής. «Αν ένα παιδί ανα-
στηνάει από τον τρίτο χρόνο του μαζί
με άλλα παιδιά και χωρίς την επίδρα-
ση της γονεϊκής προσήλωσης, θα άνε-
πτυσσε τελείως διαφορετική σεξουαλι-
κότητα. Δεν πρέπει να παραβλεφθεί
το γεγονός ότι η οικογενειακή διαπαι-
δαγωγική εξουδετερώνει τη συλλογική
διαπαιδαγωγική ακόμη και αν το παιδί
περνάει κάμποσες ώρες την ημέρα σε
παιδικό σταθμό. Ούσιαστικά η οικογε-
νειακή ιδεολογία επηρεάζει πολύ περι-
σότερο τον παιδικό σταθμό παρά ο παι-
δικός σταθμός την οικογενειακή διαπαι-
δαγωγική.

Το παιδί αναπόφευκτα προσηλώνεται
στους γονείς του, τους δέχεται ως σε-
ξουαλικά πρότυπα και ως αθθεντία. Κα-
ταπιέζεται από τη γονεϊκή εξουσία μό-
νο και μόνο επειδή είναι σωματικά μι-
κροσκοπικό, είτε αυστηρή είτε όχι είναι
ή εξουσία αυτή. Γρήγορα, η προσήλωση
στην αθθεντία καταπνίγει τη σεξουαλι-
κή προσήλωση και την άπωθεί στο άσυ-
νειδητο· αργότερα, την εποχή που τα
σεξουαλικά ενδιαφέροντα προσπαθούν να
τραπούν προς τον έξωοικογενειακό κό-
σμο, αυτή η προσήλωση στη γονεϊκή
αθθεντία στέκεται σοβαρό εμπόδιο ανά-
μεσα στα σεξουαλικά ενδιαφέροντα και
την πραγματικότητα. Έπειδή ακριβώς
η προσήλωση στη γονεϊκή αθθεντία
παραμένει κατά το πλείστον άσυνεί-
δητη, δεν είναι δυνατό να επηρεα-
στεί από τη συνείδηση. Δε σημαίνει
πολλά το γεγονός ότι αυτή η άσυνείδη-
τη προσήλωση στη γονεϊκή αθθεντία
συχνά εκφράζεται με το αντίθετό της,
ως νευρωσική άναρσία. Τουτό δεν μπο-
ρεί να αποδοσμεύσει τα σεξουαλικά έν-
διαφέροντα εκτός ίσως με τη μορφή
ένστιγματικών σεξουαλικών πράξεων έ-
νως παθολογικού συμβιβασμού ανάμε-
σα στη σεξουαλικότητα και το αισθητικό
ένοχης. Η κατάλυση αυτής της προσή-
λωσης αποτελεί βασική προϋπόθεση για
μια υγιεινή σεξουαλική ζωή. Όπως
έχουν σήμερα τα πράγματα μόνο μια
ελάχιστη μειοψηφία το πετυχαίνει αυτό.

Η γονεϊκή προσήλωση—τόσο η σε-
ξουαλική προσήλωση όσο και η ύποτα-
γή στη γονεϊκή εξουσία—καθιστούν το
πέρασμα στη σεξουαλική και κοινωνική
πραγματικότητα κατά την έφηβεια δύ-
σκολο αν όχι αδύνατο. Το συντηρητικό
ιδανικό του φρόνιμου γιου και της φρό-
νιμης θυγατέρας που παραμένουν απελ-
πιστικά κολλημένοι στην παιδική κατά-
σταση αν και έχουν πρό πολλού ένηλι-
κωθεί αποτελεί το άκρο αντίθετο της
ελευθέρης και ανεξάρτητης νιότης.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της οι-
κογενειακής διαπαιδαγωγικής είναι το
ότι οι γονείς, και προπαντός η μητέρα,
εκτός αν είναι αναγκασμένη να εργάζε-
ται έξω από το σπίτι, βλέπουν στα παι-

διά τους το μοναδικό νόημα της ζωής
τους, προς μεγάλη βλάβη των παιδιών.
Είναι πια κοινοτοπίες και δεν χρειάζε-
ται να αναφερθούν περισσότερα γεγο-
νότα όπως το ότι στην περίπτωση αυτή
τα παιδιά παίζουν το ρόλο του σπιτικού
σκυλιού, που μπορεί κανείς να το αγα-
πά αλλά και να το βασανίζει ανάλογα
με τα καπρίσια του ή όπως το ότι
η συναισθηματική στάση των γονιών
τους καθιστά τελείως ακατάλληλο για
την άποστολή του παιδαγωγού.

Η δυστυχία του έργαμου βίου, όταν
δεν εξαντλείται στις συζυγικές συγκρού-
σεις, διαχέεται πάνω στα παιδιά. Αυτό
παρκαλωεί επιπρόσθετα την ανεξαρ-
τησία τους και τη σεξουαλική τους ώρι-
μανση. Αλλά, επιπλέον, δημιουργεί μια
άκόμενη αντίφαση: την αντίφαση ανάμεσα
στην άποστροφή για το γάμο ύστερα
από τα όσα έχουν παρακολουθήσει στο
πατρικό σπίτι, και στον μεταγενέστερο
οικονομικό καταναγκασμό να παντρευ-
τούν. Οι τραγωδίες παρουσιάζονται συ-
χνότερα κατά την έφηβεια όταν οι νέοι
μόλις έχουν απαλλαγεί από τις βλάβες
που τους προκάλεσε η παιδική σεξουαλι-
κή άγωγή και προσπαθούν τώρα να
άποτινάξουν και τα δεσμά της οικογέ-
νειας.

Η σεξουαλική καταστολή που ύπο-
χρεώθηκαν να επιβάλλουν οι ένήλικοι
στον εαυτό τους για να μπορέσουν να
άνεχθούν τον έργομο και οικογενειακό
βίο εκτείνεται έτσι και στα παιδιά. Και
επειδή και αυτά αναγκάζονται αργότερα,
για οικονομικούς λόγους, να ξαναβου-
λιάξουν στην οικογενειακή κατάσταση
ή σεξουαλική καταστολή δικαιώνεται
από γενιά σε γενιά.

Έπειδή η ψυχαναγκαστική οικογέ-
νεια είναι, οικονομικά και ιδεολογικά,
συνυφασμένη με την αυταρχική κοινωνία
θα ήταν τρομακτική άφέλεια να ελπίζε-
ι κανείς ότι οι επιδράσεις της είναι δυνα-
τόν να ξεριζωθούν μέσα σ' αυτή την
κοινωνία. Επιπλέον, οι επιδράσεις αυ-
τές άπαντούν μέσα στην ίδια την οικο-
γένεια και, χάρη στους μηχανισμούς
του άσυνείδητου, είναι άμετακίνητα έγ-
κατεστημένες μέσα σε όλα τα άτομα.

Στην άμεση σεξουαλική άναστολή που
προέρχεται από την προσήλωση στους
γονείς προστίθενται τα αισθήματα ένο-
χής που όφειλονται στο άβυσσάλειο μί-
σος το όποιο συσσωρεύεται στην ψυχή
των παιδιών κατά τα χρόνια της διαβίω-
σής τους μέσα στην οικογενειακή κατά-
σταση.

Αν το μίσος αυτό παραμένει συνει-
δητό ενδέχεται να καταστεί ίσχυρή άτο-
μική επαναστατική δύναμη· θα σπρώξει
το άτομο να σπάσει τους οικογενειακούς
δεσμούς και ίσως γίνει η κινητήρια δύ-
ναμη για πράξεις που στρέφονται εναν-
τίον των συνθηκών που δημιουργήσαν
το μίσος.

Αν, άπανταντίας, το μίσος άπαθηθεί
έξειλισσεται στα αντίθετα χαρακτηριστι-
κά της τυφλής άφροσύνης και της παι-
δικής ύπακοης. Τα χαρακτηριστικά αυ-
τά αναγκαστικά γίνονται σοβαρά εμπό-
δια στην περίπτωση που το άτομο, για
κάποιο λόγο, προσχωρεί σ' ένα φιλελεύ-
θερο κίνημα. Ένα τέτοιο άτομο μπορεί
να ύποστηρίζει την άόλιμη ελευθερία
όμως δεν άποκλείεται να στέλνει τα παι-
διά του στο καταχρητικό και να έξακο-

λουθεῖ νὰ πηγαίνει στὴν ἐκκλησία γιατί τοῦ «εἶναι ἀδύνατο νὰ πικράνει τοὺς γερογονιούς του». Θὰ παρουσιάσει ὅλα τὰ συμπτώματα τῆς ἀναποφασιστικότητας, ἔλλειψη ἀνεξαρτησίας λόγω τῆς προσήλωσής του στὴν οἰκογένεια. Σίγουρα δὲν εἶναι ὁ τύπος τοῦ προμάχου τῆς ἐλευθερίας.

Φυσικά, ταυτόσημη οἰκογενειακὴ κατάσταση ἐνδέχεται νὰ δημιουργήσει τὸν ἀνευρωσικὸ ἐπαναστάτη». Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ συχνὰ στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων τῆς μεσαίας ἀστικῆς τάξης. Τὰ αἰσθητά ἐνόχια πού ἐμπλέκονται μὲ τὰ ἐπαναστατικά του αἰσθητά τὸν καθιστοῦν ἀμφίβολο κεφάλαιο γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα.

Ἡ οἰκογενειακὴ σεξουαλικὴ διαπαιδαγώγηση ἀναγκαστικά παραβιάζει τὴ σεξουαλικὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Ἄν παρόλα αὐτὰ κάποιος πετυχαίνει πότε πότε νὰ ἀνοίξει τὸ δρόμο του σὲ μιὰ ὑγιή σεξουαλικὴ ζωὴ, τοῦτο συνήθως συμβαίνει σὲ βάρος τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν.

Ἡ καταστολὴ τῶν σεξουαλικῶν ἀναγκῶν προκαλεῖ μιὰ γενικὴ ἐξασθένηση τῶν διανοητικῶν καὶ ψυχικῶν λειτουργιῶν· κυρίως στερεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν αὐτοπεποιθήσή τους, τὴ βούληση καὶ τὴν κριτικὴ ἱκανότητά τους. Ἡ αὐταρχικὴ κοινωνία δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ

τὴν «ἠθικὴ καθυστή». Μᾶλλον ἡ ἐδραλίωση τῆς σεξουαλικῆς ἠθικῆς καὶ οἱ ἀλλαγές πού αὐτὴ ἐπιφέρει στὸν ὄργανισμό δημιουργοῦν τὴν ἰδιάζουσα ἐκείνη ψυχικὴ δομὴ πού ἀποτελεῖ τὴ μαζικὴ ψυχολογικὴ βάση κάθε αὐταρχικῆς κοινωνικῆς τάξης. Ἡ ψυχικὴ δομὴ τοῦ ὑποτελοῦς εἶναι ἓνα κράμα σεξουαλικῆς ἀνικανότητας, ἀδυναμίας, ἐπιθυμίας γιὰ ἓνα Φύρερ, φόβου τῆς ἐξουσίας, φόβου γιὰ τὴ ζωὴ καὶ μυστικισμοῦ. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐνθερμὴ νομιμοφροσύνη καὶ ταυτόχρονη ἀνταρσία. Ὁ σεξουαλικὸς φόβος καὶ ἡ σεξουαλικὴ ὑποκρισία ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα ἐκείνου πού ὀνομάζεται μικροαστικὴ στενοκεφαλιά. Ἄνθρωποι μὲ τέτοια δομὴ εἶναι ἀνίκανοι νὰ ζήσουν δημοκρατικά. Ἡ δομὴ τους ἐκμηδενίζει κάθε ἀπόπειρα νὰ ἐγκαθιδρυθοῦν ἢ νὰ διατηρηθοῦν ὀργανώσεις πού λειτουργοῦν πάνω σὲ γνήσιες δημοκρατικὲς ἀρχές. Αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὸ μαζικὸ ψυχολογικὸ ἔδαφος στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ δικτατορικὲς ἢ γραφειοκρατικὲς τάσεις τῶν δημοκρατικῶν ἐκλεγμένων ἡγετῶν τους.

Συνεπῶς, ὁ πολιτικὸς ρόλος τῆς οἰκογένειας εἶναι διττός:

1. Ἡ οἰκογένεια αὐτοδικαιωνίζεται ἀκρωτηριάζοντας σεξουαλικά τοὺς ἀνθρώπους. Δικαιωνιζόμενὴ ἢ πατριαρχικὴ

οἰκογένεια δικαιωνίζει ἐπίσης τὴ σεξουαλικὴ καταστολὴ μὲ ὅλα τὰ ἐπακόλουθά της: σεξουαλικὲς διαταραχές, νευρώσεις, ψυχώσεις, διαστροφές καὶ σεξουαλικὰ ἐγκλήματα.

2. Ἡ οἰκογένεια δημιουργεῖ τὸ ἄτομο πού φοβᾶται πάντοτε τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐξουσία καὶ ἔτσι δημιουργεῖ στὸ διηγετικὸ τὴ δυνατότητα νὰ κυβερνῶνται οἱ λαϊκὲς μάζες ἀπὸ μιὰ φούχτα δυναμικῶν ἀτόμων.

Ἔτσι ἡ οἰκογένεια ἀποικτᾷ γιὰ τὸ συντηρητικὸ ἄτομο τὴν ἰδιαιτέρη σημασία της ὡς προμαχῶνας τῆς κοινωνικῆς ἐκείνης τάξης στὴν ὁποία αὐτὸ πιστεύει. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ οἰκογένεια εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς πού ὑποστηρίζει πιὸ ἐμμανῶς ἡ συντηρητικὴ σεξουαλικὴ ἐπιστήμη. Γιατί «ἐγγυᾶται τὴ διατήρηση τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας»—κατὰ τὴ συντηρητικὴ, ἀντιδραστικὴ ἔννοια. Γι' αὐτὸ ἡ ἐκτίμηση τῆς οἰκογένειας μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς μέτρο γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς γενικῆς φύσης διαφόρων εἰδῶν κοινωνικῆς τάξης.

Μετὰφραση: Σ. ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΗΣ

1. Πρβλ. *Der Einbruch der Sexualmoral*, ὅπου αὐτὸ ἔχει ἀποδειχθεῖ ἱστορικά.

ΤΑΤΙΑΝΑ ΓΚΡΙΤΣΗ-ΜΙΛΛΙΞ

πεζογραφία

Ἀνταπόκριση

Γυρνᾶμε ἄσκοπα στὴν ξένη πολιτεία, μιᾶμε καὶ περπατᾶμε, περπατᾶμε καὶ μιᾶμε, ξεφλουδίζουμε τίς λέξεις. Ἄπὸ μέσα τους ξεπετιοῦνται φυσιογνωμίες χαμένες, καταστάσεις ἀλλοιωμένες ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ ἀνακαλύπτουμε κάθε τόσο τὴν ἀσφύζια μιᾶς λέξης πού δὲν καταφέρνει ν' ἀξιοποιήσει τὴ σκέψη ἢ τὴ μνήμη μας. Τότε σωπαίνουμε.

Φωτισμένα διακριτικὰ τὰ μνημεῖα τῆς πολιτείας σταματᾶνε κάθε τόσο τὸ βῆμα μας. Ἡ Νότα βλέπει μὲ τὴν ἀφή. Ἀγγίζει μιὰ πόρτα, πλαταίνει τὴν πλάμη της πάνω στὴν πέτρα, ἀκουμπάει ὅλο τὸ σῶμα της στὸν τοῖχο.

Στὴν ἐκκλησία τοῦ Saint Merry, οἱ χουφτες της κλείνουν μιὰ παράσταση ἀπὸ πέτρα πυρώδη, πού δὲν πρόφτασα νὰ δῶ. Ὅταν τὴν ξεσκεπάσει ἔχει ἀφήσει πάνω της ἴχνη ἀπὸ αἶμα.

«Τοὺς ἔσφιξα πολὺ δυνατὰ, λές νὰ τὸ νιώσουν;»

Σκουπίζει τὰ χέρια της στὸ μπλου-τζίν.

Μιὰ σειρὰ παραστάσεις ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ κόλαση. Αὐτὴν πού μάτωσε τὴ φωτίζει μιὰ λοξὴ ἀκτίνια θαμπή, τοῦ προβολέα.

Πάνω σ' ἓνα πάγκο, δεμένο ἓνα ἀνθρώπινο κορμί, γύρω του διαβόλοι τὸ σουβλίζουν καὶ τὸ πριονίζουν.

—Ἡ ταρατσα.

Ἡ καινούρια σημασία τῆς λέξης. Γώρα τρομάζω.

Πόσοι τὴ γνωρίζουν; Πῶς νὰ συνεννοηθεῖς; πῶς νὰ διαβιβάσεις;

—Καταλαβαίνεις;

—Ὅλες αὐτὲς οἱ καινούριες λέξεις...

—Οἱ ἴδιες παραστάσεις.

Πάλι οἱ λέξεις μᾶς διαχωρίζουνε.

Ἐκείνη σιέφτεται τὸ συγκεκριμένο γεγονός. Τὸ γλυπτὸ σῶμα πού ἔσφιξε ἔχει πρόσωπο, ἴσως καὶ ὄνομα, εἶναι μιὰ κατάσταση, μετάθεση ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ κύκλο στὸν βιωμένο. Ταύτιση.

«Ἐχάρατσα».

Πῶς θὰ γίνεῖ ἡ διαβίβαση;

Καθόμαστε στὴν ἄκρη τοῦ πεζοδρόμιου.

—Αὐτὲς οἱ ὠραίες ἐκκλησίες δὲν ἔχουν πεζούλι.

Δροσιὰ αἰγιοπελαγίτικη, ἀσβέστης, φῶς πλάγιο, πόρτες ὀρθάνοιχτες τοῦ καλοκαιριοῦ.

Κλεῖσαν οἱ πόρτες τοῦ καλοκαιριοῦ.

Φυλακισμένες σὲ δρόμους μὲ ξένα ὀνόματα.

Ἐκείνη τὴ βασανίζουν οἱ εἰκόνες, ἐμένα οἱ λέξεις.

Λέω, «πεζούλι». Πῶς νὰ μεταφράσεις τὴν ἀστροφεγγιά, τ' ἀπαύγασμα τοῦ φεγγαριοῦ ἀπὸ τὴ θάλασσα στὸ πεζούλι... Σὲ τελευταία ἀνάλυση καὶ μένα οἱ εἰκόνες μὲ βασανίζουν. Μήπως δὲν ἄλλαξαν μόνον οἱ ἔννοιες ἀλλὰ καὶ οἱ εἰκόνες πού μεταφέραν μάζι τους οἱ λέξεις;

Ἐχει γίνεῖ καθίζηση.

Ἐκατὸ μέτρα πιὸ πέρα τεράστιοι γερανοὶ μ' ἀνοιγμένες μασέλες αἰωροῦνται πάνω ἀπὸ τὸν σκοτεινὸ

λάκκο, δαγκώνουν τη νύχτα. "Όλη την ημέρα μα-
σάνε και φτύνουνε ένα μέρος τής παλιᾶς Ἀγορᾶς.
Στῆ θέση τῆς θὰ χτισθεῖ μουσεῖο μοντέρνας τέχνης.
Ἡ στιγμή τῶν γερανῶν πρὶν τὴν ἀνέγερση;
Τί ἦταν ἡ ταράτσα;

Κοιμᾶμαι πάνω στὴν ταράτσα
τὸν οὐρανὸ φάτσα μὲ φάτσα.

Πεθαμένος ὁ Κοτζιούλας πῆρε μαζί του τὰ φθινο-
πωρινὰ ἀπογεύματα, τὸν ἀπόμακρο ἤχο τῶν φωνῶν,
τὶς στρωματσάδες τῶν οὐνείρων, ἐκεῖνο τὸ πρῶτο
φιλὶ μὲ τῆς καμινάδας τὸν καπνὸ ν' ἀνεβαίνει στὰ οὐ-
ράνια...

«Παραφυλάγαμε μὲ τὸ αὐτὶ κολλημένο στὴν πόρτα
ν' ἀκούσουμε τὸ σούρσιμο, ν' ἀναγνωρίσουμε ἀπὸ
κάποιο ἄγνωστο σημάδι αὐτὸν ποὺ θ' ἀνεβάζανε τού-
τη τῆ νύχτα στὴν ταράτσα. Κώδικας μουσικὸς στοὺς
μεισιανούς τοίχους, διαβίβαση, ἀγρύπνια κι ἀκοή
καρφωμένη μὲ τριπλὰ καρφιά, οἱ κραυγὲς κι ἡ ἀγω-
νία αὐτονοῦ ποὺ σὲ λίγες ὥρες—ὥρες ἀτέλειωτες—
θὰ κατεβάζανε τυλιγμένον σὲ μιὰ κουβέρτα ἢ μπου-
σουλίζοντας μὲ τσακισμένα μέλη, πρησμένο στόμα
ξεφλουδισμένο, κι ὅλες τὶς λέξεις ποὺ δὲν πρόφερε,
φουρμισμένες μὲς στὸ στομάχι. Λέξεις σταυρωμένες.
Καταλαβαίνεις;»

"Ἴσως ἐκεῖ νὰ γίνεται ἡ μεταμόρφωση. Μέσα στὸν
σκοτεινὸ θάλαμο τοῦ σώματος. Κλεισμένες, ἀπαγο-
ρευμένες, βιασμένες, ὅταν ἐπανερχονται στὰ χεῖλη
ἔχουν ἕνα αἰνιγματικὸ βάθος, ἀνεξιχνίαστο στὴν ἀρ-
χή, λέξεις πεφορτισμένες. Ἡ λειτουργία τους ἀρ-
χίζει μὲ τὴν μαρτυρία.

Λέξεις μαρτυρία.

Κάτι ἀρχίζω ν' ἀντιλαμβάνομαι.

DICE, ἐπανελάμβανε ἡ Μαντώ, DICE, καὶ προ-
σπαθοῦσε ὅπως τὰ νήπια νὰ φτιάξει μὲ παλιούς
φθόγγους τὴν καινούρια λέξη, «μά-να» (νά-μα), αὐ-
τὸ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴν ἀναβίωση μιᾶς ἀποσβε-
σμένης ἔννοιας, στὴν ἀνάσταση μιᾶς ἀποκαθλωμέ-
νης λέξης.

Ἀρχίζω ν' ἀπαριθμῶ.

Τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως, πρῶτα. Τὶς φυλα-
κὲς, τὶς ἐξορίες, τὰ ἄλλα στρατόπεδα, τὶς ἄλλες φυ-
λακὲς.

Αὐτοὶ ποὺ γυρίσανε, αὐτοὶ ποὺ μεῖναν.

Μόλις ξανάρθουν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἔξω κόσμον ἀντι-
λαμβάνονται τὸ χάσμα. Καὶ οἱ πιὸ ἀπλὲς λέξεις,
ὅπως ὕπνος, ἀγρύπνια, γεύση, δέντρο, δὲν ἔχουν τὴν
ἴδια διάσταση.

Λέξεις ἀπογυμνωμένες. Νερό. Τί θὰ πεῖ νερό;

Ἐμφιαλωμένες μπουκάλες. Ἐβιάν, Λουτρακίου, ἀνε-
βοκατεβαίνει ἢ στάθμη στὴ λίμνη τοῦ Μαραθώνα.

Λέξεις πεφορτισμένες.

Ἄχος τοῦ νεροῦ, ἡ ροή του, κίνηση ἀέναη, χεῖλη
πρησμένα ἀπ' τὴ δίψα, ἕνα ποτήρι θολὸ νερὸ ἀπὸ
στόμα σὲ στόμα, νὰ μείνει λίγο καὶ γι' αὔριο.

Τί θὰ πεῖ νερό;

Ο χρόνος τῆς σιωπῆς

Ο χρόνος τῆς μαρτυρίας

Ο χρόνος τῆς διαβίβασης

Ο χρόνος τῆς δομῆς.

Οἱ ἀποκεφαλισμένοι ποιητὲς μὲ τὰ κεφάλια στὶς
χοῦφτες τους ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΝΟΝΤΑΙ.

Ο Λόγος ΜΑΡΤΥΡΙΑ.

2 Ἰουλίου 1973

JORGE SEMPRUN

σενάριο

Ἡ πόλεμος τελείωσε

Τὸ 1965 καὶ 1966 ὁ Alain Resnais γύρισε τὴν ταινία τοῦ Ὁ
πόλεμος τελείωσε πάνω σὲ σενάριο τοῦ Ἰσπανοῦ ἐξόριστου
συγγραφέα Jorge Semprun.

Οἱ διαμαρτυρίες τῆς κυβέρονσης τοῦ Φράνκο ἀνάγκασαν τοὺς
ὀργανωτὲς τοῦ Φεστιβάλ τῶν Κανῶν νὰ ἀποκλείσουν τὴν
ταινία ἀπὸ τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα ἐνῶ, λίγους μῆνες ἀρ-
γότερα, οἱ ἀντιδράσεις τοῦ ἐπίσημου—ἐξόριστου—Κ.Κ.
τῆς Ἰσπανίας ἀνάγκασαν τὸ Φεστιβάλ τοῦ Κάρλοβυ Βάρυ
νὰ «θάψει» τὴν ταινία. Τελικὰ Ὁ πόλεμος τελείωσε προ-
βλήθηκε καὶ βραβεύτηκε μὲ τὸ πρῶτο βραβεῖο στὸ Διε-
θνὲς Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης τὸ 1966.

Μερικὲς ἐβδομάδες ἀργότερα ἡ ταινία παρουσιάστηκε, ἀγνώ-
ριστη, στοὺς κινηματογράφους μας: δύο βασικὲς σκηνὲς
τοῦ ἔργου εἶχαν κουτσουρευτεῖ ἢ ἐξαφανιστεῖ ὁλότεια,
καθιστώντας τὸν προβληματισμὸ τῆς ταινίας ἀκατανόητο.
Πρόκειται γιὰ τὴ σκηνὴ ὅπου ὁ Ντιέγχο (Yves Montand)
ἀντιμετωπίζει τὴν κριτικὴ τῆς παράνομης κοιματικῆς
ἐπιτροπῆς καὶ γιὰ τὴ σκηνὴ ὅπου συναντιέται μὲ τοὺς
νεαροὺς τρομοκράτες, τὴν παρέα τῆς Ναντίν (Geneviève
Bujold).

Τὴ σημασία τῆς δευτέρας αὐτῆς σκηνῆς ἐπισημαίνει ὁ J.
Semprun σὲ μιὰ συνέντευξη ὡς ἑξῆς: «Ἡ σκηνὴ μὲ τοὺς
νέους παίξει πολιτικὰ ἕνα διπλὸ ρόλο. Πρῶτα δείχνει μιὰ
πραγματικότητα: αὐτὸς ὁ πειρασμὸς τῆς τρομοκρατικῆς
δράσης καὶ τῶν πράξεων βίας, μὲ τὴν προσδιορισμένη,
πρακτικὴ ἔννοια, ὑπάρχει. Κάποια στιγμή ὑπῆρξαν συγ-
κεκριμένες ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς μορφῆς πάλης. Στίς

φυλακὲς τοῦ Μπουργκος ὑπάρχουν ὀρισμένοι νεαροὶ γάλ-
λοι ποὺ καταδικάστηκαν σὲ πολὺ βαριεὲς ποινὲς ἐπειδὴ
προσπάθησαν νὰ ἐφαρμόσουν αὐτὴ τὴν τρομοκρατικὴ
δράση ἐνάντια στὸν τουρισμὸ. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ δείξου-
με αὐτὴ τὴν πραγματικότητά ποὺ ἀντιστοιχεῖ στοὺς πει-
ρασμούς ἑνὸς μέρους τῆς νεολαίας ποὺ δὲν πιστεύει πιὰ
στὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς μαζικῆς δράσης, ποὺ πι-
στεύει πὼς πρέπει ν' ἀλλάξουν τὴν πορεία τῆς μοίρας καὶ
ποὺ ἐπικαλεῖται τὰ παραδείγματα τῆς Ἀλγερίας καὶ τῆς
Κούβας, ποὺ ἰσχύουν ἀπόλυτα, ἀλλὰ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ
μεταφερθοῦν μηχανιστικὰ στὴ σημερινὴ Ἰσπανία. Ἀπὸ
τὴν ἄλλη μεριά, θελήσαμε νὰ τοποθετήσουμε τὸν Ντιέγχο
μπροστά σὲ μιὰ κατάσταση πολὺ τυπικὴ καὶ συχνὰ πολὺ
δραματικὴ γιὰ τὸν ἀγωνιστὴ: οἱ νέοι ἀντικρούουν τὴν ἰδέα
τῆς γενικῆς ἀπεργίας ὅπως ἀκριβῶς τὴν ἐπέκρινε ὁ ἴδιος
στὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ καὶ τὸν τοποθετοῦν στὴν
πολὺ ἰδιότυπη θέση τοῦ ἀγωνιστῆ ποὺ πρέπει νὰ ὑπερα-
σπίξεται μιὰ πολιτικὴ γραμμὴ μὲ τὴν ὁποία δὲν συμφωνεῖ
ἀπόλυτα ἀλλὰ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ὑπερασπιστεῖ γιὰ λό-
γους ἠθικῆς εὐθύνης καὶ ἐπαναστατικῆς πειθαρχίας ποὺ
προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε στὴν ταινία. Αὐτὸς εἶναι ὁ
κύριος ρόλος αὐτῆς τῆς σκηνῆς». Συνέντευξη μὲ τὸν Jorge
Semprun, Ἡμεροδρῶμα Positif, ἀρ. 79, Ὀκτώβριος 1966.

Τὸ σενάριο τοῦ J. Semprun κυκλοφόρησε σὲ τόμο ἀπὸ τὶς
ἐκδόσεις Gallimard τὸ 1966, καὶ ἀπὸ τὴν ἔκδοσή αὐτὴ
μεταφράστηκαν οἱ δύο σκηνὲς ποὺ ἀκολουθοῦν. Ὁ Sem-
prun εἶναι ἐπίσης σεναριογράφος τοῦ Z, τῆς Ὀμολογίας

και άλλων. Έχει γράψει τρία μυθιστορήματα: *Le Grand Voyage* (1963), *L'Évanouissement* (1965) και *La deuxième mort de Ramón Mercader* (1969).

Το σενάριο ακολουθεί την κλασική μορφή του είδους: άριστερά δίνονται οι διάλογοι και δεξιά ή περιγραφή της δράσης, της ψυχολογίας, της σκηνογραφίας, των προσώπων κ.τ.λ., όλα τα στοιχεία που θα επεξεργαστεί ο σκηνοθέτης. Όπως είναι φυσικό υπάρχουν βασικές διαφορές ανάμεσα στο κείμενο του σεναρίου (της δεξιάς κυρίως στήλης) και την τελική μορφή της ταινίας (π.χ. ο Μάνολο δεν φοράει τελικά γυαλιά, ή διάταξη των δωματίων έχει αλλάξει κ.ά.π.).

Θυμίζουμε τους βασικούς συνεργάτες της ταινίας: *La Guerre est finie*. Γαλλική ταινία του Alain Resnais. Σενάριο: Jorge Semprun. Φωτογραφία: Sacha Vierny. Μουσική: Giovanni Fusco. Σκηνοκ: Jacques Saulnier. Μοντάζ: Eric Pluet. Παίζουν: Yves Montand (Ντιέγκο), Ingrid Thulin (Μαριάν), Geneviève Bujold (Ναντίν), Paul Cranchet (Ρομπέρτο), Jacques Rispal (Μάνολο), Jean Dasté (ό Υπεύθυνος), Jean Bouise (Ραμόν), José Flotats (Μιγέλ), Gerard Sétu, Michel Piccoli, Annie Farge κ.ά. Παραγωγή 1966. Διάρκεια: 2 ώρες.

ΔΕΥΤΕΡΑ 19 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1965, ώρα 8 και 30. ΣΤΟ ΙΒΡΥ.

Το βροντοβόλημα του μετρού, άρχικά ανεπαίσθητο, άρχίζει ν' ακούγεται, νά μαντεύεται μάλλον — μόνο άρχότερα θά μπορούσε κανείς νά καταλάβει πώς αυτό που άρχισε ν' ακούγεται ήταν τó βροντοβόλημα του μετρού — στις τελευταίες εικόνες της Μαριάν.

Τώρα τó βροντοβόλημα του μετρού γεμίζει όλον τόν χώρο, καθώς καταφθάνει ó σφομός και άκνητοποιείται στην αποβάθρα.

Είναι ó σταθμός «*Pierre-Curie*», ó προτελευταίος της γραμμής «*Mairie d'Ivry—Porte de la Villette—Pré Saint-Gervais*» όταν τó μετρού κατευθύνεται πρὸς τó «*Mairie d'Ivry*».

Ό Ντιέγκο κατεβαίνει.

Με γρήγορο βήμα, ξεπερνώντας τους επιβάτες που κατέβηκαν μαζί του, προχωράει βιαστικά στην έξοδο. Γρήγορο βήμα, σχεδόν τρεχάτο: έχει καθυστερήσει.

Ό σταθμός του μετρού «*Pierre-Curie*» έχει δύο εξόδους. Ό Ντιέγκο εμφανίζεται σέ μιá από τις δύο, κοιτάζει γύρω του. Στην άλλη πλευρά του δρόμου, βηματίζοντας πάνω κάτω σέ μικρές διαδρομές, ó Ρομπέρτο πάει κι έρχεται, κοντά στην άλλη έξοδο.

Βλέπονται, ó Ρομπέρτο μένει άκίνητος.

Πέρασε άπέναντι βρίσκεται κοντά στον Ρομπέρτο.

Κάτι λένε, ó Ρομπέρτο του προσάπτει ίσως τήν καθυστέρηση. Χειρονομοῦν. Χειρονομίες που δέν σημαίνουν τίποτε, που δέν είναι κατανοητές: δέν «παίζουν» ó ένας τήν επιτίμηση, ó άλλος τή δικαιολογία γιά τήν καθυστέρηση. Κάνουν άπλούστατα χειρονομίες, κινήσεις των χεριών, δίχως νόημα.

Κατεβαίνουν έναν δρόμο άρχετá απότομο που λοξογυρίζει. Δρόμος που απαγορεύε-

ται σ' αυτοκίνητα: πέρασμα γιά πεζούς.

Κατεβαίνουν σ' έναν χώρο άνοιχτό όπου, καταμεσής στα χαμηλά σπίτια του παλιού Ίβρυ, όρθώνονται, ίσως τερατόμορφα, όγκοι σαν πρόγγοι ένα σύνολο από λαϊκές πολυκατοικίες.

Ό Ντιέγκο κοιτάζει τους πρόγγους κι ακούγεται ή φωνή του Άφρηγητή.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ: Ivry, Porte des Lilas, Six - Routes et Quatre - Chemins, Auber-villiers, la Poterne des Peupliers, Victor-Hugo, Jaurès, Paul Vaillant-Couturier: τις έξερεις αυτές τις συνοικίες με κλειστά μάτια. Έρχεσαι από τόν τόπο σου, ξαναβρίσκεις αυτό τó τοπίο της έξορίας, σέ κάθε σου έπιστροφή.

Μπαίνουν σ' ένα από τá κτίρια, παίρνουν έναν άνεγκυστήρα.

Θά ξαναβρείς αυτούς τους ανθρώπους, στεγνούς, άκαταπνήτους, άδυνατισμένους, άυστηρούς στή λεπτομέρεια, χαμένους σ' ένα μεγάλο όνειρο, έτοιμους νά πεθάνουν: οι σύντροφοί σου.

Βρίσκονται στον άνεγκυστήρα, σιωπηλοί.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ: Θά ξαναβρείς αυτή τήν άδελφосύνη, τήν αναντικατάστατη που τήν διαβρώνει ώστόσο, συχνά, τó μη πραγματικό: στο Ίβρυ, μέρες όλόκληρες, ή στο Όμπερβιγιέ, προσπαθώντας νά ξαναστήσετε τόν τόπο σας, νά τόν κάνετε νά μοιάζει με τις άναμνήσεις σας, νά βάλετε μέσα τά όνειρά σας, δουλεύοντας πεισματικά, επίμονα, πάνω στην πραγματικότητα, τή μακρινή, της Ίσπανίας.

Βγήκαν από τόν άνεγκυστήρα, περπατούν σ' ένα διάδρομο, σπρώχνουν μιá πόρτα τζαμωτή, ακολουθούν έναν άλλο διάδρομο, κάθετο σέ σχέση με τόν πρώτο, φάνουν μπροστά σέ μιá πόρτα. Δέν έχουν πει λέξη.

Ό Ρομπέρτο χτυπάει τó κουδούνι τρεις φορές: δύο φορές σύντομα, μιá φορά παρατεταμένα.

Ό πόρτα άνοίγει άμέσως, λές και παραφύλαγε τήν άφιξή τους. Μιá γυναίκα τήν

κρατάει ανοιχτή, κάνει στο πλάι για να περάσουν, τους μιλάει.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ : Καλημέρα σύντροφοι!

Λένε καλημέρα, προχωρούν, μπαίνουν στο καθιστικό.

Θυμίζει όσα τέτοια δωμάτια είδαμε, που θα δούμε: τηλεόραση, έπιπλα που θεωρούνται μοντέρνα, χρώματα κρύα.

Ένας άντρας βρίσκεται στο βάθος, κοιτάζει έξω, απ' το μεγάλο παράθυρο. Καθώς μπαίνουν γυρίζει να τους δει. Χαμογελάει στον Ντιέγκο και τον καλωσορίζει με ένα νεύμα. Ο Ντιέγκο τον πλησιάζει, χαμογελώντας. Φιλοϋνται, με τον τρόπο που χαρακτηρίζονται οι Ισπανοί.

Ο άντρας που ήταν εκεί, που αγκαλιάζει τον Ντιέγκο—και στους δυο είναι φανερό ή χαρά της νέας συνάντησης, ή συγκίνηση—είναι ένας άντρας με μέσο ανάστημα, πενηντάρης, με καθαρό βλέμμα, ντυμένος ασχημά σαν ανώτερος υπάλληλος, μ' ένα μικρό τσάκισμα γύρω στο στόμα, μα που ξέρει να χαμογελάει, που χαμογελάει συχνά, ίσως λίγο πατριά: είναι βέβαιος για τη λογική του, για την επιχειρηματολογία του, για το ότι έχει δίκιο, αλλά ανέχεται τις αμφιβολίες, τις άβεβαιότητες, τις ταλαιψεύσεις των άλλων.

Ένας άντρας έντελως ώριμος, διαθέτοντας όλες του τις δυνάμεις, προικισμένος φανερά με χαρακτήρα επίμονο, ακατάβλητο.

Είναι ο υπ' αριθμόν ένα, ο Άρχηγός, ο Ύπευθυνος.

Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ : Carlos, como estás?

Έκανε πίσω και κοιτάζει τον Ντιέγκο (που έγινε πάλι Κάρλος). Τον κρατάει σε απόσταση, στην άκρη του χειριού του, και τον ρωτάει πώς τὰ πάει.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Bien, muy bien. Y tú?

Γελάνε, μαζί, κι αγκαλιάζονται άλλη μιὰ φορά.

Πλησιάζει ένας άλλος.

Πιο μικρόσωμος από τον Ύπευθυνο, με γυαλιά, λίγο φαλακρός.

Σφίγγει το χέρι του Ντιέγκο.

ΜΑΝΟΛΟ : Qué tal? Has tenido buen viaje?

Τον ρωτάει αν έκανε καλό ταξίδι.

Κάθονται γύρω στο τραπέζι.

Ο Ύπευθυνος κάθεται με την πλάτη στο παράθυρο, ο Ντιέγκο απέναντί του, ο Ρομπέρτο αριστερά του, ο Μάνολο δεξιά.

Ο Ύπευθυνος ανοίγει τη μαύρη πέτσινη τσάντα του, βγάζει φύλλα άσπρο χαρτί, ένα χοντρό σημειωματάριο, μιὰ εφημερίδα.

Άκουμπάει την εφημερίδα μπροστά του, διπλωμένη στα τέσσερα, ανοιγμένη σε μιὰ έσωτερική σελίδα.

Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ : Ya viene en el periódico.

Λέει πώς τὸ γράφει κιόλας ἡ εφημερίδα.

Διαβάζει, γαλλικά, προφέροντας σωστά, μ' έναν ξενικό τόνο.

Πρόσωπα αστηρά, προσηλωμένα, όσο διαβάζει.

Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ : «Κατὰ πληροφορίας ἐπισήμων πηγών, ἡ ἰσπανικὴ ἀστυνομία προέβη, τὰς τελευταίας ἡμέρας, εἰς μεγάλῃς κλίμακος προληπτικὰς ἐνεργείας εἰς τοὺς κύκλους τῆς ἀντιπολιτεύσεως τῶν ἐργατῶν τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς τῆς πρωτευούσης. Λέγεται ὅτι ἀνεκαλύφθη ἕνα τυπογραφεῖον καὶ ὅτι ἐγένοντο δεκάδες συλλήψεις, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ συλλήψεις πολλῶν στελεχῶν τὰ ὅποια εἰσῆλθον λάθρα ἐκ Γαλλίας. Φαίνεται ὅτι αἱ ἐνέργειαι αὗται συνδυάζονται μὲ τὰς κινήσεις αἱ ὅποιαι ἐξεδηλώθησαν κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας εἰς τοὺς ἐργατικὸς κύκλους τῆς ἰσπανικῆς πρωτευούσης».

Σταμάτησε τὴν ἀνάγνωση, τὸ πρόσωπό του εἶναι ἡρεμο, τοποθετεῖ τὴν εφημερίδα στὴν τσάντα του.

Σιωπὴ.

Ο Ύπευθυνος ἀνάβει τσιγάρο ἀργά.

Ἐκείνη τὴ στιγμή ἡ γυναίκα πὸ ἀνοιξε τὴν πόρτα τὸν Ντιέγκο καὶ τὸν Ρομπέρτο μπαίνει στὸ δωμάτιο μ' ἕνα δίσκο: φλιτζάνια τοῦ καφέ, ζαχαριέρα, καφετιέρα.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ : Καφές! Ξέρω πὼς σᾶς ἀρέσει.

Κάνουν τόπο στὸ τραπέζι γιὰ ν' ἀκουμπήσει τὸ δίσκο.

Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ : Καλὴ ιδέα!

Τὸ χαμόγελό του εἶναι εὐγενικό, καθὼς παρακολουθεῖ τὴ γυναίκα νὰ τοποθετεῖ τὸ δίσκο, τὰ φλιτζάνια, τὴ ζαχαριέρα, τὴν καφετιέρα.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ : Τώρα πάω στὴν ἀγορά. Ἄν χτυπήσει ἡ πόρτα μὴν ἀνοίξετε.

Ο Ύπευθυνος κι ὁ ἄθροιστος μὲ τὰ γυαλιά, δεξιά του, κουνᾶν τὸ κεφάλι: εἶναι ἐντάξει, κατάλαβαν.

Βοσκοῦνται πάλι μόνοι, κουνᾶνε τὰ κουτάκια στὰ φλιτζάνια τοῦ καφέ.

Ἔστερα ὁ Ντιέγκο βγάζει ἀπὸ τὸ πορτοφόλι του τὰ χαρτιά πὸν ἔφερε στὴ Γαλλία, κουνιμένα στὸ σωληνάριο τῆς ὀδοντόπαστας. Ξεδιπλώνει τὰ χαρτιά μπροστά του μὲ τὶς ἴδιες χειρονομίες ὅπως χτῆς βράδυ.

Ο Ύπευθυνος τοὺς κοιτάζει ὄλους, ἡσυχά.

Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ : Bueno, podemos empujar.

Λέει πὼς μποροῦν ν' ἀρχίσουν καὶ κάνει μιὰ κίνηση πρὸς τὸν Ντιέγκο, γιὰ νὰ τοῦ δώσει τὸ λόγο.

Ο Ντιέγκο κοιτάζει τὰ χαρτιά του κι ἀρχίζει νὰ μιλάει.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Voy a intentar resumir la situación, camaradas, segun las noticias que tenemos el sabado.

Λέει πὼς θὰ προσπαθήσει νὰ περιγράψει περιληπτικὰ τὴν κατάσταση στὴ Μαδρίτη,

σύμφωνα με τις ειδήσεις του περασμένου Σαββάτου.

Το πρόσωπο του Ντιέγκο καλύπτει, όσο μιλάει, όλο το οπτικό πεδίο. "Υστερα χάνεται αφού άναψε τσιγάρο κι έριξε μιá ματιά, ξανά, πάνω στα χωριά του.

Ο Υπεύθυνος κοιτάει σημειώσεις, άπαθής. Ο Ρομπέρτο άκούει: έχει κι αυτός χωριά μπροστά του αλλά δεν κοιτάει σημειώσεις. Κι ο Μάνολο άκούει, ρίχνοντας μιá ματιά στα χωριά που άκούμπησε πάνω στο τραπέζι.

Στο μεταξύ άκούγεται ή φωνή του άφηγητή.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ: Σε πλημμυρίζει πάλι ή αίσθηση πώς αυτά τά 'χεις ξαναζήσει, μεταφέρεις λόγια ξαναειπωμένα, όλ' αυτά τά χρόνια. Πόσες φορές ξαναγύρισες, ύστερ' από ένα κύμα συλλήψεων, ύστερ' από μιá «πτώση»; Τό λένε αυτό («πτώση»), ισπανικά: λένε για ένα φίλο πώς έπες, για ένα τυπογραφέιο, για μιá οργάνωση, πώς έπες. Άργά ή γρήγορα, λένε οι γέροι, πέφτεις. "Όλοι πέφτουν. Είναι μιá μακριά πορεία σηματοδωμένη με πτώσεις. Πόσες φορές δεν ήρθες για νά εξηγήσεις αυτές τις «πτώσεις», για ν' αποφασιστούν τά μέτρα που πρέπει νά ληφθούν...

"Ένα άποσιγάρο μισοσβησμένο καπνίζει στο τασάκι. Ο Μάνολο σκόβει πάνω στο τραπέζι για νά τó σβήσει ολότελα.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ: Ο Άντρές δεν ήρθε στη συνάντηση του Βοτανικού Κήπου: εκεί άρχισαν όλα, τήν Πέμπτη τó βράδυ. Πάνε τρεις μέρες τώρα.

Τό πρόσωπο του Ντιέγκο εμφανίζεται πάλι στο οπτικό πεδίο.

ΝΤΙΕΓΚΟ: El viernes estubo claro que habia caído la imprenta. Luego llegaron noticias de Pegaso.

Σοπαίνει. Τό βλέμμα του περιδιαβάζει σ' αυτό τó δωμάτιο, πάνω στα πρόσωπα, δίχως πραγματικά νά τά βλέπει.

Βρίσκεται άλλοθ, στη Μαδρίτη, με τούς φίλους που έπεςαν.

*

Πέρασε λίγη ώρα.

Τό τασάκι είναι γεμάτο άποσιγάρα.

Ο Ρομπέρτο επιστρέφει απ' τó παράθυρο που πήγε νά τ' άνοίξει λίγο για νά άραιώσει ό καπνός.

Ο Ντιέγκο τελείωσε τήν άναφορά του.

Ο Ρομπέρτο ξανακάθισε. Κοιτάζουν τις σημειώσεις που κράτησαν.

Ο Υπεύθυνος γυρνάει προς τον Ρομπέρτο και τον Μάνολο ρωτώντας τους με τó βλέμμα αν θέλουν κάτι νά πουν, αν θέλουν νά δώσουν τή γνώμη τους.

"Όστόσο και οι δύο παραμένουν άπαθείς. "Ίσως δεν έχουν τίποτα νά πουν, ίσως — πιθανότερο — περιμένουν νά δώσει τή γνώμη του ό Υπεύθυνος: όπως κι αν είναι θά συμφωνήσουν μαζί του.

Τότε ό Υπεύθυνος τακτοποιεί τις σημειώσεις του μπροστά του. Τους ρίχνει μιá ματιά. Θά μιλήσει ό ίδιος.

Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: Carlos nos ha presentado un cuadro de la situación, totalmente subjetivo. Exagera las consecuencias de la caída, yo diria que hasta parece haber perdido toda perspectiva politica.

"Άρχισε άμέσως, με φωνή άσπληρή, δυνατή, υπογραμμίζοντας όρισμένες λέξεις. Τό πρόσωπό του, πολύ κοντινό όταν άρχίζει νά μιλάει, εκφράζει τήν εμπιστοσύνη, τή σιγουριά για τήν κρίση του, τήν άποφασιστικότητα.

"Υστερα τó πρόσωπό του χάνεται από τó οπτικό πεδίο. Άμέσως ή παρέμβασή του θά καθρεφτιστεί στα πρόσωπα των άλλων.

Τό πρόσωπο του Ντιέγκο, άπαθής, δέχεται τήν επίθεση. Που και που, όστόσο, ένα ξάφνιασμα διακρίνεται στα μάτια του. Που και που, όστόσο, μιá νευρική κίνηση, άσυνείδητη, στα φρύδια, στο στόμα, θά 'οθει νά ταράξει τήν άπάθεια του προσώπου του Ντιέγκο.

Οί άλλοι δύο έχουν μιá έκφραση άσπληρή. Κάνουν κάθε τόσο νεύματα επιδοκιμασίας για τά σκληρά λόγια του Υπεύθυνου.

"Η συνέχεια τής παρέμβασης του Υπεύθυνου, εκτός όταν όρισμένες στιγμές κάνει μιá παύση, για νά συμβουλευτεί τις σημειώσεις του, ή για νά πάρει ανάσα κι όταν τó πρόσωπό του θά ξαναπαρορμιστεί, θά άκουστεί γαλλικά. Δέν θά μιλήσει όμως ό ίδιος, με τή φωνή που άκούστηκε πριν από λίγο, με τήν προφορά που άκούστηκε πριν από λίγο όταν διάβασε τó τηλεγράφημα τó δημοσιευμένο στην έφημερίδα. Δέν χρειάζεται ρεαλισμός. Μιá φωνή γαλλική, δυνατή και τούτη, καθαρή και κορτερή, θά πει τή συνέχεια τής παρέμβασής του.

ΓΑΛΛΙΚΟ ΝΤΟΥΜΠΛΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ: Ο Κάρολος μ'ς παρυσίασε μιá εικόνα τής κατάστασης έντελώς ύποκειμενική. Υπερβάλλει

τις συνέπειες τῶν τελευταίων συλλήψεων. Θά 'λεγα μάλιστα πὼς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχασε κάθε πολιτικὴ προοπτικὴ.

Πρόσωπα τοῦ Ρομπέρτο καὶ τοῦ ἄλλου μὲ τὰ γυαλιά: ἀδυστηρά.

Πρόσωπο τοῦ Ντιέγκο, πὸν ἀνασηκῶνεται, ἀπορημένο ἀλλὰ ἀκίνητο.

ΓΑΛΛΙΚΟ ΝΤΟΥΜΠΛΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥ-ΘΥΝΟΥ : Ποιὰ εἶναι ἡ κατάσταση ἔταν πραγματο-ποιοῦνται αὐτὲς οἱ συλλήψεις; Εἶναι μιὰ κατάσταση ἐπιθετικῆς πολιτικῆς τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῶν πανεπιστημιακῶν, τῶν ἀγροτῶν. Μιὰ κατάσταση ὅπου τὴ δικτατορία τὴν ἔχει πιάσει πανικός, καὶ βρίσκει-ται σὲ κατάσταση ἀπελπισίας.

Πρόσωπο τοῦ Ὑπεύθυνου, πὸν σταματᾶει κοιτάζει τις σημειώσεις του.

Ἄκόμα καὶ τὰ τωρινὰ ἀστυνομικὰ μέτρα ἀντι-κατοπτρίζουν αὐτὸ τὸ φόβο τοῦ καθεστῶτος μπροστὰ στὸ μαζικὸ κίνημα. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τις συνθῆκες δὲν θὰ μπορέσουν νὰ παρεμποδίσουν τὴ συνέχιση τοῦ κινήματος, τὴν ἐπέκτασή του, τὴν ἐξέλιξή του.

Πρόσωπα τοῦ Ρομπέρτο καὶ τοῦ ἄλλου μὲ τὰ γυαλιά, ὄλο καὶ πῶ ἀδυστηρά, δείχνουν φανερά πὼς ἐπιδοκιμάζουν τὰ λόγια τοῦ Ὑπεύθυνου.

Πρόσωπο τοῦ Ντιέγκο, προσηλωμένο.

Βρισκόμαστε σὲ μιὰ κατάσταση προεπαναστα-τικῆ, βαδίζουμε πρὸς τὴ γενικὴ πολιτικὴ ἀπεργία.

Πρόσωπο τοῦ Ὑπεύθυνου, πὸν κάνει μιὰ νέα διακοπή.

Γι' αὐτὸ ἀποφασίσαμε νὰ στείλουμε τὸν Χουάν στὴ Μαδρίτη μὲ ἐντολές, μὲ συγκεκριμένες ὁδηγίες. Πρέπει νὰ δώσουμε στίς κινήσεις τῶν μαζῶν μιὰ ὀργανικὴ σαφήνεια, ἓνα μοναδικὸ στόχο. Ὁ στόχος αὐτός εἶναι ἡ γενικὴ ἀπεργία.

Οἱ συνθῆκες γιὰ τὴν πραγματοποίησή της ὑπάρ-χουν, πρέπει τώρα νὰ χτυπήσουμε. Πρέπει νὰ καθο-ρίσουμε ἡμερομηνίες. Τίς καθορίσαμε.

Τὸ πρόσωπο τοῦ Ντιέγκο ἐκφράζει ἐκ-πληξή. Καθὼς ἀκουγε ὄλο του τὸ σῶμα σκίσησε.

Ὁ Ρομπέρτο καὶ ὁ Μάνολο — αὐτὸς μὲ τὰ γυαλιά — τὸν κοιτᾶζον. Τὰ πρόσωπά τους ἐκφράζουν μιὰ ὀλόκληρη κλίμακα ἀπὸ συναισθήματα: τὴν ἱκανοποίηση, τὴν ἀδια-τάραχτη ἐμπιστοσύνη, τὴν ἐνάρετη ἀγανά-κτηση ἀπέναντι στὸν Ντιέγκο, πὸν δὲν φαίνεται νὰ συμφωνεῖ.

Ἡ γενικὴ ἀπεργία ὀρίστηκε γιὰ τίς 30 Ἀπρι-λίου.

Πρόσωπα τοῦ Ντιέγκο, τεντωμένο, προ-σηλωμένο, τοῦ Μάνολο, τοῦ Ρομπέρτο.

Καὶ τὴν Πρωτομαγιά θὰ γίνουν διχτηλώσεις σὲ ὅλες τίς πόλεις τῆς χώρας.

Πρόσωπα τοῦ Ντιέγκο πὸν στρέφεται στὸν Μάνολο καὶ τὸν Ρομπέρτο, σὰ χαμέ-ρος.

Ὁ Μάνολο τοῦ δίνει κάτι χαρτιά (ἐφη-μερίδες, προκηρύξεις) πὸν ὁ Ντιέγκο τὰ κοιτάζει.

ΓΑΛΛΙΚΟ ΝΤΟΥΜΠΛΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥ-ΘΥΝΟΥ : Ὁ Κάρλος δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ σύνθημα τῆς γενικῆς ἀπεργίας. Λέει πὼς πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ πραγματικὲς δυνατότητες. Δεκτό. Ὅμως τί σημαίνει, στὴν πράξη, «πραγματικὲς δυνατότητες»; Πὼς πρέπει ν' ἀφήσουμε νὰ ὀριμάσουν ὡς τὸ τέλος οἱ πολιτικὲς καταστάσεις; Θὰ ἦταν καθαρὸς ὀπορο-τουρισμός.

Ὁ Ντιέγκο σηκῶνει τὸ βλέμμα του ἀπ' τὰ χαρτιά πὸν διαβάζει.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Nunca he dicho eso: que nos dejemos llevar por la espontaneidad.

Τώρα θ' ἀκουστεῖ ἡ φωνὴ τοῦ ἀφηγητῆ γιὰ τὰ σχολιάσει τὴ σκέψη τοῦ Ντιέγκο.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ : Ποτὲ δὲν τὸ εἶπες αὐτό : ὅτι δηλαδὴ πρέπει ν' ἀφεθεῖ κανεὶς στίς αὐθόρ-μητες ἐνέργειες. Ἀμφισβητεῖς μόνο μιὰ ὀρισμένη μορφή δράσης, σὲ ὀρισμένες καταστάσεις. Ἡ γενι-κὴ ἀπεργία δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ μορφή πάλης, ἡ ἀναπόφευκτη κατάληξη τῶν ἐπιμέρους κινήματων. Ὁ Λένιν εἶχε ἤδη ἐπικρίνει τὴ θεωρία τῆς γενικῆς ἀπεργίας, ἔταν ὀδηγεῖ στὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἄλλων μορφῶν πάλης.

Τὰ πρόσωπα τῶν τριῶν ἄλλων, προση-λωμένα, ὅσο ἡ φωνὴ τοῦ ἀφηγητῆ ἐκθέτει τὴ σκέψη τοῦ Ντιέγκο.

Ὁ Ὑπεύθυνος ὅμως θὰ ξαναλάβει τὸ λόγο. Τὸ πρόσωπό του γίνεται ὀρατό, ἀρ-χίζει νὰ μιλάει ἰσπανικά. Ἀμέσως ὅμως ἀφήνουμε τὸ πρόσωπό του καὶ θ' ἀκουστεῖ, ντουμπλαρισμένη, ἡ γαλλικὴ φωνὴ τοῦ Ὑ-πεύθυνου, ὅσο τὸ μάτι τῆς κινηματογραφι-κῆς μηχανῆς θὰ ἐξερευνᾷ τὸ δωμάτιο, τὰ ἀντικείμενα, τὸ πρόσωπο τοῦ Ρομπέρτο, τοῦ Μάνολο, τοῦ Ντιέγκο.

ΓΑΛΛΙΚΟ ΝΤΟΥΜΠΛΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥ-ΘΥΝΟΥ : Ἀφοῦ θὲς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸν Λένιν, ἄς μιλήσουμε. Μᾶς κατηγορεῖς πὼς ὑποτάσσουμε τὰ πάντα στὴ θέλησή μας, ὅμως ὁ Λένιν ἀκριβῶς ἔδει-ξε πὼς μιὰ κάποια δόση προσωπικῆς θέλησης, μιὰ δόση ἐπαναστατικοῦ ὑποκειμενισμοῦ εἶναι ἀπαραί-τητῆ.

Ἡ κριτικὴ σου εἶναι καθαρὰ ἀρνητικὴ. Τὶ προ-τείνεις πραγματικά;

Ἀπευθύνθηκε ἄμεσα στὸν Ντιέγκο, καὶ ὁ Ντιέγκο θὰ τοῦ ἀπαντήσει.

ΝΤΙΕΓΚΟ : La critica siempre es negativa, en un primer momento.

Ἡ φωνὴ τοῦ ἀφηγητῆ παίρνει τὴ σκυ-τάλη, ἐνῶ ἡ μηχανὴ ἐγκαταλείπει τὸ πρό-σωπο τοῦ Ντιέγκο.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ : Προσπαθεῖς νὰ τοὺς κάνεις νὰ σὲ καταλάβουν, προσπαθεῖς νὰ ἐξη-γήσεις πὼς δὲν κατακρίνεις τὴν ἰδέα τῆς γενικῆς ἀ-περγίας, ἀλλὰ τίς πραγματικὲς συνθῆκες τῆς ἐφαρ-μογῆς της. Ἀρνεῖσαι τίς δυνατότητες μιᾶς γενικῆς ἀπεργίας, στίς 30 Ἀπριλίου, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις. Μιὰ καινούρια ἀπο-τυχία κινδυνεύει νὰ ἀποτρέψει τίς μάζες ἀπὸ μιὰ τέτοια μορφή δράσης. Ἀρνεῖσαι ἀκόμα πὼς εἶναι

δυνατό ν' αποφασίζεται στην εξορία ή ημερομηνία και οι τρόποι μιας δράσης που πρέπει να εξελιχθεί στην Ισπανία. Δεν μπορούμε να μπορούμε στη θέση των εργατών του Μπιλμπάο, της Βαρκελόνας, της Μαδρίτης, ν' αποφασίσουμε για λογαριασμό τους. Ο παράνομος μηχανισμός μπορεί να είναι μόνο οργανωτής, όργανο αυτής της θέλησης των μαζών. Δεν μπορεί να τις υποκαταστήσει.

ΓΑΛΛΙΚΟ ΝΤΟΥΜΗΛΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ: Γιατί αντιθέτως την εξορία και το έσωτερικό, τον παράνομο μηχανισμό και τις μάζες;

Το πρόσωπο του Ντιέγκο εκφράζει την αναστάτωση: δεν μπορεί να γίνει κατανοητό.

ΝΤΙΕΓΚΟ: No los orpongo. Digo que lo uno no puede sustituir a lo otro.

Λέει πώς δεν αντιθέτει την εξορία και το έσωτερικό. Λέει απλούστατα πώς το πρώτο δεν μπορεί να υποκαταστήσει το δεύτερο.

Και πάλι πέρασε λίγη ώρα. Ο Μάνολο άδειασε τα τσιγάρα γι' άλλη μιὰ φορά και άνοιξε το παράθυρο για να άεριστεί το δωμάτιο.

Ο Ύπεύθυνος ξαναπήρε το λόγο.

ΓΑΛΛΙΚΟ ΝΤΟΥΜΗΛΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ: Δεν θά 'λεγα πώς ο Κάρλος άφέθηκε να επηρεαστεί από τις συλλήψεις, θά ήταν παράλογο. Έδω και δέκα χρόνια άπέδειξε πολύ συχνά πώς δεν επηρεάζεται εύκολα. Του έλειψε όμως η πολιτική διορατικότητα. Ποιά είναι η κατάσταση, λοιπόν;

Πρόσωπα των τριών, που προοιμούν να διατυπώσει ο Ύπεύθυνος την άπόφασή του.

ΓΑΛΛΙΚΟ ΝΤΟΥΜΗΛΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ: Ο Χουάν είναι στη Βαρκελόνα. Πρόκειται να συναντήσει τον Κάρλος στη Μαδρίτη, την Πέμπτη. Ο Κάρλος όμως βρίσκεται έδω και ο Χουάν έχει άφραθεί μόνος. Πρέπει λοιπόν να προλάβουμε τον Χουάν στη Βαρκελόνα, και να όρίσουμε μιάν άλλη συνάντηση για να έρθει σ' έπαφή με την όργανωση στη Μαδρίτη. Πρέπει να πολλαπλασιάσουμε τον αριθμό των ταξιδιών κι έτσι, αυτόματα, το ποσοστό κινδύνων. Αυτό είναι το άποτέλεσμα της βιασύνης του Κάρλος.

Πρόσωπο του Ύπεύθυνου που διατέπωσε την άπόφασή του και που παραχωρεί στον έαυτό του μιὰ στιγμή σιωπής.

Άν αντίθετα ο Κάρλος είχε μείνει στη Μαδρίτη, θά μπορούσε να είχε παρακολουθήσει, ώρα με την ώρα, την εξέλιξη του κύματος των συλλήψεων. Θά μπορούσε να είχε λάβει όρισμένα μέτρα. Τον Χουάν θά τον προστάτευε ή παρουσία του Κάρλος στη Μαδρίτη.

Ίδου οι συνέπειες μις προσωπικής άπόφασης που πάθησε δίχως περισκέψη, δίχως να ληφθούν υπόψη οι άπαιτήσεις της δράσης, δίχως να γίνουν σεβαστές οι άποφάσεις του κέντρου.

Η κατηγορία είναι σοβαρή. Τα πρόσωπα του Ρομπέρτο και του Μάνολο άξι-

νητοποιούνται σε μιὰ άποδοκιμασία γεμάτη φρίκη.

Η συνεδρίαση τελείωσε.

Ο Μάνολο τακτοποιεί τα χαρτιά του. Ο Ύπεύθυνος φόρεσε το άδιάβροχό του, πλησιάζει τον Ντιέγκο που στέκει ακίνητος κοντά στο παράθυρο. Μιλάνε στον Ντιέγκο, του χαμογελάει, τον χτυπάει στον όμο πατρικά.

Στό μεταξύ άκούγεται ή φωνή του άφηγητή.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΑΦΗΓΗΤΗ: Δεν θά πς στη Βαρκελόνα, θά μείνεις έδω. Ο Ραμόν θά πάει στη Βαρκελόνα, θά συνοδεύσει τον Χουάν στη Μαδρίτη. Έσύ έχεις μόλις περάσει έξι μήνες στη Ισπανία, άρπαγμένος στο στρόβιλο της καθημερινής δράσης. Σε τυφλώνουν ίσως οι λεπτομέρειες μις άποσπασματικής πραγματικότητας, πολλές μικρές άληθινές λεπτομέρειες που σου θολώνουν, καθώς φαίνεται, το βλέμμα. Θά ξεκουραστείς, πρέπει να σκεφτείς, πρέπει να συζητήσουν μαζί σου, ήσυχα, για να σε πείσουν. Θά μείνεις έδω.

*

ΤΡΙΤΗ, ώρα 9 και 15. Σ' ΕΝΑ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΜΠΟΥΛΒΑΡ ΕΝΤΓΚΑΡ-ΚΙΝΕ, που βλέπει πάνω στο νεκροταφείο Μονπαρνάς.

Ο Ντιέγκο άνασηκώνει μιὰ κουρτίνα και βλέπει την προοπτική του νεκροταφείου Μονπαρνάς, ψηλά, από το παράθυρο αυτό του μπουλβάρ Έντγκάρ-Κινέ.

Κοιτάζει το τοπίο, για ώρα.

Άφήνει να ξαναπέσει ή κουρτίνα και γυρίζει προς τα πίσω.

Ένας νεαρός, σχεδόν παιδί, με κάποις μακριά μαλλιά, ντυμένος με εκζητημένη άτημελησιά (ίσως ρούχα πέτσινα ή βελουδένια), ξαθός, άρκετά όμορφος, με φωτεινά μάτια, τον κοιτάζει, χαμογελώντας.

Ο ΝΕΑΡΟΣ: Κρίνοντας από το πρόσωπό σου, θά 'λεγα πώς δε σ' άρέσουν τα νεκροταφεία.

Ο Ντιέγκο τις ξέρε άπτες τις προεισαγωγές, ρεωνικές, έθελγημένα προκλητικές.

Κοιτάζει αυτόν που μίλησε.

Κοιτάζει, πίσω από τον νεαρό ξαθό, που ναι καθισμένος σε μιὰ καρέκλα, κοντά σ' ένα στογγυλό τραπέζι, το διάκοσμο αυτού του δωματίου.

Διάκοσμος μπαρόκ, του τέλους του αιώνα, παραφορτωμένος, με έπιπλα και αντικείμενα άήσυχα, με χρώματα άταίριαστα μεταξύ τους.

Ένας διάκοσμος που έρχεται σε αντίθεση με την υπερβολική νεότητα, τ' άνοιχτά πρόσωπα, τα φωτεινά μάτια των φίλων της Ναβτίν.

Είναι εκεί, πρώτα, ό νεαρός ξαθός. Ύστερα, λίγο πιο πίσω, το άγόρι που συνοδεύει την Ναβτίν, χτές, και που τον έλπτε Μιγέλ. Είναι μελαψός, πιο σοβαρός — δη-

λαδή με μιὰ εξωτερική ὄψη πὸ σοβαρή. Εἶναι καθισμένος σὲ μιὰ πολυθρόνα. Στὴ μέση, στὸ ἐπίκεντρο τῆς ματιᾶς τοῦ Ντιέγκο, σ' ἕναν καναπέ με παράξενο μῶβ χρῶμα, κάθεται ἡ Ναντίν πλάι σὲ μιὰν ἄλλη κοπέλα.

Τὸ βλέμμα τοῦ Ντιέγκο ἔκανε τὸ γέρο τοῦ δωματίου.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Κι ὅμως, ἀνοίγει τὴ θέα. Ἄφήνει τὸν ἥλιο νὰ μπεῖ στὴ ζωὴ μας.

Τότε, ὁ Ντιέγκο ξεσπάει στὰ γέλια.

Δὲν εἶναι διόλου ἕνα γέλιο βιασμένο. Ξεσπάει στὰ γέλια πραγματικά χαρούμενα. Αἰσθάνεται ξαφνικά ἄνετα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μ' αὐτοὺς τοὺς νέους, με τοὺς ὁποίους δὲ συμφωνεῖ, γιατί δὲν πιστεύει στὶς ἀρετὲς τῶν ἐκρηκτικῶν, στὴν Ἰσπανία, ἀλλὰ με τοὺς ὁποίους συμμερίζεται κάτι βαθύτερο: μήπως δὲν εἶναι ἀλήθεια πὸς πρέπει, με κάποιο τρόπο, νὰ ἐκτραγεῖ αὐτὴ ἡ υποκριτικὴ καὶ κλεισμένη στὸν ἑαυτό της κοινοῖα;

Τὸ γέλιο του ἀρχικά ἐνοχλεῖ τοὺς νεαροὺς. Καταλαβαίνουν ὅμως πὸς δὲν εἶναι ἕνα γέλιο βιασμένο, ὄβριςτικό.

Τὸ γέλιο τοῦ Ντιέγκο γίνεται κολλητικό.

Ἔστερα ὁ Ντιέγκο προχωράει στὸ κέντρο τοῦ δωματίου, πλησιάζει τὸ τραπέζι.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Τί ἀκριβῶς ἀντιπροσωπεύετε;

Ἄ τόνος του ἦταν νεανικός καὶ τυμπανιστός: συγκινητικός.

Ἄ Ὁ Ντιέγκο τὸν κοιτάζει.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Ναι, φυσικά. Ὅλοι εἶναι λενινιστές, τώρα.

Ἄ Ὁ νέος πού συνόδευε χτὲς τὴν Ναντίν παρεμβαίνει. Ἄ Ὁ Ντιέγκο γρονθὰει νὰ τὸν κοιτάξει.

ΜΙΓΕΛ : Ἄκοῦστε, δὲν πρόκειται νὰ μπλέξουμε σὲ θεωρητικὴ συζήτηση. Ἄ Ἡ Ναντίν σὰς ἐμπιστεύτηκε μιὰ βαλίτσα πού μᾶς ἀνήκει. Τί λογαριάζετε νὰ τὴν κάνετε;

Τὸ μίλησε στὸν πληθοντικό. Μιλάει γαλλικά, ἄφρογα. Ἄ Ὑπάρχει ὅμως στὸ βάθος τῆς προφορᾶς του μιὰ κάποια μουσικὴ, διαφορετικὴ. Ἄ Ἴσως αὐτὸς νὰ ἴναι Ἰσπανός.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Μποροῦσα νὰ τὴ ρίξω στὸ Σηκουάνα καὶ νὰ ἐξαφανιστῶ. Ἄ Ὅμως εἶμαι ἀλήθεια περίεργος νὰ μάθω ποιὰ τακτικὴ συμβουλευέτε γιὰ τὴν Ἰσπανία.

Τοὺς κοιτάζει ὄλους καὶ ἀντιλαμβάνεται πὸς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δώσει μιὰ διευκρίνιση.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Ἄ Ἡθελα νὰ σὰς πῶ πὸς βρίσκομαι ἐδῶ καθαρὰ ἀτομικά, χωρὶς ἄλλη ιδιότητα.

Ἄ Ὁ νεαρός γρονθὰει καὶ κοιτάζει τοὺς ἄλλους. Συνενοοῦνται με τὰ βλέμματα.

ΝΑΝΤΙΝ : Ἄ Ἄντε λοιπόν, ἐξηγήστε του.

Ἄ Ὁ Ντιέγκο κάθησε στὸ τραπέζι, ἀπέναντι στὸ νεαρό. Πίσω του, κάπως δεξιὰ, βρίσκονται ἡ Ναντίν καὶ ἡ ἄλλη κοπέλα, καθισμένες στὸν καναπέ. Ἄ Ἀκόμα πὸς δεξιὰ, ἀλλὰ σ' ἕνα πὸς κορινθῶ ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι ὁ καναπέ, κάθεται ὁ νέος φίλος τῆς Ναντίν, στὴν πολυθρόνα του, προσηλωμένος.

Ἄ Ὁ νεαρός σκύβει πρὸς τὰ μπρός. Ἄ Ἀρχίζει τὴν ἐκθεσὴ του.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Ἄ Ἐδῶ καὶ εἰκοσιπέντε χρόνια, ἡ Ἰσπανία βρίσκεται σὲ μιὰ λανθάνουσα προεπαναστατικὴ κατάσταση...

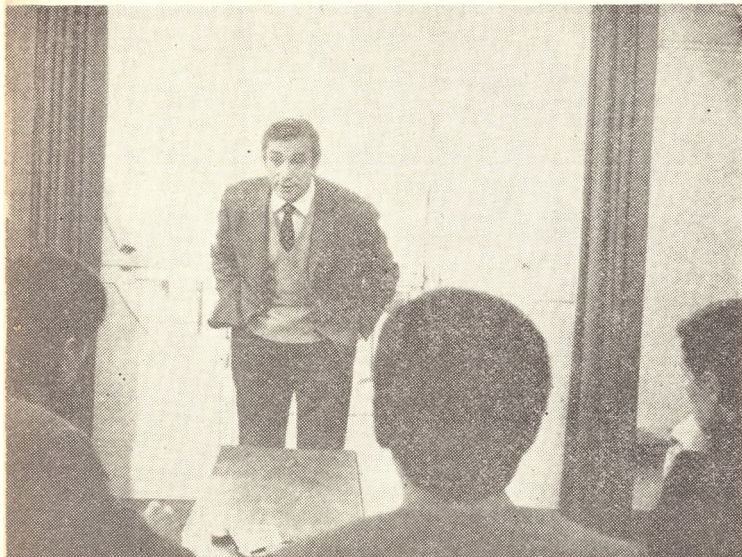
Πέρασε λέγη ὄρα. Τώρα ὁ νέος ἀπεύθυνος τῆς οἰκάδας τῆς Ἐπαναστατικῆς Δράσης θὰ διατυπώσει τὰ συμπεράσματά του.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Με δύο λόγια: ὁ τουρισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες πηγὲς συναλλάγματος τοῦ καθεστῶτος. Ἄ Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη: ἕκατομμύρια ἄνθρωποι συνηθίζουν νὰ θεωροῦν τὴν Ἰσπανία χώρα φυσιολογική. Συνδέουν τὴν Ἰσπανία με τίς ἀναμνήσεις τῶν διακοπῶν τους πού εἶναι φυσικά εὐχάριστες. Εἶναι ἕνας πολὺ ἐπικίνδυνος παράγοντας πολιτικῆς φενάκης καὶ ἀφοπλισμοῦ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀντιφασιστικῆς δράσης. Πρέπει ἐπομένως νὰ χτυπήσουμε τὸν ξένο τουρισμὸ στὴν Ἰσπανία. Νὰ δημιουργήσουμε ἕνα κλίμα πού θὰ τὸν καθιστᾶ ἀπραγματοποίητο ἢ πού θὰ τὸν ἀποκλιμακώσει...

ΝΤΙΕΓΚΟ : Γιατί νὰ μὴ σταματήσουμε καὶ τὸν ἥλιο;

Σηκώθηκε, βηματίζει στὸ δωμάτιο.

Ἄ Ὁ νεαρός ὅμως δὲν ἀφήνεται νὰ ἐπηρεαστεῖ. Συνεχίζει, ἀπτόητος.

Πῆρε μονομιᾶς ἕνα ὄφος κοφτερό, κάπως ἀνώτερο.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Πῶς;

Ἄ Ὁ Ντιέγκο παραμένει ὄρθιος, στέζει πὸς ψηλά ἀπ' ὄλους. Ἄ Ἀνάβει τσιγάρο.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Τελοσπάντων, δὲ μαζεύετε ἐκρηκτικά γιὰ νὰ διασκεδάσετε; Εἴσαστε μιὰ ομάδα, μιὰ ὄργάνωση, ἔχετε πρόγραμμα;

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Εἴμαστε ἡ λενινιστικὴ ομάδα τῆς «Ἐπαναστατικῆς Δράσης».

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι διπλό : κἀνουμε νὰ στερέψει μιὰ πηγὴ συναλλάγματος καὶ ἀφυνίζουμε τὴν προλεταριακὴ συνειδηση.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Μήπως εἶναι κοιμισμένη ;

Ὁ νεαρός τὸν κοιτάζει.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Μὲ συγχωρεῖς, δὲν ἐννοῶσα αὐτό. Λέω πὼς ὑπάρχει στὴν Ἰσπανία μιὰ ἐπαναστατικὴ κατάσταση, ἀντικειμενικά. Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ, δὲν ὑπάρχει ἐπαναστατικὸ μέτωπο. Ὁ Λένιν εἶπε...

ΝΤΙΕΓΚΟ : Ὁ Λένιν δὲν προσφέρει μαγικὲς συνταγές...

Ἡ κουβέρτα του ἦταν κοφτερή.

Ὁ νεαρός τὸν κοιτάζει, προσπαθώντας νὰ βοεῖ ἕνα ἄλλο μέτωπο ἐπίθεσης.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Ὅμως ὁ δικός σας εἰρηνικὸς δρόμος εἶναι ρεβιζιονισμός! Ἀντικειμενικὰ εἴσαστε οὐραγοὶ τῆς ἰσπανικῆς ἀστυκῆς τάξης.

Ὁ Ντιέγκο δὲν μπορεῖ νὰ μὴ χαμογελάσει.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Ἀντικειμενικά ;

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Ναι, ἀκριβῶς, ἀντικειμενικά.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ἐδῶ καὶ εἰκοσιπέντε χρόνια μᾶς κατατρέχουν, μᾶς φυλακίζουν, μᾶς ἐκπαθαυρώνουν, μᾶς τουφεκίζουν, γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ πιὸ βαριεὲς ποινὲς πέφτουν ἀπάνω μας: ἐπειδὴ ἀντικειμενικὰ εἴμαστε ὑπηρετές τῆς ἀστυκῆς τάξης ;

Ἡ φωνὴ του ἀνέβηκε ἕνα τόνο.

Ὁ νέος φίλος τῆς Ναντίν παρρησιάζεται δίχως νὰ κινήσει ἀπὸ τὴ θέση του.

ΜΙΓΕΛ : Εἶπε «οὐραγοὶ» ὄχι «ὑπηρετές». Χρησιμοποίησε μιὰ πολιτικὴ ἔννοια πού ἐσεῖς τὴ μετατρέψατε σὲ ἠθικὴ κρίση.

Ὁ Ντιέγκο τὸν ἄκουσε προσεκτικά.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Εἶναι ἀλήθεια, ἔχετε δίκιο.

ΜΙΓΕΛ : Ἐμεῖς δὲν ἀμφισβητοῦμε οὔτε τίς ἱκανότητες οὔτε τὸν ἥρωισμό τῶν μαχητῶν σας. Ἀμφισβητοῦμε μιὰ πολιτικὴ γραμμὴ.

Ὁ Ντιέγκο τὸν κοιτάζει.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Παράδειγμα ;

ΜΙΓΕΛ : Παράδειγμα: ρίξατε καὶ πάλι τὸ σύνθημα τῆς γενικῆς ἀπεργίας, στὶς 30 Ἀπριλίου, καὶ πάλι θὰ καταλήξετε στὴν ἀποτυχία.

Ὁ Ντιέγκο τὸν κοιτάζει, σκεπτικὸς.

ΝΤΙΕΓΚΟ : Εἴσαστε πολὺ κατηγορηματικὸς.

Ο ΝΕΟΣ ΦΙΛΟΣ ΤΗΣ ΝΑΝΤΙΝ : Ἀφήνω νὰ μιλήσουν τ' ἀποτελέσματα: ἀπ' τὸ 1959 ὅλες οἱ γενικὲς ἀπεργίες πού ἀποφασίστηκαν ἔτσι ἦταν ἀποτυχίες.

Ὁ Ντιέγκο δὲν μπορεῖ νὰ παραινεῖται ἀκίνητος, αἰσθάνεται ἀσχημα. Μήπως δὲν εἶπε τὸ ἴδιο πράγμα στὴν Μαδρίτη ;

ΝΤΙΕΓΚΟ : Ἀπ' τὸ 59; Τί μᾶς κάνει; Ἐξί χρόνια. Ἡ ἀξία ἑνὸς στρατηγικοῦ συνθήματος δὲν κρίνεται σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα. Εἴσαστε πολὺ ἀνυπόμονοι, ὅταν μάλιστα θέλετε νὰ κάνετε τὴν Ἐπανάσταση.

Ὅμως ὁ νέος φίλος τῆς Ναντίν ἐπιμένει νὰ μιλήσει γιὰ τὴν ἐπανάσταση.

ΜΙΓΕΛ : Ἄν μιλήσουμε καλύτερα γι' αὐτὴ τὴ βαλίτσα ;

ΝΤΙΕΓΚΟ : Σύμφωνα, ἂς μιλήσουμε. Αὐτὴ ἡ ἀφλούμπα παραλίγο νὰ μὲ ρίξει στὰ χέρια τῆς ἀστυνομίας.

Σιωπηλὴ ἀντίδραση τῶν νέων: τὸν κοιτᾶν θαρρεῖς καὶ εἶτε μιὰ μεγάλη βλακεία. Κοιτᾶζονται καὶ μεταξύ τους.

ΜΙΓΕΛ : Κι ἂν συνέβαινε τὸ ἀντίθετο ;

Μίλησε πολὺ ἤρεμα, μὲ σιγουριά. Ὁ Ντιέγκο ἔχει μιὰ ἔκφραση κατάπληξης.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Ναι! Ποιὸς μπορεῖ νὰ παρέσυρε τὴν ἀστυνομία στὸ σπίτι τῆς Ναντίν; Ἐσὺ, δηλαδὴ τὸ πρόσωπο πού χρησιμοποίησε τὸ διαβατήριό τοῦ Ρενέ Σαλλάνς.

ΜΙΓΕΛ : Ἡ παρακολούθηση ἄρχισε στῆς Ναντίν, ἐξαιτίας σας, γι' αὐτὸ τὸ ἐπίσπδιο στὰ σύνορα! Εἶναι ἡ μόνη πειστικὴ ὑπόθεση.

Ο ΝΕΑΡΟΣ : Τὸ ζήτημα εἶναι νὰ ξέρουμε ἀπὸ πότε σὲ παρακολουθοῦν. Ἡ ἰσπανικὴ ἀστυνομία θὰ σὲ ἐπεσήμανε. Ἐμεῖς πάντως δὲν μπορούμε νὰ «κακοῦμε».

ΜΙΓΕΛ : Δὲν κάναμε τίποτα...

Ὁ Ντιέγκο κοιτάζει τὴ Ναντίν, γεμάτος ὀργὴ πού τοὺς τὰ διηγήθηκε ὅλα.

Αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο πού ἐπισημαίνον οἱ νέοι μπορεῖ νὰ ἔχει σοβαρὲς συνέπειες. Ἀπὸ πότε τὸν ἔχει ἐντοπίσει, ἀπὸ πότε τὸν παρακολουθεῖ ἡ ἀστυνομία; Μήπως ἀπ' τὴ Μαδρίτη;

Εἰκόνας τῆς σκέψης ἔρχονται νὰ τοποθετηθοῦν πάνω στὴν πραγματικότητα αὐτοῦ τοῦ δωματίου στὸ μπουλβάρ Ἐντγκάο-Κινέ.

*

Εἰκόνας τοῦ ἑαυτοῦ του, κάπως θαμπές, κάπως κουννημένες, καθὼς περπατᾶει σ' ἕνα δρόμο πού δὲν προσδιορίζεται, λὲς καὶ

τόν κινηματογράφησε μιὰ μηχανή που τὴν κρατάει στὸ χέρι κάποιος που θὰ τὸν παρακολουθοῦσε μὲ αὐτοκίνητο.

Φωτογραφίες τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀκίνητες, μὲ ἀδιάβροχο, στη βροχή, μὲ σακάκι, στὸν ἥλιο, ἀοχικά μακρινές, τραβηγμένες μὲ τηλεφωκό, κι ὅστωρα σὲ μεγέθυνση, τραβηγμένες μὲ φακὸ «ζούμ».

Πρόσωπα ἀστυνομικῶν παρεμβάλλονται σ' αὐτὲς τίς εἰκόνες: ἀστυνομικοὶ ἀγνωστοὶ μὲ μικρὰ μουστάκια, ὀλοφάνερα Ἴσπανοί· ὁ ἀστυνομικὸς Λερτού, μὲ πολιτικά, ἀπ' τὴ Βεχobie· ὁ πιὸ νέος ἀστυνομικὸς μὲ πολιτικά που παρακολουθοῦσε τὴν Ναντὴν καὶ τὸν φίλο της.

Στέκεται ὄρθιος, τὸ πρόσωπο κλειστό, ἄσπρο ἀπ' τὴν ὄργη: ἴσως ὀργισμένος μὲ τὸν ἑαυτὸ του.

ΝΤΙΕΓΚΟ: Πάντως ὅλες οἱ ὁμάδες που θέλησαν νὰ παίξουν μὲ τρομοκρατικὲς ἐνέργειες κάηκαν μὲ τὴν πρώτη!

Κάνει μερικὰ βήματα, πέρα ἀπ' τὸ τραπέζι, γυρίζοντάς τους τὴν πλάτη. Βγάζει τσιγάρο, τὸ παίξει στὰ χεῖλια δίχως νὰ τ' ἀνάψει. Τοὺς ξαναπλησιάζει.

ΝΤΙΕΓΚΟ: Κι ἔπειτα τί διάβολο θέλετε νὰ τὰ κάνω τὰ ἐκρηκτικὰ σας, νὰ τὰ φάω;

Οἱ ἄλλοι δὲν λένε τίποτα.

Ἴσως καταλαβαίνουν πὼς ἡ ὄργη του ξεσπάει ἀπέναντι στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, ἀπέναντι στὴν κατάσταση στὴν ὁποία ἔβαλε τὸν ἑαυτὸ του.

Πετάει ἓνα κλειδὸ πάνω στὸ τραπέζι.

ΝΤΙΕΓΚΟ: Ἡ βαλίτσα βρίσκεται στὴν αὐτόματη φύλαξη ἀποσκευῶν τῆς γκάρ ντέ Λυών. Τιναχτεῖτε στὸν ἄερα μαζί της!

Ἀπομακρύνεται. Προχωροῦσε στὴν πόρτα. Βγαίνει δίχως νὰ γυρίσει πίσω, χτυπώντας τὴν πόρτα.

Στὴν εἴσοδο τῆς στάσης τοῦ μετρό Ρα-

ΣΤΑ ΕΠΙΘΟΜΕΝΑ ΤΕΥΧΗ

Πεζογραφία: Ἄρης Ἀλεξάνδρου, Μέλπω Ἀξιότῃ, Marcelle Auclair, Θανάσης Βαλτινός, Μιχάλης Γρηγορίου, Heinrich Mann, Παντελῆς Τρωγάδης.

Δοκίμιο - Μελέτη: Μανόλης Ἀναγνωστάκης, Gideon Bachmann, George Bataille, Maurice Blanchot, Ξ. Α. Κοκλόης, Claude Levi - Strauss, Μ. Χατζηγηρακουμῆς.

σπαίγ, καθὼς ἀρχίζει νὰ κατεβαίνει τὰ σκαλιά, ἓνας βιαστικὸς θόρυβος τακουριῶν τὸν κάνει νὰ κοιτάξει πίσω του.

Ἡ Ναντὴν τρέχει κοντά του.

Βρίσκεται στὰ σκαλιά τοῦ μετρό, ἓνα σκαλοπάτι ψηλότερα ἀπὸ κεῖνον, στὸ ὕψος τοῦ προσώπου του, τὸν κοιτάζει.

ΝΑΝΤΙΝ: Ἐφυγες ἔτσι!

Εἶναι ἀκίνητοι.

Ὁ Ντιέγκο ἀκουμπάει στὴν κουμπιστὴ που χωρίζει τὴ σκάλα σὲ δύο τμήματα, τὸ ἓνα γιὰ τὴν ἀνοδο, τὸ ἄλλο γιὰ τὴν κάθοδο.

ΝΤΙΕΓΚΟ: Θ' ἀργήσω.

ΝΑΝΤΙΝ: Θὰ μοῦ τηλεφωνήσεις; Ἀπόψε;

Κουνάει τὸ κεφάλι του, ἀρηχητικά.

Αἰσθάνονται μιὰ ξένη παρουσία, γυρίζουν τὰ βλέμματα. Μιὰ γοιὰ προσπαθεῖ ν' ἀνέβει ἀκουμπώντας στὴν κουμπιστὴ. Τῆς κόβουν τὸ πέρασμα.

Ἡ γοιὰ τοὺς κοιτάζει ἔντονα, δίχως νὰ πεῖ τίποτα.

Κάνουν στὸ πλάι, γιὰ νὰ τὴν ἀφήσουν νὰ περάσει.

Ἡ γοιὰ περνάει, σταματάει δυὸ σκαλιά πιὸ ψηλά, γυρίζει νὰ τοὺς κοιτάξει.

Ἡ ΓΡΙΑ: Μιὰ γοιὰ σὰν ἐμένα, θὰ μπορούσατε νομίζω νὰ προσέχετε!

Ἡ Ναντὴν καὶ ὁ Ντιέγκο κοιτάζονται χαμογελώντας.

ΝΑΝΤΙΝ: Θὰ μοῦ τηλεφωνήσεις αὔριο;

Κουνάει τὸ κεφάλι ἀρηχητικά. Δὲν λέει τίποτα.

Φεύγεις;

Ξαφνικά, κατάλαβε.

Ἡ φωνή της ἄλλαξε.

Ἐκεῖνος δὲν λέει τίποτα.

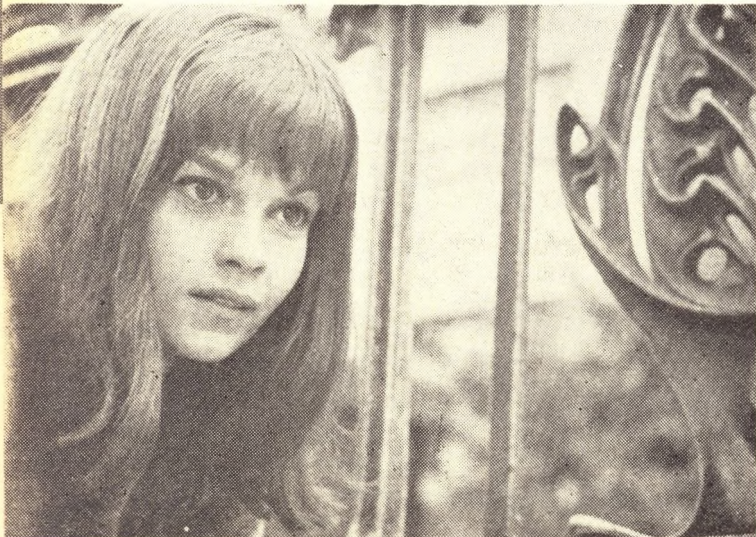
ΝΑΝΤΙΝ: Θὰ μοῦ τηλεφωνήσεις, ὅταν γυρίσεις;

Ἐκεῖνος δὲν λέει τίποτα.

Θὰ ξανάρθεις;

Ἐκεῖνος δὲν λέει τίποτα. Φεύγει.

Μετάφραση: Π. Α. ΖΑΝΝΑΣ

Ὀχιές

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν τὸ πέτρωμα,
ὁ λίθος ὄχι
οὔτε ἐκεῖνα τὰ ὑποοράματα οἱ ὑπερήχοι.
Κι οἱ αἰσθήσεις μου, οἱ ὄχτῳ τοῦ ἀνέμου, ὄχι.
Λέω τὸ σκοῦρο ἂν εἶμαι πέτρωμα
ἐγὼ ὁ κάλλιστος ὑδρογονάνθρακας
πὸν ὄλο σὲ ξύλα ὑψώνομαι ἀπλάνιστα
τῆς σταύρωσης
πὸν δεξιὰ ληστὲς κι ἀριστερὰ τὸ ἴδιο,
κατὰ τὲς συνήθειες τῆς Ρώμης,
καὶ πὸν σκαλιζόντας ἀραβουργήματα
σὲ σκουπιδότοπους, πάντρεναν τὸν ἴσκιό μου
μὲ σκύλες.

Εἶδες νὰ φροαίνει τὸ σανίδι μὲς στὸ χάχανο;
Ἔτσι παίζοντε τὰ μάτια σου,
ἄσε πιά ἐκεῖνα τὰ ἔρημα ἱμάτια
καὶ ἄλλα ἐδτελῆ,
ἔτσι καὶ τίς λέξεις σου στὰ ζάρια
οἱ κεντροῖνες.

Παρέκει ἡ νύχτα ἀνοίγει τ' ἀγάλματα
ξεχύνονται ποτιΐκια τῆς γεωγραφίας
ὁ τόπος σώζεται.
Κι αὐτὸ ἐκεῖ: εἶμαι ἢ ὄχι,
καὶ πάλι τὸ λιθόστρωτο τὸ πέτρωμα,
χαμηλὰ ὡς τῆ μύτη πένθιμο τὸ κράνος
τὸ ὄπλο ὑπὸ μάλης ἀδρανὲς
περναῖς ὁ ἐπιτάμιος,
ἐγὼ σφηνώθηκα στὴν ἀτμομηχανή,
λιανίστηκα σὲ λάμψεις μ' ἐγχειρίδια,
ἐγὼ: ἢ λυχνία γρηγορεῖτε,
ἐγὼ τὸ σύνθημα: οἱ προαεῖς τέρμα
οἱ ἀφελεῖς τέρμα
ὁ παλμογράφος
τὸ περιστρόφο.

Ἦλιε ρευματικέ, ἄλλοτε μ' ἕνα κουπί στὸν ὄμο
δρασκελώνοντας τὴν ἡμέρα σὲ γυαλοῦς·
τώρα οἱ κατηφοριὲς τῆς στέγης κινδυνώδεις
γλιστροῦς, τσακίζεσαι ὡς τὰ χαμομήλια,
ὄχιές ἀπ' τὸ λαμῖο τῆς Παναγιάς
χώνονται πιά κάτω ἀπὸ τίς πόρτες μας
περνοῦν τίς κλειδωνιές, ὡς ἐπάνω ἀνεβαίνουν
τίς κουρτίνες, δαγκώνουν τὸ ρολοὶ τοὺς δείκτες
ὁ χρόνος ἄσαρκος
φεγγίζει πιά σὰν ψαροκόκαλο, τὸ τζάμι ἔσπασε
λυσσώντας μπαίνει τελευταία ἢ εἶδηση:
Δὲν πεθαίνομε οἱ κωδωνοκρουστές...
...οὔτε κι ἐγὼ, πελεκητὴς τῶν φεγγαροπέτρων
πὸν σκίζομαι γιὰ σχῆμα καὶ γιὰ νόημα
κι ὄλα μου βγαίνουνε τοπία ὀργῆς
καὶ ὄδομαχίες.

Πῶς πνίγεται ἕνα περιήφανο θεώρημα σὲ γλύνα γή-
πεδου
βουλιάζοντας σὲ φλέμα;
Ὡ ποδοσφαιριστῆ Βὰν Γκὸγκ τί δίχτυα κίτρινα

τὰ ποάσινά σου τί φανέλες, οἱ ντριπλες σου
τὰ λουλουκιά οἱ σφρυγίχτρες
ἢ πιστολιά σου στὸ πρῶτο ἡμίχρονο...
...ποῦ τρῶνε κάρβουνο;
ποιὸς πίνει τὸ κατράμι ποιὸς γελᾷ;
λέω τὸ πρόβλημα: τὸ σκοῦρο ἂν εἶμαι
πέτρωμα, μὲ τόσο θάνατο.

Στὸ πλάι μου, πέρα βρέχει, ὁ ἀτάραχος.
Γενιά γενιά σταράκι ἄσπρο
πῆρε πάλι τῶν ἀμύγδαλων τῶν πικρομάραθων
νὰ πρασινίξει· ὄραϊα περναίμε...
Ὡ χάος πὸν πλαγιάζεις μὲ θεὸ ἀπὸ μανρολίθαρο,
ὄχτῳ ταχύτητες τοῦ λιπυριοῦ ἢ πλοῖο
φουνταρισμένο κάτω ἀπὸ πέτσινη ὀμπρέλα
ξεφρόντας ὅστιες κι ἀρμύρες εἶναι ἢ τρέλα μου,
εἶναι τὸ ἄσπρο μαντολίνο τῆς γεωμετρίας
εἶμαι ἐγὼ τοῦ λιπυριοῦ τὸ ἀρμόνιο
ἢ ὅστια ἢ πιστολιά στὸ πρῶτο ἡμίχρονο
ἐγὼ τὸ σκοῦρο πέτρωμα
μὲ τοὺς θανάτους.

Ἄπριλης 73

Sequence

Σήκωνε ψηλὰ στὰ χέρια τὸ κεφάλι του κομμένο
σὰν πὸν βγαίνουν τὰ ἄγια ἢ σὰν
πὸν πρὶν τῆ μυστηριακῆ φωνῆ
ψίθυροι κωδωνίσκων καὶ θυμιάμα σὲ γονατίζουν.
Ἔτσι βιάδιζε, ἀκέφαλος σὰν ἱερέας.
Δογάζιαζε μ' ἕνα δυὸ φεγγάρια τὸ πολὺ μὲ τρία
νὰ προφτάσει
νὰ μὴ βγάλει ἄχνα·
βδομάδες τώρα στανικῶς γιὰ μύηση
σὲ ἀπομονωτήρια νὰ πεῖ ἕνα σκέτο ναί.
Δὲ λέει.
Ἦσα πέρα μύριζε καμένη λέξη.

Γι' ἀπόψε τῶν τετράπλευρων
εἶναι πάλι νὰ πεθάνομε οἱ χθόνιοι καὶ πάλι.
Θάλασσα ἐφιππη ντυμένη σίδερο
μὲ φουσκάλες καὶ ἀνίκητους λογάριθμους
ἢ θάλασσα ὀρθωμένη στοὺς ἀναβατήρες
μὲ σπηροῦνια τοῦ τετράρχη
ἀνασέρονει ἀπ' τοὺς βυθοὺς καινούρια δνόματα
λέει τὸ θεὸ γεῖσο τοῦ ἀγέρα
τὸν ἄροτο γέφυρα
τὸ αἶμα ξέφωτο μὲ καναρίνια...
Τί εἶναι τότε πὸν ξεσέρονει στὴ διάρκεια
καὶ σφαδάζεις ἄσπρος ἀνθρωκίτης;

Νά, κι αὐτὸ σὲ βάρος σου:
γύμναζες λέει ἐννιά ὀργιὲς σκυλὶ τὸν ἀναρχο
ν' ἀλυχτάει τὴν περίπολο τῆ δυναστεία
τὸ δάχτυλο πὸν βρωμᾷ καὶ ζέχνει
καὶ πὸν πανάθεμά το ἀκόμα δείχνει
κι ἐνῶ δὲν εἶναι νὰ εἰπωθεῖ πιά τίποτα.
Πῆρα λοιπὸν μονάδα τὸ διηρηκὲς
ἐκεῖνο τὸ σχιστόλιθο: πὸν ἔλειπες

σώματος είχα κι άλλο;
Έτσι άρχιζε ή άριθμηση τού ξήλωμα
φάνηκαν τά κωφιά, τά σημάδια άπό
τό συρματόσχοινο,
όλος μου ό πέμπτος θάνατος
νά σφυροίσει ένα σκοπό: γυαλί και φλόμος
ανάμεσα σέ παράλληλες.

‘Ο άλλος συνέχειμ βράδιζε άχρονος παιά, σφαγμένος,
λάμνοντας με τά ξαφτέρουγα
σπίθιζε τού κεφάλι του σά δισκοπότηρο κι ανέβαινε
κι ανέβαινε:

—...Τή σεξουαλική ύφικάμνω, ξεφόνισαν οί θυμακοί
ένος μόνο στωϊκός: —Τίς λαμπηρόνες, είπε.
—Τούτο έστί τού σόμα μου χίλιμ κομμάτια κοπετός
πού πάει τραίνο ή τουφεκιά
ξερονόνας όνόματα και βράχια
πού μουσκεύει με τού σύννεφο
πού τρώει τού ήλιου τού ψωμί κρουγά άπ’ τού σαμιαμίθι
μη τότε δοϋν και μη τότε γνωρίσουν

και μη ρωτάς πού τά μάτια του είναι κοιμητήρια.
Ευθείμ σημαίνει νά είσαι ήλεκτροόδιο
νά είσαι ή ρίζα
ή ανατίναξη ένα χιλιοστό άπ’ τού φιλίμ
μέσ στο τρισάγιο ό λάκκος με τά κόκαλα
έκεΐνος πού χτυπήσανε πισώπλατα
κι ό άλλος πού σύβηθη ως μέσα στο σκυλί
πού ύστερα προσχώρησε στα δέντρα,
ώ νύχτα όστεοφυλάκιό μου.

Τί τριξίμιο τί ράγισμιο
πού καταδέχτηκε έτούτη τή φορά νά τούσε φτύσει.
‘Η ριπή οϋτε πού άκούστηκε μες στους αιώνες.
Μ’ ένα λοιπόν με δυό με τρία
τώρα λογάριζε με φεγγάριμ άτέλειωτα
κι έκεΐνος τού βιολί: νά περνά κατωμεσί
ή συνέχειμ
ή κίτρινος
σφαγμένος.

‘Ιούνης 72

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ

πεζογραφία

Οί έλληνικές μεταφράσεις τής “Ερημης Χώρας

‘Από τίς μεταφράσεις τής “Ερημης Χώρας, πού δημοσιεύτηκαν ως σήμερα, τού Σεφέρη φυσικά είναι ή καλύτερη. ‘Οχι όμως ή πρώτη τής έκδοσης (1936) αλλά εκείνη τού 1949, άπό την όποία ούσιαστικά ανατυπώθηκαν ή τρίτη (1965) και ή τέταρτη (1967). Φαίνεται περίεργο πώς ό Παπατσώνης (‘Ο Κύκλος, ‘Ιούnius 1933) παρά την πνευματική του συγγένεια με τόν “Ελιοτ δέ διασώζει παρά ψιχία άπό τά κατασκευαστικά δεϊπνα τού πρωτοτύπου του. Δέ θά μπορούσαμε νά πούμε τού ίδιο και για την πρώτη μετάφραση τού Σεφέρη. ‘Ωστόσο μās παραξενεύουν κάποιες άμμηχανίες τής, άσυνήθιστες για τόν ποιητή πού είχε κίόλας δώσει τού Μυθιστόρημα. ‘Η αίτία, και τίς δύο περιπτώσεις, είναι νομίζω άπλή: οί μεταφράσεις αυτές είναι πολύ πρόωρες.

‘Όσο άνώδυνα είναι μιá μετάφραση όταν τού πρωτότυπο έχει έκπληρώσει την άμεση ιστορική άποστολή του (τή συμβολή του στή λογοτεχνική έκφραση μιās εποχής) τόσο άνώριμη είναι εκείνη όταν ό ποιητής δέν έχει άκόμα δώσει ολόκληρο τού έργο του. ‘Η μετάφραση στην πραγματικότητα είναι ένα είδος κριτικής, ίσως τού δυσκολότερο. Είναι άδύνατο νά διατυπώσεις για ένα ποίημα μιá φιλόδοξη γνώμη, άν δέ γνωρίζεις ολόκληρη την ιστορία τού δημιουργού του. Και τού νά μεταφράσεις την “Ερημη Χώρα, χωρίς νά έχεις ύπόψη σου τά Τέσσερα Κουαρτέτα σέ ύποχρεώνει κατ’ άνάγκη σέ μιá προσέγγιση άποσπασματική. Νομίζω πώς αυτός ήταν ό λόγος πού παρακίνησε τόν Σεφέρη νά ξανα-

πιάσει τή μετάφρασή του. Είχε νά έκπληρώσει τόν “Ελιοτ μιάν όφειλή και ή πρώτη του άπόπειρα δέ θά μπορούσε φυσικά νά θεωρηθεϊ ίκανοποιητική.

‘Η μετάφραση τού Σαραντή (‘Εκδόσεις «Νέα Τέχνη», 1958) δέν παρουσιάζεται με μεγάλες φιλοδοξίες. ‘Ωστόσο άξίζει νά μελετηθεϊ για τά κίνητρα πού την ύπαγόρευσαν. ‘Ο Σαραντής μεταφράζει ένα έργο, πού δέν είναι βέβαιος άν τού άποδέχεται ή τού άρνιέται (Πρόλογος, σ. 20-22). Αύτός ό βαθύς ψυχολογικός διχασμός καθορίζει και τή σημασία τής προσπάθειάς του: μιās προσπάθειας πού μās αφήνει τελικά με τίς άπορίες μας, γιατί ό μεταφραστής κάνει ό,τι μπορεί για ν’ άγνοήσει τή δοκιμασία του (άποτρόπαιη μέριμνα, πού στερησε τή λογοτεχνία μας μιάν άπό τίς πιό άνόθευτες στιγμές τής). ‘Από ‘δω προέρχεται, άν δέν κάνω λάθος, και ή κάποια ένταση αυτής τής μετάφρασης, πού δυστυχώς δέ γίνεται αισθητή παρά μόνο στα πιό άνώδυνα σημεία τής. Οί στίχοι π.χ.

*The meal is ended, she is bored and tired,
Endeavours to engage her in caresses
Which still are unreproved, if undesired.
Flushed and decided, he assaults at once;
Exploring hands encounter no defence;
His vanity requires no response,
And makes a welcome of indifference.*

(236-242)

είναι φανερό πώς τόν Σαραντή λειτουργούν με μιá δική τους άυτόνομια:

Τὸ δεῖπνο τέλειωσε κι αὐτὴ ἀποσταμένη μοιάζει,
μὲ προστυχοχαϊδέματα ζητάει νὰ τὴνε μπλέξει
ποὺ ἀκόμα εἶν' ἐλαφρά, ὡσπε κι αὐτὴ νὰ στέρξει
ἀνάβοντας τῆς οἴχεται στὰ ἴσα,
τὰ χέρια του τὴν ψάχνουνε μὲ λύσσα,
ἢ ματαιοδοξία του τὸν πόθο της δὲν ἀπαιτεῖ,
ἀκόμα κι ἡ ἀδιαφορία της τοῦ εἶναι καλοδεχτή.

Ὁ Σεφέρης μένει πιστὸς στὴ θερμοκρασία τοῦ πρω-
τοτύπου :

Ἀπόφαγε, βαριέται κι εἶναι κουρασμένη,
Κάνει μιὰ ἀπόπειρα νὰ τὴν μπλέξει σὲ χάδια
Ποὺ ἐκεῖνη δὲν ποθεῖ μίητε ἀποδοκιμάζει.
Πυρὸς κι ἀποφασιστικὸς, οἴχεται ἀμέσως·
Χέρια ἐρευνητικὰ δὲ συναντοῦν ἀντίσταση·
Ἡ ματαιοδοξία του δὲν ἀπαιτεῖ ἀνταπόκριση,
Καὶ πύρρει γιὰ παραδοχὴ τὴν ἀδιαφορία.

Ὁ Παπακωνσταντῆ στὴν προσπάθειά του νὰ φανεῖ νη-
φάλιος χάνει τὸ ρυθμὸ καὶ γίνεται ἐπεξηγηματικὸς:

Τὸ γέβμια τέλειωσε, ἀφτὴ φαίνεται νάχει βαρεμάρα
καὶ κόουραση,
κιωρὸς εἶναι νὰ προσπαθῆσει νὰ τὴν μπλέξει στὰ
χαϊδολογήματα
ποὺ ὀπωσδήποτε ἢ κερὰ δὲν τ' ἀποθεῖ, ὅσο κι ἂν
δὲν τ' ἀποθυμᾷ.
Τοῦ ἀνοίγει ἡ ὄρεξη ἐντομεταξύ, πέφτει τὴν ἀπό-
φαιση, τῆς οἴχεται ἀποφασιστικὰ·
οἴχονται στὴν ἐξευρένηση τὰ χέρια, τοὺς ἀρκεῖ ποὺ
δὲν συναντᾷ ἀντίσταση·
ἢ ματαιοδοξία τοῦ νεαροῦ δὲν φτάνει ὡς ν' ἀπαιτεῖ
καὶ ἀνταπόκριση
καλοδεχόμενη τοῦ εἶναι καὶ ἡ ἀδιαφορία, φτάνει
ποὺ δὲν τοῦ ἀρνιέται.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Σεφέρη ἀποβλέπει στὴ μέ-
γιστη δυνατὴ πιστότητα μὲ τὴ μεγαλύτερη αἰσθη-
τικὴ ἀριότητα καὶ τὸ πετυχαίνει. Εἶναι δύσκολο νὰ
βρεθεῖ στὴ λογοτεχνία μας ἕμοιο παράδειγμα, ὅπου
ἡ στενὴ προσκόλλησι στὸ πρωτότυπο νὰ μὴν κατα-
λήγει σὲ μιὰ μετάφραση δυσκίνητη καὶ σχολαστικὴ.
Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς καὶ στὸν Σεφέρη δὲ γίνονται
φανερὲς κάποιες δυσκολίες. Οἱ δυσκολίες ἡμῶς αὐ-
τὲς δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ ἀλλὰ ἀπὸ
τὸ ἴδιο τὸ ὕλικό του, ἀπὸ τὴ φύση τῆς γλώσσας
μας, ποὺ φαίνεται κάποτε ἀπρόθυμη νὰ ἀναλάβει
τὴν εὐθύνη κάποιων περιπέτρων διαλείψεων. Ἡ με-
τάφραση τοῦ Σεφέρη εἶναι συνεπὴς στὶς προθέσεις
της, κατορθώνει νὰ μεταφέρει ἕνα σημαντικὸ μέ-
ρος ἀπὸ τὶς διαθέσεις τοῦ "Ἐλιοτ κι αὐτὸ ὀφείλεται
στὴν ψυχολογικὴ της συγγένεια μὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς
στιγμὲς τῆς "Ἐρημης Χώρας, κυρίως μ' ἐκεῖνες ὅ-
που οἱ λεκτικοὶ ρυθμοὶ καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ ἐνάρ-
γεια ἀπομακρύνονται ἀπὸ κάποιους διανοητικοὺς
ἀλλαγισμούς.

Ἡ φιλολογικὴ δεοντολογία δὲ μοῦ ἐπιτρέπει ν'
ἀποσιωπήσω μιὰ τέταρτη μεταφραστικὴ προσπά-
θεια, ποὺ ἂν τελικὰ κατόρθωνε νὰ ολοκληρωθεῖ ἴσως
ν' ἀποδειχνοταν ἀποφασιστικὴ ὄχι μόνον γιὰ τὴν πο-
ρεία ὀλόκληρης τῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως ἀλλὰ καὶ γιὰ
τὴν ἔννοια τοῦ ἴδιου τοῦ ὅρου μετάφραση. Πρόκειται

γιὰ τὴν ἀπόπειρα ἑνὸς σεμνοῦ λογοτέχνη, τοῦ Πά-
τροκλου Γιατρᾶ. Οἱ στίχοι τῆς "Ἐρημης Χώρας τοῦ
Γιατρᾶ δὲν ξεπερνοῦν τοὺς ἐξήντα κι ἀπ' αὐτοὺς
ἕνα μέρος μόνον ἔχει δημοσιευτεῖ. Δὲν ξέρω ποιά
θὰ ἦταν ἢ μοῖρα τοὺς ἂν εἶχαν τὴν τύχη νὰ φιλοξε-
νηθοῦν σ' ἕνα ἀπὸ τὰ σοβαρὰ περιοδικὰ μας (μιὰ
προσπάθεια νὰ δοθοῦν στὴ Νέα Ἐστία δὲν καρπο-
φόρησε ἀπὸ περιέργη ἀδιαφορία τοῦ διευθυντῆ της).
Πάντως τὸ γεγονός ὅτι εἶδαν τὸ φῶς σ' ἕνα φύλλο
ἕπως ὁ *Πειραικὸς Λόγος* (μηνιαῖο, κυκλοφόρησε σὲ
δύο μόνον τεύχη: Ἰανουάριος καὶ Ἰούνιος 1969) ἴσως
νὰ μὴν εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ ὅτι πέρασαν ἐντελῶς ἀπα-
ρατήρητοι. Οἱ στίχοι αὐτοὶ δὲ θὰ ἦταν ἀρκετοὶ νὰ
διαφωτίσουν τὸ μεταφραστικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Για-
τρᾶ. Ἀπὸ μερικὲς ἡμῶς σελίδες σημειώσεών του,
ποὺ ἡ τραγικὴ ἄγνοια τῆς σπιτονοικοκυρᾶς του
δὲν κατόρθωσε νὰ τὶς ἀφανίσει, καὶ ἀπὸ τὶς πληρο-
φορίες ποὺ μπόρεσα νὰ συγκεντρώσω (βιογραφικὲς
κυρίως) νομίζω πὼς εἶμαι σὲ θέση νὰ διατυπώσω
τὶς προθέσεις μιᾶς προσπάθειας, ποὺ ἀκόμα καὶ ἡ
πιὸ σκεπτικιστικὴ διάθεση θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴν
τὴ χαρακτηρίζε ἐπικῆ.

Ὁ Γιατρᾶς ἦταν αὐτοδίδακτος. Μὲ πολὺ κόπο
τέλειωσε τὸ γυμνάσιο, πρὶν τὸν παρασύρει ἐντελῶς
ἢ βιοπάλη. Δούλεψε πολλὰ χρόνια σὲ τυπογραφεῖα.
Στοιχειοθέτησε μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια ἑκατοντάδες
βιβλία (ποιητικὲς συλλογὲς κυρίως) ζώντας ἀπὸ
κοντὰ τοὺς παλμούς καὶ τὰ ρεῦματα τῆς λογοτεχνίας
μας. Αὐτὴ ἢ ἐπαφὴ τὸν προίκισε μὲ μιὰν ἀνεκτίμητη
ἀρετὴ: τοῦ δίδαξε τί ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγει. Ἰσως
αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ λόγος ποὺ δὲν ἔνιωσε τὴν ἀνάγκη
νὰ δημοσιέψει. Ἡξερε πὼς τὰ μέτρια βιβλία χρη-
σιμοποιοῦν μόνον γιὰ ν' ἀναδείχνουν τὰ ἀριστοτε-
ργήματα καὶ δὲ θ' ἀνεχόταν νὰ συναριθμηθεῖ σ' ἕναν
κοινὸ καὶ ἀγελαῖο παρονομαστή. Ἐξῆσε ἀριετὰ
χρόνια στὴ φυλακὴ. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναφέ-
ρω τὶς αἰτίες ποὺ τὸν ὀδήγησαν σ' αὐτὴν. Στὴν Λί-
γνα διδάχτηκε τὴ μέθοδο τῆς περισυλλογῆς, τὴν
ὀδύνη τῆς αὐτογνωσίας. Διάβασε πολὺ. Σκέφτηκε
πολύ. Ὡσπου ἡ Μοῖρα πλούτισε τὸ κελὶ του μ' ἕνα
ἀκόμα βιβλίον καὶ τὴ ζωὴ του μ' ἕνα καινούριο πε-
ριεχόμενο.

Τὸ βιβλίον ἦταν μιὰ μέθοδος ἀγγλικῆς ἄνευ διδα-
σχάλου. Τὸ περιεχόμενο ἢ ἐπανόρθωση μιᾶς ἀπί-
στευτης παραποίησης. Ὁ Γιατρᾶς ἔνιωσε γιὰ τ'
ἀγγλικὰ μιὰ ἀνεξήγητη ἔλξη. Μέσα σὲ λίγους μῆνες
ἔμαθε νὰ διαβάσει μὲ ἀπίστευτη εὐκολία. Ἡ φιλο-
μάθειά του δὲν ἄργησε νὰ τὸν ὀδηγήσει στὶς περιο-
χὲς τῆς ἀγγλικῆς λογοτεχνίας. Γιὰ ἐξάσκηση ἄρ-
χισε νὰ μεταφράζει: Μίλτον, Χόπκινς, Σουίνμπερν,
βικτωριανούς. Ἡ τριβὴ του μὲ τὰ κείμενα τοῦ ἐπέ-
τρεψε νὰ ἐμβαθύνει στὸ νόημα τῆς λογοτεχνικῆς με-
τάφρασης· αὐτὴ τὸν βοήθησε νὰ κατανοήσει τὴν οὐ-
σία τῆς ποιητικῆς δημιουργίας· ἡ τελευταία τοῦ πα-
ραχώρησε τὸ δικαίωμα νὰ εἰσχωρήσει στὴ φύση τῆς
ποιητικῆς γλώσσας. Ἐντρομος ἀνακάλυψε πὼς ἦταν
ικανὸς νὰ μεταφράζει τὸ ἴδιο ποίημα μὲ δέκα δια-
φορετικὸς τρόπους χωρὶς ν' ἀπομακρύνεται οὔτε
χιλιοστὸ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο· πὼς δὲν τοῦ ἦταν δύ-
σκολο νὰ χρησιμοποιεῖ δέκα φορές τὶς ἴδιες λέξεις
γιὰ δέκα διαφορετικὲς μεταφράσεις. Ἡ γνωριμία
του μὲ τὸ ἔργο τοῦ "Ἐλιοτ ἦταν συγκλονιστικὴ. Τὸ

νόημα τῆς λογοτεχνίας τοῦ ἀποκαλύπτεται ὀλόγυμνο.

Στὴ ζωὴ κάθε ἀνθρώπου ὑπάρχει μιὰ μέρα ποὺ συνοψίζει ὅλες τὶς μέρες του· μιὰ στιγμή ποὺ συνοψίζει ὅλες τὶς στιγμὲς του. Ἡ στιγμή τῆς ἀλήθειας στὴ ζωὴ τοῦ Γιατρᾶ ἦταν ἡ *"Ερημὴ Χώρα"*: ἡ ἀποκάλυψη τῆς πραγματικῆς σημασίας τοῦ ποιητῆ καί, ταυτόχρονα, τοῦ νοήματος τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς του. «Οἱ ποιητές», γράφει στὶς πρόχειρες σημειώσεις του, ποὺ μὲ δυσκολία κατόρθωσα νὰ ἀποκρυπτογραφῆσω, «μεγάλοι ἢ μικροί, δὲν εἶναι παρὰ ἀσήμαντα ὄργανα, ἀπλὲς ἐκφράσεις τῶν θελήσεων μιᾶς ὑπερτατης καὶ ἀπρόσωπης δύναμης ποὺ ὀνομάζεται Ποίηση. Δὲν πιστεύω στὸν ποιητῆ. Πιστεύω στὴν Ποίηση. Μόνο ἡ Ποίηση ἔχει τὴ δύναμη νὰ διεισδύει μέσα ἀπὸ τὶς ἄπειρες πολλαπλότητες τοῦ φανταστικοῦ στὴν οὐσία τῆς πραγματικότητος».

Ὁ Γιατρᾶς πίστευε πὼς τὰ ἀριστουργήματα δὲν εἶναι παρὰ μεγάλες ἐξαγγελίες πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, ποὺ ἡ Ποίηση ἀναθέτει στὰ ὄργανά της νὰ τὶς κάνουν γνωστές. Πίστευε πὼς αὐτὰ τὰ ὄργανα δὲν εἶναι ἀνεύθυνα καὶ πὼς ἡ εὐθύνη τους μετριέται μὲ τὸ πόσο στάθηναν πιστὰ στὴν ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς. Πίστευε πὼς ὅταν ἓνας ποιητῆς ἀποδειχτεῖ ἀνίκανος, κάποιος ἄλλος θ' ἀναλάβει τὸ ἔργο ὡς τὴν τελικὴ του ἐκπλήρωση. Πίστευε πὼς ἡ *"Ερημὴ Χώρα"* εἶναι μιὰ μεγάλη ἐξαγγελία, «χωρὶς ἀμφιβολία ἢ σημαντικότερη τῆς ἐποχῆς μας». Πίστευε πὼς ὁ Ἐλιοτ διαστρέβλωσε αὐτὴ τὴν ἐξαγγελία δίνοντας ἓνα ἔργο γιὰ τὸ ὅποιο ἡ Ποίηση δὲ θὰ τὸν ἄφηνε ἀνεξέλεγκτο. Πίστευε πὼς ὁ καινούριος ἐντολοδόχος τῆς *"Ερημῆς Χώρας"* ἦταν αὐτὸς ὁ ἴδιος, ὁ Πάτροκλος Γιατρᾶς¹.

Εἶχε περάσει κιόλας τὰ πενήντα. Δὲν τοῦ ἔμειναν παρὰ λίγα χρόνια ζωῆ. Ἀποφασίζει νὰ τ' ἀφιερῶσει στὴν *"Ερημὴ Χώρα"* σύμφωνα μὲ τὶς ὑποθήκες αὐτῆς τῆς ἀποκάλυψης. Στις 22 Ἰουνίου 1958 ὑπογράφει δῆλωση. Στις 5 Ἰουλίου ἀφήνεται ἐλεύθερος. Νοικιάζει ἓνα μικρὸ δωμάτιο στὸν Περισσὸ καὶ στρώνεται στὴ δουλειά. Ἐργάζεται ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὸ μεσημέρι δίχως διακοπῆ. Τὸ ἀπόγευμα κρατάει τὰ βιβλία σὲ μιὰ φαρμακαποθήκη. Μέσα σὲ λίγα χρόνια κατορθώνει νὰ μεταφράσει ὀρισμένους στίχους καὶ ν' ἀποκρυσταλλώσει μιὰν ἱκανοποιητικὴ μέθοδο ἐργασίας.

Μὲ τὸν Ἐλιοτ δὲν τὸν συνέδεαν παρὰ μόνο οἱ ἀντιθέσεις τους. Τί κοινὸ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ὁ βασιλόφρων μεσαιωνολάτρης τοῦ Λονδίνου μὲ τὸν ἀποτυχημένο ἐπαναστάτη τῆς Χαλκιδικῆς; (ὁ Γιατρᾶς γεννήθηκε στὸν Πολύγυρο). Παραθέτω μερικὲς βιογραφικὲς συγκρίσεις γιὰ νὰ ἐπισημάνω ὅτι ἡ προϋπόθεση τῆς ψυχικῆς συγγένειας ἀνάμεσα στὸν ποιητῆ καὶ τὸν μεταφραστῆ (ἓνα αἷτημα ποὺ ἀναρίθμητες γενεὲς ρομαντικῶν καλλιέργησαν μὲ τόση ἐπιμέλεια) δὲν εἶναι πάντα ἀπαραίτητη. 1917 : Ὁ Ἐλιοτ μπαίνει στὸ Foreign Department τῆς Lloyds Bank τοῦ Λονδίνου· ὁ Γιατρᾶς βγαίνει ἀπὸ τὸ ὄρφανοτροφεῖο τῆς Δράμας. 1921 : Ὁ Ἐλιοτ ταξιδεύει στὴν Εὐρώπη· ὁ Γιατρᾶς βοηθὸς σερβιτόρου στὸν Λαγκάδξ. 1930 : Ὁ Ἐλιοτ δημοσιεύει τὴν *Τετάρτη τῶν Τεφρῶν*· ὁ Γιατρᾶς διαβάζει τὴν *Μάνα* τοῦ Γκόρκι καὶ τὴν *Κριτικὴ* τῆς πολιτικῆς οἰκο-

νομίας τοῦ Μάρξ. 1935 : Ὁ Ἐλιοτ παρουσιάζει στὸ φεστιβάλ τῆς Καντερβουρίας τὸ *Φοινικὸ στὴν Ἐκκλησιά*· ὁ Γιατρᾶς τραυματίζεται σὲ μιὰν ἀπεργία τῶν τυπογράφων στὴ Θεσσαλονίκη (γιὰ νὰ μὴ συλληφθεῖ κατεβαίνει στὴν Ἀθήνα). 1942 : Ὁ Ἐλιοτ συμπληρώνει τὰ *Τέσσερα Κουαρτέτα*· ὁ Γιατρᾶς μπαίνει στὴν Ἀντίσταση. 1948 : Ὁ Ἐλιοτ ταξιδεύει στὴ Στοκχόλμη γιὰ τὴν ἀπονουμὴ τοῦ βραβείου Νόμπελ· ὁ Γιατρᾶς μεταφέρεται ἀπὸ τὴ Μακρόνησο στὴν Αἴγινα.

Θὰ ἦταν παραπλανητικὸ νὰ νομίσει κανεὶς πὼς ὁ Γιατρᾶς ἤθελε νὰ γράφει μιὰ καινούρια *"Ερημὴ Χώρα"*. Ὁ Γιατρᾶς ἤθελε νὰ γράφει τὴν *"Ερημὴ Χώρα"*, ἐκείνη ποὺ ἡ Ποίηση εἶχε ἐμπιστευθεῖ στὸν Θωμᾶ Ἐλιοτ. «Ἡ Ποίηση», γράφει, «προσφέβει ἔτοιμη τὴν ἐξαγγελία στὸν φορέα της ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία προαίρεση. Τὸ σχέδιο, τὸ περιεχόμενο, τὸ νόημα τῶν στίχων, εἶναι ὅλα δοσμένα. Ἡ μόνη ἐλευθερία τοῦ ποιητῆ — ποὺ δημιουργεῖ καὶ τὶς προϋποθέσεις τῆς εὐθύνης του—εἶναι ἡ τελικὴ ἐπιλογή: ἡ ἐκλογή τῆς κατάλληλης λέξης, ἀπὸ τίς τόσες ποὺ εἶναι ἱκανὲς νὰ ἐκφράσουν ἓνα δεδομένο νόημα, καὶ ὁ φορτισμός της μὲ τὴν ἀνάλογη συναισθηματικὴ ἔνταση ποὺ θὰ δημιουργήσει τὴν πραγματικὴ της ὑπόσταση. Ἡ Ποίηση ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς προσωπικὲς πεποιθήσεις τοῦ φορέα της· ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς ἐκφραστικὲς του ἱκανότητες. Σπουδαιότατες ἐξαγγελίες κατάντησαν ἀνυπόφορα ἀναγνώσματα στὰ χέρια ἀνίκανων ποιητῶν· ἀσήμαντες ἐξαγγελίες συναρπαστικὰ βιβλία, ποὺ διαβάζονται ἀσυλλόγιστα ἀπὸ ἑκατομμύρια ἀνθρώπους. Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν τύχη τους. Ἡ Ποίηση προχωρεῖ καὶ τίποτε δὲ μπορεῖ νὰ τὴ σταματήσει. Ἡ δικαίωση τῶν ἀνθρώπων ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἴδιους μὲ τὴν πιστὴ ἐκτέλεση τῶν ἐξαγγελιῶν ποὺ τοὺς παραχωρεῖ»².

Ἡ ἀντιελιστικὴ δριμύτητα τοῦ Γιατρᾶ θὰ ἦταν ἀνεξήγητη ἂν θέλαμε νὰ τὴν αἰτιολογήσουμε μ' αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις. Εἶναι ἄδικο νὰ κακολογεῖς κάποιον, ὅταν οἱ δυνάμεις του δὲ φαίνονται ἀρκετὲς γιὰ ἓνα ἔργο, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν τὸ ἀνέλαβε μὲ δική του πρωτοβουλία. Ὅμως ὁ Γιατρᾶς δὲν κατηγοροῦσε τὸν Ἐλιοτ γιὰ ποιητικὴ ἀνικανότητα (τὸ «Ἐρωτικὸ τραγούδι τοῦ κ. Προῦφροκ» ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ τοῦ διαλύσει κάθε τέτοια ὑποψία). Τὸν κατηγοροῦσε γιὰ κάτι φοβερό. Τὸν κατηγοροῦσε γιὰ ἐσκεμμένη ἀποτυχία.

Ἡ διαδικασία τῶν συλλογισμῶν του ἦταν κατὰ βάθος ἀπλή: Ὁ Ἐλιοτ διαστρέβλωσε τὸ νόημα τῆς *"Ερημῆς Χώρας"* γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση σκοπῶν ἀλλότριων πρὸς τὴν Ποίηση. Ἀπὸ μεγαλειώδη ἐξαγγελία τοῦ θριάμβου τῆς Ἱστορίας τὴν παραποίησε σὲ μιὰ σειρά ὑστερικῶν χρησιμολογιῶν, ποὺ ἐπέβαλλαν τὴν προσωπικὴ του ἠττοπάθεια σὰν μιὰν ἀπρόσωπη καὶ ἀντικειμενικὴ ἀπεικόνιση τῆς πραγματικότητος. Αὐτὸς ποὺ δὲν ἔπαυε νὰ διακηρύττει πὼς ἡ πρόοδος τοῦ καλλιτέχνη εἶναι «μιὰ διαρκὴς αὐτοθυσία, μιὰ διαρκὴς ἀπόσβεση τῆς προσωπικότητος», ἐργάστηκε ὅσο κανεὶς ἄλλος γιὰ τὴν ἀποθέωση ἑνὸς ἄκρατου ὑποκειμενισμοῦ. Ὁ σκοπὸς του ἦταν φανερός: ἀπὸ τὴν μιὰ ν' ἀποτρέψει τὸ λαὸ νὰ ἐπικοινωνήσει μὲ τὸ μήνυμα τῆς Ποίησης—δίνον-

νας ένα έργο σκοτεινό και δυσπρόσιτο—και από την άλλη να ένθαρρύνει την αυταρέσκεια σε μια φούχτα διανοουμένων πώς μόνο αυτοί έχουν απομείνει θεματοφύλακες ενός πολιτισμού, που βεβηλώνεται από τις όρδες των σύγχρονων βαρβάρων. Το ότι οι άνθρωποι που μπορούν να αποκρυπτογραφήσουν τους στίχους του είναι τόσο λίγοι, είναι αποτέλεσμα της πολιτισμικής κατάστασης που δημιουργεί το ίδιο το ποίημα και όχι εκείνης που υποτίθεται πως απεικονίζει.

Γράφοντας την *"Ερημη Χώρα"*, λέει ο Γιατρᾶς, ο Έλιοτ έφτασε σε ένα φανερό αδιέξοδο. Με το ποίημα αποφάσισε να αναπαράσχει την πνευματική έρημια και τη στειρότητα των καιρών μας σε αντίθεση με τον Μεσαίωνα, όπου η ιεραρχικά διαρθρωμένη κοινωνία και ο ανάλογος πολιτισμός της ύψωναν μιαν υπέρουχη μεταφυσική κλίμακα ως τον ουρανό. Ο Έλιοτ ήταν ικανός για άριστουργήματα. Αλλά το να απεικονίσει την πνευματική στειρότητα της εποχής μας με τη δημιουργία ενός άριστουργήματος, δε θα ήταν μια περίτρανη απόδειξη πώς το μήνυμά του ήταν πλαστό; Το δίλημμα ήταν συγκλονιστικό. Μέσα του πάλευαν ο ποιητής και ο θρησκευόμενος. Έβλεπε πώς η αφοσίωσή του στην Ποίηση απειλούσε το πνευματικό ιδεώδες του πώς έβαζε σε κίνδυνο το θρησκευτικό οικοδόμημα που ένιωθε την ανάγκη να ύπηρετεί. Από την άλλη, η πίστη του στη θρησκεία θα τραυμάτιζε, ίσως ανεπανόρθωτα, την Ποίηση. Θα πρέπει να βασιανίστηκε πολύ. Τελικά οι υπερτροφικοί θρησκευτικοί αδένες του υπερίσχυσαν. Αποφάσισε να γίνει όχι μόνο ο ήρωας αλλά και το θύμα της θεολογικής έξαγγελίας του.

Ο Γιατρᾶς ένισχύει τις απόψεις του με όρισμένες βιογραφικές άνιχνεύσεις: «Τόν Νοέμβριο του 1921 ο Έλιοτ βρίσκει για κάποια θεραπεία σε ένα νοσοκομείο της Λοζάνης. Είναι η εποχή που ταλαντεύεται ακόμα ανάμεσα στη φύση του και στην αλήθεια (δεν αποκλείεται η είσαγωγή του στο θεραπευτήριο να ήταν αποτέλεσμα αυτής της δοκιμασίας). Οι βιογράφοι του αναφέρουν, χωρίς να της δίνουν σημασία, και την επίσκεψη του βοηθού επισκόπου του Έσσεξ Κύριλλου Brotherston. Ο Brotherston ήταν από τους πρώτους που είχαν διακρίνει την ποιητική του ιδιοφυΐα την εποχή ακόμη που σπούδαζαν μαζί στη Σορβόννη. Ο Έλιοτ θα ήταν αδύνατο να μην του έκανε λόγο για το ποίημα που τον τυραννούσε. Ο Brotherston θα ήταν αδύνατο να μην αντιλήφθηκε το νόημα αυτού του διχασμού. Τρεις μέρες έπειτα από την ανχώρησή του σπεύδει στη Λοζάνη ο καρδινάλιος Filippo Barberini (τη συνάντησή του με τον Έλιοτ την αναφέρει παρεμπιπτόντως ο R.A. Collier³). Ανώτατος αξιωματούχος του Βατικανού, προσωπικός απεσταλμένος του Πάπα σε πολλές και δύσκολες αποστολές, ο Barberini είχε στο ένεργητικό του τη διευθνήση της αποστασίας του αρχιεπισκόπου της Αμιένης στο ζήτημα της αγαμίας του κλήρου και την έγκρατασση πολυάριθμης ιεραποστολής στην Αιθιοπία παρά την αρχική άρνηση του Αυτοκράτορα. Τόν σκοπό του ταξιδιού του δεν είναι δύσκολο να τον μαντέψει κανείς. Η συνάντηση αυτή στη Λοζάνη του

έκπροσώπου της Καθολικής Έκκλησίας με τον άνερχόμενο ποιητή σημάδεψε τη μούρα δλόκληρης της ποίησης του αιώνα μας»⁴.

Ο σκοπός του Γιατρᾶ ήταν, όπως ανέφερα, να ξαναβάλει το ποίημα στη σωστή του βάση: να το μεταφράσει όπως θα το έγραφε ο Έλιοτ αν δεν υπέκυπτε στην ήθική πίεση της Έκκλησίας, να του αποδώσει άκέραιες τις κοσμογονικές διαστάσεις, που του στέρησε η αποτρόπαιη εκείνη επέμβαση. Αλλά στην προσπάθειά του αυτή βρέθηκε αντιμετώπος με ένα πρόβλημα. Θα έπρεπε να καταπιαστεί με την *"Ερημη Χώρα"*, σαν να βρισκόταν στο 1922, τη στιγμή της πρώτης γραφής της, ή να περιλάβει και την παγκόσμια έμπειρία που μεσολάβησε στο μεταξύ; Δε χρειάσθηκε να διστάσει και πολύ πριν απορρίψει την πρώτη λύση. «Πώς θα μπορούσα να άγνοήσω», γράφει, «τα γεγονότα που δημιούργησαν την ιστορία της εποχής μας; τον πληθωρισμό του '29, τις δίκες της Μόσχας, την 4η Αυγούστου, την κατάληψη της Πολωνίας, το Λουσβιτς, την Κατοχή, την άτομική βόμβα, τον εμφύλιο πόλεμο, τον ψυχρό πόλεμο, τον πόλεμο του Βιετνάμ και, τέλος, την ίδια την *"Ερημη Χώρα"*, που στην Ελλάδα μόνο κυκλοφόρησε σε τρεις μεταφράσεις, από τις οποίες η μία σε τέσσερεις εκδόσεις; Χρέος του ποιητή της εποχής μας είναι να ξεφύγει από τον παράλογο κόσμο της *"Ερημης Χώρας"*. Κι αυτό μόνο μέσα από τη σύγχρονη οδύνη θα μπορέσει να το κατορθώσει».

Το φιλολογικό ενδιαφέρον της προσπάθειας του Γιατρᾶ βρίσκεται κυρίως στο γεγονός ότι η *"Ερημη Χώρα"* του βασίζεται σε μια μεταγενέστερη έμπειρία, στην έμπειρία μιας εποχής που περιέχει και το ίδιο το ποίημα που αναλάμβανε να «μεταφράσει». Γι' αυτό δε θα πρέπει να μας παραξενεύουν όρισμένες πρωτοβουλίες της. Για να επεξηγήσω καλύτερα τις προθέσεις της παραθέτω δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα. Το πρώτο είναι οι στίχοι 366-376 από το «Τί είπε ο κεραυνός»:

*What is that sound high in the air
Murmur of maternal lamentation
Who are those hooded hordes swarming
Over endless plains, stumbling in cracked earth
Ringed by the flat horizon only
What is the city over the mountains
Cracks and reforms and bursts in the violet air
Falling towers
Jerusalem Athens Alexandria
Vienna London
Unreal.*

(Σεφέρης :

*Πώς είναι αυτός ο ήχος ψηλά στον άερα
Μουμουούσιμα μητρικού δολολλυμού
Ποιές είναι αυτές οι κουκουλωμένες όρδες που με-
μηγκιάζουν
Πάνο σε ατέλειωτους κάμπους, σκοινιάφτοιας στη
σκασιμένη γής
Ζωσμένες τον ορίζοντα το χαμηλό μονάχα
Ποιά είναι η πολιτεία πέρα απ' τα βουνά
Σκάζει, ξαναγεννιέται, θροουβαλιάζεται μες στο με-
ρεξεδέμιο άερα*

Πύργοι πέφτουν
Ἱερουσαλήμ Ἀθήνα Ἀλεξάνδρεια
Βιέννη Λόντρα
Ἀνύπαρχτες.)

Ὁ Γιατρᾶς θεωροῦσε τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπαράδεκτη προσβολὴ τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας. Γι' αὐτὸ δὲ διστάζει ν' ἀντιστρέψει τὶς κουκουλωμένες ὁρδὲς ποῦ μερομηκιάζουν (*hooded hordes swarming*) — «ἀνίερος ὑπαινιγμὸς τοῦ Ἔλιοτ στὰ γεγονότα τοῦ '17» — σὲ *σάπια κονφάρια ποῦ σαλεύουν* («ἀποδίδοντας δικαιοσύνη στὴν ἴδια τὴν Ποίηση»). Ἐξοβελίζει τὴ λέξη *Βιέννη*, ποῦ ὁ Ἔλιοτ τὴ χρησιμοποιοῦ ἀπὸ μιὰ διάθεση περισσότερο αἰσθητικὴ («γιὰ τὸν ἦχο τῆς»), καὶ τὴν ἀντικαθιστᾷ μὲ τὴ *Νέα Ὑόρκη*, προοιωνίζοντας ἔτσι τὴ μοίρα τῆς ἀμερικανικῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὲς οἱ μετατροπὲς μὲ μερικὲς ἄλλες δευτερεύουσες δίνουν στὸ ἀπόσπασμα ἓνα νόημα ἐντελὸς διαφορετικὸ :

Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ἦχος στὸν ἀέρα
Ἀπόμακρες φωνὲς θοηρητικῆς
Ποιὰ εἶναι τὰ σάπια αὐτὰ κονφάρια ποῦ σαλεύουν
Στὴ χαμηλὴ πεδιάδα, ποῦ βουλιάζουν ὀλοένα
Ποιὰ εἶναι ἡ πολιτεία πέρα ἀπ' τὰ βουνὰ
Ποῦ ξεψυχάει στὸν ὀργισμένο ἀέρα
Πύργοι ποῦ πέφτουν
Ἱερουσαλήμ Ἀθήνα Ἀλεξάνδρεια
Λονδίνο Νέα Ὑόρκη
Γκρεμιστήκαν.

Τὸ δεύτερο εἶναι μερικὸ ἀπὸ τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ ποιήματος (411-414):

*I have heard the key
Turn in the door once and turn once only
We think of the key, each in his prison
Thinking of the key, each confirms his prison.*

Ὅπως ἀναφέρει κι ὁ ἴδιος ὁ Ἔλιοτ, οἱ στίχοι αὐτοὶ ἔχουν σχέση μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ F.H. Bradley ἔτι οἱ αἰσθήσεις, οἱ σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα εἶναι ἀδιαπέραστα γιὰ τὸν ἔξω κόσμο καὶ πὼς ἡ σφαῖρα τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ καθενὸς εἶναι βυθισμένη στὸ σκοτάδι. Ὁ Γιατρᾶς δὲν τοὺς μεταφράζει ὅπως ὁ Σεφέρης

*Ἄκουσα τὸ κλειδί
Στὴν πόρτα νὰ γυρίζει μιὰ φορὰ μιὰ φορὰ μόνο
Σκεπτόμινστε τὸ κλειδί, καθέννας μὲς στὴ φυλακὴ του,
Μὲ τὴ σκέψη τοῦ κλειδιοῦ, καθέννας βεβαιώνει τὴ
φυλακὴ του*

ἀλλὰ

*Ἄκουσα τὸ κλειδί
Στὴν πόρτα νὰ γυρίζει μιὰ φορὰ μόνο
Καθέννας μὲ τὸ κλειδί ἀνοίγοντας τὴ φυλακὴ του
Καθέννας μὲ τὸ κλειδί γκρεμίζοντας τὴ φυλακὴ του.*

«Εἶναι ἀλήθεια», γράφει, «πὼς ὁ ἠθικὸς πολιτισμὸς πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐσώτερη ζωὴ τῆς ψυχῆς, πὼς στὴ δημιουργία του λίγο συντελοῦν οἱ ἐξωτερικὲς ἐπινοήσεις. Ἄλλο τόσο ἀλήθεια ὅμως εἶναι πὼς οὐσία τῆς ἀνθρώπινης φύσης εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ συνείδηση αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας. Ὁ

ἄνθρωπος εἶναι ὄν δημιουργικὸ καὶ αὐτοτελειούμενο. Ἄν οἱ ἐξωτερικὲς αἰσθήσεις, καὶ συνεπῶς οἱ ἐμπειρίες του, εἶναι περιορισμένες στὸ δικό του κύκλο, ἂν ὁ ἀτομικὸς χῶρος εἶναι κλειστὸς καὶ ἀπρόσιτος γιὰ τὸν ἄλλο, τότε πὼς κατορθώνει νὰ ἐπιβιώνει πνευματικὰ καὶ νὰ δημιουργεῖ; Ἐνας τέτοιος ἰσχυρισμὸς μοῦ φαίνεται διανοητικὴ διαστροφή».

Ὁ Γιατρᾶς δὲν κατόρθωσε νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο του. Στις 18 Νοεμβρίου 1969 βρέθηκε νεκρὸς. Τὰ αἷτια τοῦ θανάτου του παραμένουν ἀνεξιχνίαστα. Οἱ γιατροὶ μὴν κατορθώνοντας ν' ἀνακαλύψουν τίποτε τὸν ἀποδίδουν σ' ἓναν ἄγνωστο λό. Ἡ σπιτονοικοκυρά του σὲ αἰφνίδιο μαρασμὸ, ποῦ τὶς τελευταῖες μέρες τὸν καθήλωσε σχεδὸν παράλυτο στὸ κρεβάτι. Ἐνας φίλος του σὲ αὐτοκτονία. Στις δύο τελευταῖες, πιθανῆς, ἐκδοχῆς, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσθέσω καὶ μιὰ τρίτη: Ὁ Γιατρᾶς πέθανε ἀπὸ φυσιολογικὸ θάνατο. Σ' ἐκείνους ποῦ θὰ μοῦ ἀντιτάξουν πὼς δὲν εἶχε ἀκόμα κλείσει τὰ ἐξήντα, θὰ ἀπαντοῦσα πὼς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ μετρηθοῦν μὲ τὴ συμβατικὴ μονάδα τοῦ χρόνου. Τὸ ἔργο ποῦ ἀνέλαβε (στὴν περίπτωση ποῦ θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ) δὲν ἦταν ἔργο ἑνὸς ἀνθρώπου ἀλλὰ μιᾶς ὀλόκληρης γενεᾶς καὶ μάλιστα ὄχι μόνο τῶν ποιητῶν καὶ τῶν μεταφραστῶν τῆς. Καὶ τὸ ν' ἀποφασίσεις νὰ σηκώσεις μόνος σου τὸ φορτίο τῶσων ἀνθρώπων, δὲ σημαίνει πὼς εἶσαι πρόθυμος νὰ καταβάλεις καὶ τὴν ἀγωνία ποῦ τοὺς ἀντιστοιχεῖ;

1. Ἀπὸ μιὰν ὑποσημείωσή του συμπεραίνω πὼς θεωροῦσε τὸ θάνατο τοῦ Ἰβάν Ἰλιτς τοῦ Τολστόι διαγραφὴ τῆς ἀνοικονόμητης *Introduction à la connaissance de l'esprit humain* τοῦ Λὺκ Κλαπιέρ καὶ τὸ *Μυθιστόρημα τοῦ Σεφέρη* ἱριστικῆ γράφῃ τῶν Ἀργοναυτικῶν τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ρόδιου.

2. Ἀπὸ τὶς γραμμὲς αὐτὲς γίνεται φανερὸ πὼς ὁ Γιατρᾶς ταυτίζει τὴν Ποίηση μὲ τὴν Ἱστορία. Σὲ παλαιότερα χειρόγραφα του συναντῶ τὶς φράσεις «ἀγγέλμα τῆς Ἱστορίας» καὶ «ἀπαντοδύναμες βουλὲς τοῦ ἱστορικοῦ ἀναπότρεπτου» ποῦ νομίζω πὼς ἐπαληθεύουν αὐτὴ τὴν ταύτιση.

3. R.A. Collier, *T.S. Eliot, The Letter of the Spirit*, Toronto 1956, σ. 149.

4. Ὁ Γιατρᾶς πίστευε πὼς ἡ πραγματικὴ φύση τοῦ Ἔλιοτ ἦταν θεολογικὴ. «Αὐτὸ ποῦ κατὰ βῆθος λαχταροῦσε ἡ ψυχὴ του», σημειώνει, «ἦταν ὁ ἀρχιεπισκοπικὸς θρόνος τῆς Καντερβουρίας». Δὲν κατόρθωνε ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόψια πὼς ὁ Θεωμᾶς Ἔλιοτ ἦταν μετεμψύχωση τοῦ Θεωμᾶ Μπέκετ.

5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ὁ Γιατρᾶς μετέγραψε καὶ τοὺς στίχους 1-19 καὶ 43-50 (ἀπὸ τὴν «Ταφὴ τοῦ νεκροῦ»), 173-186 (ἀπὸ τὸ «Κήρυγμα τῆς φωτιᾶς») καὶ ἓναν ἀκόμη (*Πόση ἀγωνία σ' ἔπλαθε σὲ μάταιες προσμονές*), ποῦ ὑποθέτω πὼς εἶναι ἀπόδοση τοῦ στ. 324: *After the agony in stony places* (Σεφέρης: «Υστερὰ ἀπὸ τὴν ἀγωνία σὲ τόπους πετρωτοῦς»). Στὸν *Πειραϊκὸ Ἀδύο* δημοσιεύτηκαν οἱ στίχοι 366-376 (Ἰαν. 1969) καὶ 173-186 (Ἰούν. 1969). Τῶν ἀποσπασμάτων τῆς *Ἐρημῆς Χώρας* τοῦ Γιατρά εἰσιμᾶζω κριτικὴ ἐκδοση.

ΣΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟ ΤΕΥΧΟΣ

Δυὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ

Γιώργου Σεφέρη

'Αποσπάσματα διαλόγου μέ τον Βλάση Κανιάρη

εισαγωγή

Η τελευταία δουλειά του Βλάση Κανιάρη είναι άγνωστη στην Ελλάδα. Έξακολουθεί να συνδέεται με προβλήματα του ελληνικού χώρου, αλλά και ευρύτερα, όπως αποκαλύπτονται αυτά στη μετανάστευση και στον μετανάστη. Την εξέθεσε στο Δυτικό Βερολίνο, το Φεβρουάριο του 1972 και ήδη προσκεκλημένος εκεί από την DAAD, τον Όργανισμό των Ίνστιτούτων της Πόλεως του Βερολίνου, την επεκτείνει με γνώσεις και αναλύσεις, σε συνεργασία συνδικαλιστών, εργατών, κοινωνιολόγων. Απευθύνεται στη Συνέχεια και εξηγεί πώς οι άρχες αυτής της έρευνας είχαν τοποθετηθεί περίπου το 1970.

Εκείνη την εποχή ο Κανιάρης παρουσίασε στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης της Πόλεως του Παρισιού (Arc), σε ατομική έκθεση, όλη περίπου την εργασία που ένα χρόνο πριν είχε δείξει στην Αθήνα. Ακολούθησε η ατομική έκθεση στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης της Στοκχόλμης (Νοέμβριος 1971-Ιανουάριος 1972), παρουσιασμένη από τον Pierre Restany και τον G. Gassiot Talabot, ήταν κατά κάποιο τρόπο αναδρομική, αρχίζοντας από τους «τοίχους» του 1959 και καταλήγοντας στην εργασία του 1971. Το πέρασμα στο θέμα της μετανάστευσης είναι συνέπεια μιας συστηματικής προσπάθειας και ανάγκης που υπάρχει από την αρχή της δουλειάς του (1952) και παίρνει πιο συγκεκριμένη μορφή το 1958-1959 με τους «τοίχους» της Κατοχής, για να εξελιχθεί σε «περιβάλλοντα» αποκολλημένα από την παραδοσιακή υποδομή της ζωγραφικής (τόν πίνακα) και οργανωμένα με γύψο, σωματόπλεγμα και κουρέλια.

Οι εκδηλώσεις αυτές εισάγουν στην έννοια του «περιβάλλοντος». Ατομικές εκθέσεις του Κανιάρη στην Αθήνα, στο Παρίσι, το Μιλάνο και τις Βρυξέλλες² προηγούνται της έκθεσης της Βενετίας (1964, «Τρείς προτάσεις για μια νέα ελληνική γλυπτική», οργανωμένη από το Δανιήλ, τον Κανιάρη και το Νίκο), που υπήρξε από τις πιο σημαντικές, ιστορικά και καλλιτεχνικά, εκδηλώσεις στην εξέλιξη της νεοελληνικής τέχνης.

ή μετανάστευση

ΚΑΝΙΑΡΗΣ

Όταν το 1969 ήρθα στο Παρίσι, λίγους μήνες αργότερα από την έκθεση των Αθηνών, ήταν φυσικό να συνεχίσω να εργάζομαι στο ίδιο θέμα, ή δουλειά μου να εξακολουθήσει την τροχιά της. Ζούσα όμως νοερά τον παλμό του εσωτερικού. Ήταν επόμενο ο προβληματισμός αυτής της εργασίας, που επέβαλλαν συγκεκριμένες συνθήκες και επιλογές και κάτω από το κλίμα στο οποίο πραγματοποιήθηκε, να μεταβληθεί προ-

δευτικά με την αλλαγή του τόπου της ζωής μου. Τα έργα που εξέθεσα στο Arc άνηκαν στην περίοδο του 1969, μερικά που έγιναν στο Παρίσι ήταν ίσως και ωραιότερα από τα φτιαγμένα στην Αθήνα, αλλά βασικά είχαν χάσει το κίνητρό τους και τη λειτουργία τους. Απόδειξη πώς, ενώ ήταν πράγματι τα ίδια, λειτούργησαν εντελώς διαφορετικά ή καθόλου.

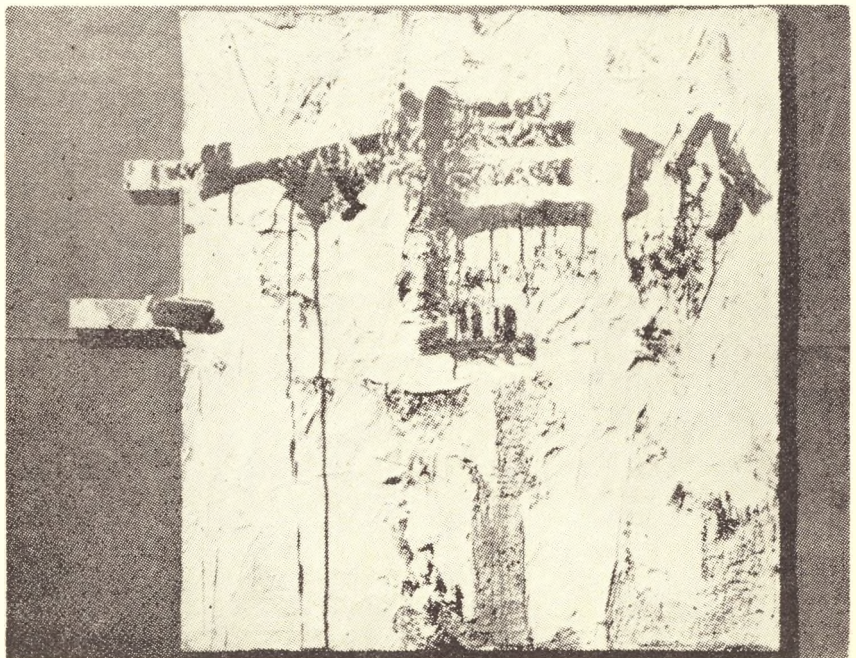
Όταν βγήκα στο εξωτερικό με βαλίτσες, γυναικία, παιδιά και βιόμαχα πριν γίνουν αναμνήσεις, δημιουργήθηκε η ανάγκη και ο προβληματισμός να μιλήσω για τα ίδια πράγματα που θεωρήσα ότι θα έπρεπε να βρουν μια διέξοδο επικοινωνίας άλλου επιπέδου, σε άλλο χώρο. Η εικόνα της βαλίτσας μαζί με τα ρούχα, τις καταστάσεις του χώρου αυτής της ζωής και διαμονής και οι σχέσεις με αυτό το χώρο, γινόταν ο κρίκος με ένα πολύ πλατύ κοινό, με το οποίο αντιμετωπίζαμε, σε διαφορετικά επίπεδα, τα ίδια προβλήματα. Χρειάστηκε όμως να περάσουν σχεδόν δυο χρόνια έως ότου κλείσει ο κύκλος που έφερα μέσα μου από την Αθήνα και παρ' όλο πώς δούλευα σε σχέδια και σημειώσεις διάφορα θέματα, τον καταλυτικό ρόλο έπαιξε το άδειασμα του εργαστηρίου για την έκθεση της Στοκχόλμης. Τότε δούλεψα τα κομμάτια που εξέθεσα στο Βερολίνο, με έναιο θέμα και ξεκαθαρισμένο στόχο.

Σαν πρώτο πλίσιασμα, διάλεξα να παρουσιάσω εικόνες και συνθήκες αυτής

της ζωής. Διαπιστώνοντας και παρουσιάζοντας με τρόπο που να πάει στην καρδιά σε μια πρώτη φάση, και ίσως και στο νοῦ. Ήταν εικόνες-κλειδιά για να ρίξω απλά μια γέφυρα επικοινωνίας, σύμφωνα πάντα με την πρόθεσή μου που προσπαθώ να κάνω χειροπιαστή με τη δουλειά μου. Δικαιώνοντας έτσι αυτές τις προθέσεις σε μένα τον ίδιο, από τη στιγμή που δικαιώνονται στη δοκιμασία τους με το κοινό. Ός ένα σημείο ο σκοπός αυτός πέτυχε γιατί αποκαταστάθηκε ή επικοινωνία με το χώρο εκείνο για τον οποίο έγιναν τα έργα. Το κοινό πράγματι στο Βερολίνο — κοινό που διάλεξα και που μπόρεσε να έρθει χωρίς στη βοήθεια των συνδικάτων και των πολιτικών οργανώσεων — από τη στιγμή που εξήγησα πολύ απλά, πώς δέν υπάρχει κανένα «καλλιτεχνικό μυστικό» κρυμμένο μέσα σ' αυτά τα έργα, είδε την εικόνα που δημιουργήσα, σαν εικόνα του, σαν εικόνα μας.

Από τη μια πλευρά, η εικόνα διεκδικούσε αξιολόγηση και δικαίωση, γιατί ήταν η εικόνα που το κοινό το ίδιο της εκθέσεως φτιάχνει, για να μην πω δημιουργεί μέσα στο χώρο του. Το αστικό, για παράδειγμα, σπίτι που ζωγραφίζει ο Βερμέερ, ανεξάρτητα από ζωγραφική αξιολόγηση, δέν έχει περισσότερα δικαιώματα να κρεμιέται σαν όραμα στο Λούβρο, από το εσωτερικό του σπιτιού ενός μετανάστη. Έχει, επομένως, τα ίδια δικαιώματα με οποιοδήποτε άλλο όραμα που εκφράζεται σε ότι θεωρείται πλαίσιο τέχνης. Από την άλλη πλευρά, η θελημένη από μέρος μου εντόπιση του δράματος σε μια εκλεγμένη από μένα διαπίστωση, ανάγκασε το κοινό να συζητήσει, να γίνει πιο άπαιτητικό.

Στο διάλογο που είχαμε μπήκε το θέμα πώς το πρόβλημα που προσπαθούσα να εκφράσω ήταν πιο σύνθετο και θα έπρεπε να τους καλύψω σε μια δυναμική, δηλαδή σε ένα πλήρες φάσμα, όπως είναι

² Αφιέρωμα στους τοίχους της Αθήνας 1941 - 19..., 1959, 104 x 115

ή ίδια ή ζωή, πιο πλήρης και πιο σύνθετη. Αυτή φυσικά ήταν και η δική μου πρόθεση, αλλά διπλά χάρηκα που αυτές οι προθέσεις και οι προσπάθειες δεν ήταν ξένες με τις απαιτήσεις των πρωταγωνιστών. Με αυτή τη λογική δέχθηκα την πρόσκληση της DAAD που θά μου επιτρέψει να προχωρήσω και να ψάξω το ίδιο θέμα με τους φίλους-κοινό που έκανα εκεί, είτε είναι εργάτες, είτε είναι κοινωνιολόγοι του Πανεπιστημίου, είτε πολιτικές οργανώσεις, και στην ανάγκη να το δουλέψουμε μαζί.

Δεν έννωά με αυτό πώς θά επιλέξουν τρίτοι — και με σχήματα που άλλοι ή άλλοι λόγοι θά καθορίσουν — τη μορφή της δουλειάς μου. Θεωρώ τελείως απαραίτητη τη βοήθεια που θά μου δώσουν αυτές οι κρίσεις, ειδικά αυτών των ανθρώπων, και οι εκτιμήσεις, ώστε η δουλειά μου να έχει την αποτελεσματικότητά που επιθυμώ. Δεν περιμένο και δεν φαντάζομαι φυσικά ότι τὰ έργα — όποιαδήποτε έργα — είναι ικανά να ανατρέψουν τον κόσμο. Νομίζω όμως ότι αποκαλύπτοντας και κάνοντας κατανοητές και χειροπιαστές αυτές τις πραγματικότητες, βοηθιέμαι τόσο ο ίδιος να πάρω συνείδηση των καταστάσεων και των γεγονότων που τελικά μπορούν να καταπολεμηθούν, όσο και οι θεατές. Τους γυψωμένους ανθρώπους — που καθορίζουν ορισμένες συνθήκες αλλά που όλοι τους είχαν τό χαρίφαλο της ελπίδας και της επιμονής στον αγώνα—θεωρώ πως τους έκανα μαζί με τους ανθρώπους για τους οποίους μιλούσα. Ήταν μαζί με μένα οι δημιουργοί αυτών των έργων.

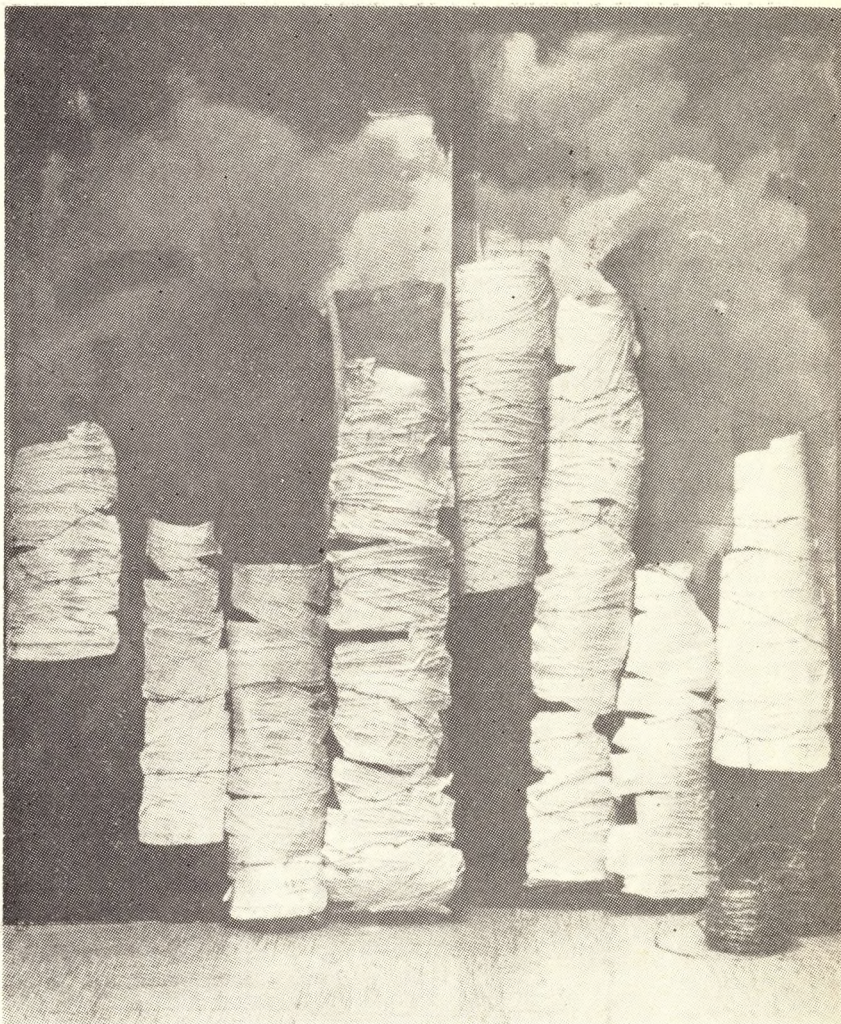
Θυμάμαι με εύγνωμοσύνη τις παρατηρήσεις και τις εκτιμήσεις, πάνω σε καλύτερη δουλειά μου, φίλων στην Αθήνα (που δεν ήταν καλλιτέχνες), πριν να κάνω τους γυψωμένους ανθρώπους. Μπόρεσα καλύτερα να καθορίσω την ανάγκη να μιλήσω για συγκεκριμένες συνθήκες. Με τον ίδιο τρόπο, το θέμα του σημερινού δουλοπάχταρου που λέγεται μετανάστευση μάς αφορά όλους και το κάνουμε μαζί.

άποσπάσματα διαλόγου: «οί τοίχοι»

ΚΑΝΙΑΡΗΣ

Ανάμεσα στα τέλη του 1958 και το 1959 έδωσα συγκεκριμένη μορφή σε πολλά προσωπικά μου πλαστικά και μορφολογικά αιτήματα. Με ενδιαφέρει να τὰ συνδέσω με πεποιθήσεις μου και με έπιλογές που έκανα σαν κοινωνικό άτομο. Από την ώρα όμως που ζητούσα να εκφράσω τη συνείδηση ορισμένων γεγονότων και να χρησιμοποιήσω τη δουλειά μου ως προς αυτό το σκοπό, τέθηκε και το ερώτημα πώς θά ειπωθούν πιο χειροπιαστά, καλύτερα, πώς θά γραφούν καλύτερα. Όστε δεν υπάρχουν εκεί αισθητικές ή παρα-αισθητικές άπασχολήσεις για όσο τουλάχιστο είμαι σε θέση να ασκώ έλεγχο.

Κάθε φορά που οδηγήθηκα σε σχηματοποιήσεις του αιτήματος και της μορφής, αντιμετώπιζα κριτικά την εργασία μου και πέρασα σε άλλους τρόπους δουλειάς. Καθώς ή διαδικασία μου δεν είναι προσωπική και ψυχολογική, ακολουθεί στις αναπτύξεις της, στην εξέλιξή της,

Οί μάργιρες, 1969, 275 x 245 x 60

τις έπιταγές των αντίληψεων. Ίδιαίτερα όταν νέες θεωρητικές και κοινωνικές έπιλογές έπιβάλλονται από τὰ πράγματα τὰ ίδια, όχι μόνο στην τέχνη αλλά και στην τέχνη. Σαν ο άπόηχος, ή έμμεση συνέπεια άλλων έπιβολών.

ΜΑΓΡΟΜΜΑΤΗΣ

Αν χρησιμοποιήσουμε για ξεκίνημα αυτή την άρχική διατύπωση, θά διαπιστώσουμε νομίζω και ορισμένες συνέχειες, ορισμένους συνδέσμους ανάμεσα στον τρόπο της λειτουργίας της καλλιτεχνικής σας έργασίας και της κοινωνικής της εύνης.

ΚΑΝΙΑΡΗΣ

Είναι στοιχεία που δεν τὰ διαχωρίζω, ή δουλειά μου ήταν πάντοτε όργανο, ένα μέσον. Τὰ ίδια αιτήματα θά εξέφραζα με όποιαδήποτε άλλη δουλειά, ή δουλειά μου είναι ο φορέας των πεποιθήσεων. Όστε και στην εξέλιξη αυτής της αντίληψης, τὰ πιο ζωγραφικά ερωτήματα, τί είναι χρώμα, τί είναι σχέδιο, τί είναι φόρμα, τί είναι τελάρο, έπρεπε να ξαναϊδωθούν από την άρχή, έρχονται μετά και άφου πρώτα διατυπωθούν με καθαρότητα οι θέσεις ως προς την λειτουργία

της. Γι' αυτό και κάθε φορά που ή τοποθέτησή μου άπέναντι στα γεγονότα εξέλιχθηκε, άλλαξε σχεδόν ή δουλειά, άλλαξε ή εκφραση. Ό,τι άπομένει σαν ή συνέχεια διαφορετικών μορφών έργασίας είναι το νήμα άνάμεσα σε εξέλιξεις και σε στάδια σκέψης και θέσεως, αλλά τὰ μέσα όμως, τὰ όργανα, δεν εξέλιχθηκαν ούτε μεταβλήθηκαν από έσωτερικές, αυτόνομες, διεργασίες.

Η μορφή του έργου δεν είχε πάντα όρατή σύνδεση με το νοητό του άποτέλεσμα, την έννοια. Όστε υπάρχει ή μορφολογική εξέλιξη και ή παράλληλη διανοητική εξέλιξη που είναι σε διάλογο με τη μορφολογική. Την έποχή που ως άτομο βρέθηκα σε άπομάκρυνση από τὰ κοινωνικά προβλήματα, την κοινωνική δραστηριότητα, ή δουλειά μου άλλοιώθηκε, έγινε πιο ψυχολογική — έσωστρεφής, άμβλύνηκε, έπειδή άμβλύνηκε και το αίτημα. Ήταν αυτές οι διαδικασίες που οδηγήσαν στη δουλειά μου της έκθέσεως στην Αθήνα το 1969. Έχει σημασία να τονιστεί πως το πραγματικό νήμα άνάμεσα σε μορφές έργασίας που μοιάζουν έξωτερικά να παίρνουν μέρος σε κινήματα τέχνης και σε πλαστικά θέματα, είναι κυρίως ή κοινωνική τους και ή πολιτική τους έννοια.

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

Όσοσο άρχισατε σάν ζωγράφος, δηλαδή με τή βεβαιότητα και τή διδασκαλία έσωτερικών, ειδικών αξιών, που προσφέρονται σάν να περιέχουν καθ' έναυτά τά ζωγραφικά όργανα, τά μέσα τής ζωγραφικής. Άξίες που δίνονται σάν μη-μετατρέψιμες και σάν ή άποκλειστικότητα τής ειδικεύσεώς τους σε σχέση με τό πλαίσιο ή και σάν να προσδιορίζουν αυτόνομες τό πλαίσιο.

ΚΑΝΙΑΡΗΣ

Άλλά κατέληξα στό συμπέρασμα πως τό χρώμα, για παράδειγμα, είναι αντικείμενο. Τοποθετείται σάν αντικείμενο στό έργο και κάθε χρώμα θά μπορούσε να είναι όποιοδήποτε χρώμα, είναι συνεπώς μετατρέψιμο: δέν έχει άλλη έννοια από τήν έννοια που τού δίνει τό πλαίσιο. Αύτες οι παρατηρήσεις, που έγραφα σε φίλους μου γύρω στα 1958-1959 σημειώνουν και τό πέρασμα σε περιόδους όπου μίλησα καθαρότερα με ιδέες απλούστερες και πλησιέστερες στό θέμα μου. Χρησιμοποίησα τότε και καθαρότερα ύλικά: τό γύψο, τό κουρέλι, τό σαρματόπλεγμα. Καθώς όμως ή τάση ήταν άρκετικά στις πρώτες εξόδους μου από τή ζωγραφική ή αντίθετα, άργότερα, από τήν εξοικείωση με τό ύλικό, να τό χρησιμοποιήσω σάν ζωγραφική και να προ-

βάλω στο ύλικό ζωγραφικές αξίες, ό κίνδυνος ήταν τό ύλικό να αισθητικοποιηθεί, να καλλιεργήσει δηλαδή ιδιαίτερες σέσεις ανάμεσα στο ύλικό ή ανεξάρτητες από τό θέμα ή που άποκτούσαν τήν προτεραιότητα ως προς τό θέμα.

Έτσι που διασταυρώθηκε ή ζωγραφική μου παιδεία με τις άνακαλύψεις μου για τή μετατρέψιμότητα του ζωγραφικού ύλικού, τή σχετική του σημασία και τήν πολλαπλή του έννοια, άνάλογα με τό πλαίσιο, είναι στους «τοίχους»: μεγάλη πανώ από γύψο ξεσκισμένο, γραμμμένο, σαλακωμένο, γρατσουνισμένο, με μισοσβησμένες γραφές. Ήταν δύσκολο όμως αυτά να ειπωθούν καθαρά στην Άθήνα του 1958 και του 1959. Και βίαια τότε, άρχίζοντας από τους συναδέλφους μου που είναι οι πιο εύαίσθητοι και κατάληγοντας στους κριτικούς που έχουν τήν τελευταία λέξη, έτειναν να έρμηνεύσουν τους «τοίχους» είτε σάν έργα άφηρημένης ζωγραφικής είτε με άλλα αισθητικά κριτήρια σχέσεων οργανώσεως και χρώματος.

Ό ίδιος, ώστόσο, έκανα τότε πραγματικούς τοίχους. Ήταν ένα «τιμή» ένεκεν» στους τοίχους τής Άθήνας τής Κατοχής, άπόδειξη πως αυτά τά έργα δέν έκτέθηκαν ποτέ. Άν ώστόσο μπορούσα τότε να είχα στήσει τους πραγματικούς τοίχους τής Άθήνας, αντί να τους φτιά-

ξω, θά τό είχα κάνει, ήταν τοίχοι με συνθήματα.

Παρίσι, Ίούλιος 1972

Οι διάλογοι με τόν Βλάση Κανιάρη θά έκδοθούν προσεχώς σε βιβλίο.

1. Οι «τοίχοι» στο έργο του Κανιάρη, σάν θέμα μέσα στη ζωγραφική, ύπάρχουν στη δουλειά του από τό 1952. Είναι τοίχοι τής κατοχικής Άθήνας. Άποτελούν αντικείμενο δουλειάς από τά 1958-1959.

2. Οι άτομικές έκθέσεις του Κανιάρη είναι οι εξής:

- 1958 Ζυγός, Άθήνα.
- 1960 Γκαλερί La Tartaruga, Ρώμη.
- 1962 Γκαλερί Cadario, Μιλάνο.
- 1963 Γκαλερί Le Zodiaque, Βρυξέλλες.
- 1964 Γκαλερί «J», Παρίσι.
- Γκαλερί Florence Houston Brown, Παρίσι.
- Κανιάρης, Δανιήλ, Νίκος: Τρεις προτάσεις για μιá νέα ελληνική γλυπτική, Βενετία.
- 1967 Γκαλερί I' Aleno, Μαδρίτη.
- 1969 Νέα Γκαλερί, Άθήνα.
- 1970 Arc—Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης τής Πόλεως του Παρισιού.
- 1971 Γκαλερί Filzroy, Βρυξέλλες.
- 1971-1972 Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης Στοκχόλμ.
- 1972 Γκαλερί Poll, Βερολίνο.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

μελέτη

Και πάλι για τό γλωσσικό πρόβλημα

Μερικές σκέψεις μέσα από ένα άλλο πρίσμα

Άπ' όπου κι αν άγγίζει κανείς τό «άλυτο» αυτό πρόβλημα τής γλώσσας έχει μιá παράξενη αίσθηση άδυναμίας μπροστά σε κάποιο πεπωμένο βαρύ και άκατανόητο. Σε κάθε δύσκολη περίοδο, σε κάθε ιστορική καμπή τής χώρας, τό πρόβλημα αυτό ξαναπροβάλλει στο κοινωνικό προσκήνιο (πρόσφατο παράδειγμα: ή «αδημόσια συζήτηση» τό φθινόπωρο του 1971). Κάθε τόσο ξεκινάει μιá διαδικασία για τή λύση του και... βρισκόμαστε πάντα στην άρχή. Οι άγώνες για τήν επιβίωση τής δημοτικής καταλήγουν πάντα σε μιá «μοιραία» άποτυχία. Το πρόβλημα π.χ. τής γλώσσας του δημοτικού σχολείου (για τις τέσσερις πρώτες τάξεις τουλάχιστον)

Θά έπρεπε σήμερα πια να είναι (και στα χερτιά είναι) λυμένο. Το 1917, μετά από τόσα χρόνια προσπάθειες και θυσιές, κατοχυρώνεται για πρώτη φορά με νομοθετικό διάταγμα τής κυβένησης Βενιζέλου (για τήν άκρίβεια, τής προσηρινής επαναστατικής κυβένησης Θεσσαλονίκης, στις 11 Μαΐου 1917) ή διδασκαλία τής δημοτικής στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Στις δύο τελευταίες προβλέπεται παράλληλη διδασκαλία των δύο γλωσσών. Άκολουθούν μερικές περιπέτειες: άποφασίζεται (ανά καώσι) τ' άναγνωστικά τής δημοτικής, με τήν κυβερνητική άλλαγή του Νοεμβρίου του 1920, αλλά τό 1923 (Γονατάς) ξαναμπάνει ή δημοτι-

κή στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού, τό 1924, με νόμο τής Δ' Έθνο συνέλευσης, στις έξι τάξεις, και τό 1926 (Κονδύλης) στις έξι τάξεις με παράλληλη διδασκαλία τής καθαρής στις δύο τελευταίες. Άπό τότε ως σήμερα, θεωρητικά τουλάχιστον, δέν ύπάρχει πια πρόβλημα καθαρής για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Ή δημοτική είναι ή μόνη γλώσσα που διδάσκεται σ' αυτές, τό θέμα έχει λήξει. Μιά γρήγορη ματιά όμως στ' άναγνωστικά των τεσσάρων πρώτων τάξεων, που ισχύουν σήμερα (άπό τό 1952), άποδεικνύει ότι ή γλώσσα στην όποία είναι γραμμένα δέν είναι δημοτική. Περιττό ίσως να προστεθεί ότι ή φιλοδοξία των δημοτιστών δέν περιοριζόταν φυσικά στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Έλπιζαν ότι ή εισαγωγή τής σ' αυτές άποτελεί τήν άρχή, και ότι ή δημοτική θά γίνει σε λίγο καιρό γλώσσα του σχολείου σε όλα τά επίπεδα τής πυραμίδας του. Κάποτε μάλιστα είχαν και αυτόπάτες: στο πρώτο τεύχος τής επανέκδοσής του, στις 15 Φεβρουαρίου του 1918 (ή έκδοση είχε διακοπεί στις 20 Μαΐου 1917), ό Νουμάς, σε κύριο άρθρο που ύπογράφει ό Δ.Π. Ταγκόπουλος, πανηγυρίζει: «ή ζωντανή μας γλώσσα άναγνωρίστηκε από τό επίσημο Κράτος [...] "Έτσι ό Νουμάς [...] δέν έχει πια ν' άγωνιστεί για τή γλώσσα. Το γλωσσικό ζήτημα τό θεω-

Στις βασικές γραμμές ή συζήτηση για τό γλωσσικό έχει λήξει πριν από πάρα πολλά χρόνια. Ή θεωρητική έρευνα με συντριπτικά επιχειρήματα έχει άποδειξει πόσο κατεπιγούσα και ζωτική για τό έθνος είναι ή άνάγκη να άναγνωρισθεί ή ζωντανή μας γλώσσα άμέσως ως γλώσσα «των Έλλήνων όχι μόνο στη λογοτεχνία, αλλά και στην επιστήμη, στην έκκλησία, στην παιδεία, στη διοίκηση—παντού». Δέν άπομένει παρά ή πράξη, δηλαδή, ή πολιτική πράξη. Και, μοιταυτά, αν και λογικά άψογη ή πράξη αυτή, δεκάδες χρόνια, δέν έρχεται. Και όσο δέν έρχεται,

μελέτες όπως τής Άννας Φραγκουδάκη, που άναξέουν αυτό τό έλικος του νεότερου έθνικού μας βίου, θά είναι άπαραίτητες και έπίκαιρες, για να ύπογραμμίζουν τήν έξωφρενική μας πραγματικότητα. Ή αυτό και ή Συνέχεια τή φιλοξενεί και μελλοντικά θά φιλοξενήσει και άλλες, άφου «είναι άνάγκη να κρατούμε τό θέμα άκείμητο στη συνείδησή μας, και άς λέμε τά ίδια πράγματα», όπως τόνισε ό καθηγητής Ι. Θ. Κακριδής στην πιο πρόσφατη σχετική συζήτηση που είχε οργανώσει τό φθινόπωρο του 1971 λίγους μήνες πριν από τή δικαστική διάλυσή τής ή ΕΜΕΠ.

ρεί λυμένες...». Σε ποιο στάδιο της λύσης βρισκόμαστε σήμερα;

«Ας δούμε για παράδειγμα το αλφάβηταίο, μοναδικό και υποχρεωτικό εργαλείο για την πρώτη τάξη του δημοτικού. Είναι γραμμένο σε μία γλώσσα ανύπαρκτη, μεικτή, χωρίς ενότητα τύπου, χωρίς ενότητα γραμματική, με βαρβαρισμούς και λάθη. Τα 17% των ρημάτων που περιέχονται στα δύο μέρη του βιβλίου είναι τύποι που ανήκουν στην καθαρεύουσα και τη γραμματική της: ιδέτε, ιδές, λέγει, να λέγων, ευρίσκω, ευρίσκω, ηύρατε, τρώγομε, τρώγουν, φυλάγω, εμαζευθήκα, θα είπω, να είπω, έδωκε... Οι αυξήσεις μπαίνουν παντού: ετραγουδοῦσαν, έχαιρετοῖσα, έγελοῖσα, ετηγάριζε, κάποτε και ποῖν από την πρόθεση; εκατέβηκε. Άλλου τραγουδεί, άλλου τραγουδά, άλλου κώνω, άλλου έκαμε, κάμω, άλλου ηλάτε, να έλω, άλλου έρωθε, έρωθωμε. Το κτητικό των: τὰ παιδιὰ είναι στα θρανία των, γράφουν τή γραφή των, κρατούν τις λαμπάδες των, φορούν τὰ καλά των... Λέξεις της καθαρεύουσας και συμφωνικά συμπλέγματα που ή δημοτική δεν έχει: Τικ-τάκ κτυπά το ώρολόγι. Κτυπά σαν να λέγει: ώρα οκτώ. Καληνύκτα. Τα μεσάνυχτα, ή νύκτα. Θηλυκά τριτόκλιτα: της πατρίδος, την έκθεσί των, την τάξι, κλπ. (ή ονομαστική τους αποφεύγεται). Ο βασιλεύς (άλλο και ό βασιλεύς), τὰ ξύλα είναι ξηρά, ή εικόνα είναι ύψηλά, ή Άννα ηγχαρίστησε, τὸ παιδάκι πλίνεται, ή μύγα πετᾶ, ή εορτή εορτάζεται, οι λαμπάδες καίουν... Στις επόμενες τάξεις, αυτή ή κατά τὸ νόμο «δημοτική» προσαρμύζεται ὅλο και περισσότερο στη γραμματική και τὸ τυπικό της καθαρεύουσας. Για λόγους συντομίας σημειώνω μόνον ότι ήδη στο αναγκαστικό της Δευτέρας μπαίνει παντού ή υπογεγραμμένη, ὄχι μόνον στην υποτακτική αλλά και στα συνηρημένα (έρωτᾶ, κινηγᾶ, πεοῖας, ἰναπαῖς) και ό έγγλιτικός τόνος στη λήγουσα των προπερισπωμένων (τριγυρό του, αθῆο μου παιδί), ότι γενικεύονται οι κατάληξεις της καθαρεύουσας (είδα θεριστῆς, είσθε μαθητῆ) κλπ.

Η γλώσσα αυτή, που δεν παραπέμπει σε καμιά γραμματική, έχει σαν μόνο σκοπό της να παίζει ένα ρόλο προσημασίας του εδάφους για την καθαρεύουσα που θα διδασχτεί λίγο αργότερα. Δεν είναι ακριβώς καθαρεύουσα, είναι ένα είδος εσαγωγής στην καθαρεύουσα. Είναι ένας μηχανισμός καταστροφής της δημοτικής. Πολύ σωστά παρατηρεί ό Ν. Ανδριώτης: «...ὄσπου τὸ πῆσαν ἀπόφαση αὐτοὶ πού διεύθυναν τὴν Παιδεία ὅτι ή δημοτική θά μείνει ὀριστικά στις πρώτες τάξεις τοῦ Δημοτικού. Και τότε ἄρχισε ή έσωτερική της διάβρωση, με τήν αὐθαίρετη, ἀνεξέλεγκτη, έσθιελική νοθεία. Η σχολική δημοτική έγινε ἀνεκτή μόνον ὡς μέσο προοδευτικής πορείας πρὸς τήν καθαρεύουσα, ὡς ἀπλή γέφυρα...» (στον τόμο Συμπόσιο για τή δημοτική γλώσσα, Ἀθήνα 1965, σελ. 87).

Τι σημαίνει για τή γενική πνευματική ανάπτυξη των παιδιών στην πρώτη σχολική ηλικία αυτή ή αγγλωσσία έχει μελετηθεί από πολύ παλιά. Από τὸ 1908 ακόμα, ό Α. Δελμούζος με τή δουλειά του στο σχολείο τοῦ Βόλου

(«Πῶς πῆσαν τὰ παιδιὰ» και «Πρὸς τή φύση και τή ζωή», ἄρθρα στον τόμο 3 (1913) και 4 (1914) τοῦ Δελτίου τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου και Τὸ κρηφό σχολεῖο, Ἀθήνα 1950) έδειξε τήν τεράστια ἀνασταλτική δύναμη για τήν εκμάθηση της γραφής και της ομιλίας, τήν ανάπτυξη φαντασίας και πρωτοβουλίας που ἀσχετὶ στα παιδιὰ ή διδασκαλία της καθαρεύουσας. Η σημερινή ξένη επιστήμη μᾶς δίνει κι άλλα στοιχεία. Μία μεγάλη βιβλιογραφία, κυρίως ἀμερικανική, ἀγγλική και γερμανική, δείχνει ὅτι ή εκμάθηση της γλώσσας είναι καθοριστική για τήν ὑπόλοιπη διανοητική ανάπτυξη και ὅτι ή γενική σχολική καθυστέρηση έχει ἀμεση σχέση με τή γλωσσική καθυστέρηση. Ακόμα ξέρουμε καλά τὰ πρακτικά ἀποτελέσματα αὐτῆς της αγγλωσσίας. Τὰ ξέρουμε τουλάχιστον εμπειρικά. Συνοψίζονται σε μερικές χιλιοσιπωμένες φράσεις: ή γλωσσική αὐτῆ εκπαίδευση στὸ δημοτικό στέλνει τὰ παιδιὰ ἀναλφάβητα στὸ γυμνάσιο—για ν' αφήσουμε τὸ πόσα παιδιὰ ἐμποδίζει να πάνε στὸ γυμνάσιο. Ἀπὸ ἐλῆ, ὅπου είναι γνωστὸ πῶς ἐλληνικές γλώσσες και με τί τρόπο τήν καθεμιά θά διδασχούν, θά βγούν (ἴσα βγούν) και δὲ θά ξέρουν ὅτε τή μητρική τους γλώσσα, ὅτε πολὺ περισσότερο τήν καθαρεύουσα, και φυσικά κανείς ἀπολύτως ἀπόφοιτος δὲ θά είναι ἰκανός να διαβάσει τὸ ἀπλούστερο ἀρχαῖο κείμενο. Χιλιοσιπωμένες φράσεις, πραγματικά. Λέγονται ὅλα αὐτὰ ἐξήντα ἴσα χρόνια (ἂν μετρήσουμε μόνον ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου). Τὰ ἴδια ἐπιγεγρήματα: συμπεράσματα ἐπιστημονικά, ἀλήθειες αὐτόνοητες, τόσο μελάνι, τόσο ἀγῶνες.

«Ὅλα τούτα είναι τόσο γνωστά, τόσο ἀπελπιστικά ἀναμφισβήτητα, πὸς έχει κανείς μὴ αἰσθητή ματαιότητάς. Δεν ὑπάρχει πᾶ τίποτα ν' ἀποδειχτεῖ.

Ἰπάρχει ὅμως μὴ πειστική πραγματικότητα: ή ἀστική ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση, πὸς δὲν περιέχει φυσικά μόνον τὸ γλωσσικό, ἐκρεμεῖ στην Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1899 (τὰ πρώτα σχέδια νόμου για τήν ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση ὑποβάλλονται στη Βουλὴ των Ἑλλήνων στις 14 Ἰουλίου και τήν 1η Νοεμβρίου 1899, ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ Παιδείας Ἀθ. Εὐταξία, της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη). Η πραγματικότητα αὐτῆ γεννᾶ αὐτόματα δύο μεγάλες ἀπορίες: γιατί ή μεταρρύθμιση δὲν καταφέρει να ἐπιβληθεῖ; κι ἀκόμα, γιατί κανείς μέχρι σήμερα (ή σχεδόν κανείς) δὲν ἔδωσε ἀπάντηση στην πρώτη ἀπορία; Ὀνόματα σεβαστά, ἐπιστήμονες ὄχι τοῦ συνηθισμένου ἐπιπέδου, πὸς ή προσφορά τους είναι ἀνεκτίμητη, πάλεψαν χρόνια και χρόνια, κατηγορήθηκαν, συκοφαντήθηκαν, προπηλακίστηκαν, ἐπέμειναν και... ἀπέτυχαν. (Βέβαια, ὅταν κανείς προσπαθεῖ να πεῖ πολλὰ πράγματα σε λίγες γραμμές, ἀναγκάζεται να τὰ πεῖ σχηματικά: δὲν ἀπέτυχαν, στὸ μέτρο πὸς ή γλώσσα μας, ὅπως προλέγεται στὸ Τυξίδι μου, κέρδισε τή θέση της παντὸς στην πνευματική ζωή, ἀπέτυχαν ὅμως στὸ μέτρο πὸς μέλημά τους ἦταν να τήν κάνουν γλώσσα τοῦ σχολεῖου). Ἀπέτυχαν λοιπὸν και, τὸ κυριό-

τερο, δὲ μᾶς ἄφρασαν στη διαθήκη του καμιά ἰκανοποιητική ἐρμηνεία της αποτυχίας αὐτῆς, για να μπορέσει να σπάσει κάποτε αὐτὸς ὁ φαῦλος κύκλος της προσπάθειας πὸς ἀρχίζει και ξαναρχίζει δίχως τελειωμό.

Ἰποστηρίζοντας ὅτι κανείς δὲ μᾶς ἔδωσε ὡς σήμερα καμιά ἐρμηνεία, προϋποθέτουμε φυσικά τήν παρακάτω θέση: ὅτι ή ἀπάντηση ἀπὸ πάντα και ἀπὸ ὅλους δοσμένη, αὐτῆ πὸς ἀκόμα σήμερα ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ ἐρμηνευτικὸ κλειδί πὸς μᾶς προτείνεται για να καταλάβουμε τὸ πρόβλημα, αὐτῆ πὸς λέει ὅτι τήν ἐπιβολὴ της γλώσσας τήν ἐμποδίζει (ή ἀντιδραση), είναι λάθος ἀπάντηση. Είναι τόσο γενική και τόσο εὐκολη πὸς δὲν ἐξεγγεῖ τίποτα, ἄλλωστε καθόλου δὲν βοήθησε μέχρι σήμερα ὅτε τήν κατανόησε, ὅτε τήν προώθησε τὸ ζήτημα. Και δὲν βοήθησε γιατί ή ἀφηρημένη αὐτῆ εικόνα της προόδου πὸς παλεύει 70 τόσα χρόνια με τήν ἀντιδραση στὰ μαρμαρένια ἀλώνια δὲν μᾶς βοηθάει καθόλου να καταλάβουμε ὅτε ποιά κριβῶς είναι αὐτῆ ή ἀντιδραση, ὅτε κυρίως ἀπὸ πὸς ἀνλεῖ τόση τιτάνια δύναμη. Για τή γλώσσα μιλάμε πάντα.

Ἐξῆλλου, ἂν αὐτῆ ή ἀπλουστευτική θέση ἦταν σωστή, ὁ πολιτικός χαρακτήρας τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος θά ἔπρεπε να θεωρεῖται τὸ βασικὸ στοιχεῖο τοῦ προβλήματος. Ὅμως, παρατηροῦμε τὸ ἀντίθετο: οι δημοτικιστές, σε πλήρη ἀντίφαση με τήν παραπάνω διαπίστωση, προτείνουν σαν μόνη συνήθως ἐξήγηση της μακριᾶς αὐτῆς ἀποτυχίας της γλωσσικῆς μεταρρύθμισης τήν παρακάτω: τὸ πρόβλημα φορτίστηκε με πολιτικά, νοματικά συμπερόντα, πράγμα πὸς ἀποτέλεσε τὸν βασικὸ φραγμὸ στη δικαιοσύνη για τή λύση του. Ἀρα, μόνη διέξοδος είναι να ἀπονοματικοποιηθεῖ ὅσο γίνεται περισσότερο, να ἀποπολιτικοποιηθεῖ κάποτε τὸ ἐθνικῆς σημασίας αὐτὸ πρόβλημα, για να μπορέσει να λυθεῖ.

Η τοποθέτηση αὐτῆ ὀφείλεται βέβαια στην πρόθεση των δημοτικιστῶν να ἐπιταχύνουν τή λύση τοῦ γλωσσικοῦ ἀφαιρώντας του τὸ βάρος ἄλλων διαφορῶν και ἀντιθέσεων. Πῶς φορές δὲν ὄντισαν, δίνοντας διαρκῶς ἐξετάσεις πατριωτισμοῦ, τήν ἐθνικῆς σημασία της δημοτικῆς. Μοιάζει ὅμως σαν να γίνεται ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ή μάχη στὸ λογικὸ πεδίο τοῦ ἀντιπάλου. Οι πατριάρχες της καθαρεύουσας κραυγάζουν ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μιστριώτη ὅτι ὑπερασπίζονται τή γλώσσα γιατί ἀπὸ τήν παραθορά της κινδυνεύει τὸ ἔθνος: ὅτι μοναδικὸ κίνητρό τους είναι ὁ πατριωτισμός. Συχνὰ στην ἱστορία ἀποδειχτηκε τί είδους πατριωτισμός είναι αὐτός. Ἰσως τὸ πιὸ γελοιογραφικὸ παράδειγμα είναι ή ἱλαροτραγική ἀδίκη των τόνων. Ἄν σκεφτεῖ κανείς ὅτι «ὁ πατριωτισμός της περισπωμένης», ὅπως εἶπε ὁ Μανόλης Τριναφυλλίδης, ἔσπασε ὀρμητικὸς μέσα στη γερμανική κατοχή (τὸ θέμα πρωτοσυζητήετα σε συνεδρίαση της Φιλοσοφικῆς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1941 και ή ἀπόφαση «προσωρινῆς ἀπολύσεως» δημοσιεύεται στην Ἐφημ. της κυβερνήσεως της 28.8.1942), βλέπει καθαρά τί σημαίνει για κάποιους ὑπερασπιστῆ τοῦ ἔθνους. Ὅποιος ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἦταν πατριώτης και συναντούσε

τά πτώματα της πείνας έξω από την πόρτα του και υποψιάζονταν τουλάχιστον ότι κάποιος Έλληνας (άνιθευ σίγουρα για τους πραγματικούς έθνικούς κινδύνους) βασανίζονταν από τη γιγερική αστυνομία, όφειλε βέβαια να μαζέψει το κουράγιο του και να παλέψει να υπερασπιστεί το έθνος από τον Ίωάννη Κακριδή.

Και όμως, οι δημοτικιστές αγωνίζονται από τον καιρό του Όμιλου να αποδείξουν ότι το γλωσσικό δεν έπρεπε να πολιτικοποιηθεί. Αγωνίζονται από τον καιρό του Φυγάρη ν' αποδείξουν ότι η έπιβολή της δημοτικής είναι συμφέρον όλων των Ελλήνων, όλου του έθνους.

Μήπως, αν έγκραταλείψουμε τις λέξεις με αξιολογικό, ιδεολογικό περιεχόμενο και τις αντικαταστήσουμε με έννοιες επιστημονικές, τα πράγματα γίνονται σαφέστερα; Ποιό είναι το κοινό συμφέρον όλων των Ελλήνων; Και πώς εξηγείται—δεν είναι τυχαίο που κανείς δεν το εξήγησε—ότι μια ολόκληρη μερίδα αυτού του έθνους (μερίδα της πολιτικής εξουσίας και των διανοούμενων που είναι δεμένοι μαζί της) δρᾶ έναντίον του συμφέροντος αυτού; Τι συμφέροντα υπηρετεί η μερίδα αυτή; Στο έθνος ανήκει άναμφισβήτητα. Στο όνομά του δρᾶ και λειτουργεί. Πώς μια (ήγετική) μερίδα του έθνους δεν βλέπει το έθνικό συμφέρον και γιατί; Η άνάλυση θά γινόταν ίσως εύκολότερη αν αντικαθιστούσαμε τον όρο έθνος με την έννοια κοινωνία. Και η κοινωνία δεν απαρτίζεται από άτομα άλλα από κοινωνικές τάξεις και στρώματα. Το πρόβλημα επομένως είναι ουτό: γιατί μια μερίδα της άστικής τάξης, βασικά από το 1922 και μετά, πολέμησε και εξουδετέρωσε την άστική εκπαιδευτική και γλωσσική μεταρρύθμιση; Διατυπώνεται εδώ μονάχα το ερώτημα. Μιά άπόπειρα άπάντησης άπαιτεί διεξοδική άνάλυση που θά οδηγούσε μακριά, πέρα από το ζήτημα της γλώσσας, στα προβλήματα που σχετίζονται με τις ιδιομορφίες ανάπτυξης της ελληνικής άστικής τάξης και με την παραφθορά της άστικής ιδεολογίας που προκάλεσε όρισμένες άπ' αυτές τις ιδιομορφίες. Η διατύπωση όμως του ερωτήματος τοποθετεί, θά έλεγα, αυτόματα το πρόβλημα σε άλλη βάση, και από τη βάση αυτή είναι δυνατό να γίνει κάποτε ή επιστημονική άνάλυση που λείπει.

Άλλά υπάρχει η ένας λαϊκός μύθος, που συσκοτίζει το πρόβλημα. Ο μύθος αυτός λέει ότι οι κύριοι (αν όχι οι μόνοι) όπαδοί των γλωσσικών άπορρήτων ήταν, και είναι, οι κομμουνιστές. Φυσικά, οι κομμουνιστές ήταν πάντα ύπέρ της δημοτικής. Πήραν μέρος στους άγώνες για την έπιβολή της και βασικά σ' αυτήν έγραψαν, από τη μια γιατί το έκριναν θεωρητικά σωστό και από την άλλη για λόγους άποτελεσματικότητας. Αυτής της άποτελεσματικότητας που κάνει τον Τριανταφυλλίδη ν' άπορεί και να μη βρίσκει εξήγηση για τις γελοιογραφικές μορφές που πήρε συχνά ή σχέση ανάμεσα στη γλώσσα-μέσο επικοινωνίας και το επιδιωκόμενο άποτέλεσμα: μάς λέει για την ιερή όργη που σηκώθηκε έναντίον του Ιατροσυεδρίου το 1913, έπειδή στις όδηγίες του προς τον πληθυσμό για την καταπολέμηση μιας

επιδημίας χολέρας χρησιμοποίησε γυδαίες λέξεις ("Απαντα, τ. 5, σελ. 185). Αυτής της άποτελεσματικότητας που έκανε συχνά όλους τους καλοπροαίρετους δημοτικιστές ν' άπορούν γιατί ή Έκκλησία έπιμένει να μιλάει στο ποιμινό της σε γλώσσα σιβυλλική και γιατί πολέμησε τις προσπάθειες αυτών που θέλησαν να κάνουν τα κείμενά της καταννητά στο λαό. Ν' άπορούν ακόμα γιατί αυτόι που θέλουν να πολεμήσουν πολιτικές θεωρίες δεν τó κάνουν σε μια γλώσσα σε όλους προσιτή, ώστε να είναι άπλούστατα πειστικότεροι, κλπ., κλπ.

Ύστερα, οι κομμουνιστές, από τη Μικρασιατική καταστροφή και πέρα, έδιναν μικρότερη σημασία στο γλωσσικό θέμα, γιατί το θεωρούσαν τότε αίτημα άστικό που θά το ικανοποιούσε ή άστική κοινωνία στην εξέλιξή της. "Όπως λέει ο Κ. Βάρναλης σ' ένα έξοχο για την καθάρτητα όρασης του κείμενου του 1927 (περιόδ. "Αναγέννηση, άρ. 7, Μάρτιος 1927, σελ. 388-398), «ή άστική κοινωνία [...] θά λύσει — γιατί αυτό είναι το συμφέρο της—και το γλωσσικό ζήτημα».

Βέβαια, οι δημοτικιστές (φιλελεύθεροι άστοί) δεν συμμερίστηκαν τον λαϊκό αυτό μύθο. Τόν πολέμησαν μάλιστα. Πάλεψαν ν' αποδείξουν ότι κομμουνισμός και δημοτικισμός είναι διαφορετικά πράγματα (ό Τριανταφυλλίδης έχει γράψει πολλά κείμενα με αυτό το περιεχόμενο). Άγωνίστηκαν να πείσουν ότι οι ίδιοι κάθε άλλο από κομμουνιστές είναι (πολύ μόνη λύση το ουτοπικό όνειρο μιας εκπαίδευσης έξω από τις πολιτικές αντίθεσεις, μακριά από την πολιτική. Και το άτενίζουν ακόμα. «Πρέπει να εκφράσει κανείς λύπη για την έλλειψη πολιτικότητας, την αδυναμία να εξασφαλίσουν, ως ένα τουλάχιστον βαθμό, τη συγκατάθεση των δημοτικιστών που βρίσκονται στο αντίθετο στρατόπεδο της πολιτικής διαμάχης, σε τρόπο που να μην κινδυνεύει η Μεταρρύθμιση να παρασυρθεί από την εργώδη κυβερνητική αλλαγή», γράφει για τους φιλελεύθερους δημοτικιστές ο Χρ. Χρηστίδης στον Πρόλογο της άπόδοσης στη δημοτική του Συντάγματος του 1952 ("Αθήνα 1965, σελ. οστ"). «Όσοι γυρεύουν να κάνουν το θέμα της γλώσσας κομμουνικό καπηλεύονται τα όσια και τα ιερά του ελληνισμού» λέει ο Ί. Θ. Κακριδής (Το γλωσσικό μας πρόβλημα, δημόσια συζήτηση, "Αθήνα 1972). Στη διακήρυξη της έπιτροπής που είχε συσταθεί το 1963 (είσηγητής: Θρ. Σταύρου, πρόεδρος: Ε.Π. Παπανούτσος) για να διατυπώσει γενικούς κανόνες για τη χρήση της δημοτικής, γίνεται μια άναφορά σ' αυτούς «που συσκοτίζουν το ζήτημα ή του δίνουν χαρακτηρισά πολιτικά, για να προκαλούν πείσμα και φανατισμό» (Σύντομος όδηγος για την καλή χρήση της δημοτικής, εκδόσεις του περιοδικού Νέα Οικονομία, "Αθήνα 1965, σελ. 9).

"Όχι. Η άποψη ότι ή γλωσσική μεταρρύθμιση καταργείται από ένα κόμμα στην εξουσία μόνο και μόνο γιατί ένα άλλο κόμμα τη νομοθέτησε, παραείναι άπλή, άφελής σχεδόν. Γιατί (όσο

κι αν υπάρχουν φατρίες και τέτοιου είδους αντίθεσεις σε μια χώρα οικονομικά ύπανάπτυκτη ή έπομένως με πολιτική ζωή όπου συχνά κυριαρχούν προσωποπαγείς σγέσεις) τα πολιτικά κόμματα είναι εκπρόσωποι των συμφερόντων όρισμένων κοινωνικών στρωμάτων και σ' αυτά τα συμφέροντα πρέπει να βρίσκεται το κλειδί της εξήγησης.

"Άς μὴν άποδώσει ο άναγκώστης σ' αυτές τις φράσεις τάση άπλούστευσης ενός προβλήματος τόσο πολύ φορτισμένου με παραπληρωματικές ιδεολογικές παραμορφώσεις και πάθη. "Ήθελα άπλώς να δείξω, όσο είναι δυνατό, ότι το σχήμα: πρόδος - αντίδραση δεν εξηγεί το πρόβλημα και ότι ή άπλοποίηση: αν το γλωσσικό δεν φορτίζεται με πολιτικές αντίθεσεις θά είχε λυθεί, όχι μόνο δεν βοηθάει, αλλά αντίθετα έμποδίζει την κατανόησή του.

Ύπάρχει η ένας δεύτερος μύθος. Αυτός που λέει ότι ή λάος είναι ύπέρ της δημοτικής. Χωρίς να εκφράζεται άμεσα, ή άποψη αυτή διαφαίνεται σε όλα τα κείμενα των δημοτικιστών από καταβολής γλωσσικού ζητήματος. "Όσοι αυτός είναι και ο λόγος που έκαναν το λάθος να έλπίζουν στη σταδιακή νίκη της δημοτικής (άμα μπει στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού, γρήγορα θά φτάσει και στο πανεπιστήμιο), νίκη που δεν ήρθε. Άκόμα και ο Δημήτρης Γληνός ήταν (μέχρι το 1922) θύμα αυτής της πλάνης, όταν γραμματέας ακόμα τότε του ύπουργείου Παιδείας έλεγε για τη μεταρρύθμιση του 1917, σε μια συνέντευξη στον Ταγκόπουλο: «ή έπιτυχία είναι άνώτερη από τις προσδοκίες μου. Τα παιδιά σήμερα, μαθαίνοντας τη Δημοτική, μόνα τους θά σιχαθούν την καθαρεύουσα που ύποχρεούται θά συναντήσουν στο Γυμνάσιο [...] Το ίδιο και οι δάσκαλοί τους» ("Ο Νομιάς, άριθ. 668, 25.1.1920). "Ο λάος, δηλαδή τα φτωχά κοινωνικά στρώματα, τα στερημένα από παιδεία, δεν είναι, δεν μπορεί να είναι ύπέρ της δημοτικής. Αυτό το ζέρονο έμπεριεκα: οι δημοτικιστές (οι δάσκαλοι κυρίως) διαπίστωσαν στην πράξη αυτή την αλήθεια. "Ο Δελμούζος (στο Κρυφό σχολειό που άναφέρθηκε παραπάνω) περιγράφει τις δυσκολίες που συνάντησε να πείσει τα παιδιά και τους γονείς τους να δεχτούν να μάθουν τη δημοτική. Τα παιδιά άντιστέκονταν, οι γονείς διαφρονούσαν ριζικά. Στο ίδιο συμπέρασμα, από άλλο δρόμο, καταλήγει ο Γ. Εύδης στο βιβλίο του "Ελληνική γλώσσα, φιλολογία και σύγχρονη εκπαίδευση" (Ίωάννινα, 1968): οι γονείς των μαθητών είναι έναντίον της διδασκαλίας της δημοτικής. Κάποτε, παλιά, θά το υποψιάζονταν φαίνεται οι γλωσσαμύνητες όταν πρότειναν δημοσηφίσματα «περι γλώσσας».

Αυτό είναι φυσικό. Τα φτωχά κοινωνικά στρώματα θέλουν να κάνουν κτήμα τους τη γλώσσα «της μόρφωσης» και βλέπουν στη διδασκαλία της δημοτικής ένα φράγμα ανάμεσα στα παιδιά τους και το δρόμο προς την άνώτερη (και μέση ακόμα) εκπαίδευση. Δεν θά ήταν δυνατό ν' αντιδρούν διαφορετικά. Σε κάθε κοινωνία ύπάρχει μια παιδεία (με τη γενική έννοια: κοιλτούρα) που ανήκει σε μια κοινωνική τάξη. Οι άλλες

τάξεις έχουν συνειδηθεί ότι η παιδεία αυτή δεν είναι κτήμα τους και τη διεκδικούν, κυρίως σαν το μοναδικό γι' αυτές μέσο για την άνοδο στην κοινωνική κλίμακα. Η μικροαστική τάξη, η πιο έπιρρεπής στο μύθο της κοινωνικής ανόδου χάρις στα άτομικά προτερήματα, και που συγχρόνως έχει την τάση να μιμείται την αστική, είναι η τάξη που περισσότερο από τις άλλες διεκδικεί την κατοχή των εξωτερικών χαρακτηριστικών αυτής της παιδείας. Σε μια κοινωνία όπου απόδειξη της μόρφωσης είναι η δυνατότητα κατανόησης και χρησιμοποίησης της επίσημης γλώσσας, φυσικό είναι να έχουν τα άτομα την επιθυμία να την κατέχουν. Η διοίκηση, το Κράτος μιλάνε καθαρεύουσα. Για να επικοινωνήσουν οι πολλοί με την κρατική μηχανή (αιτήσεις π.χ.), χρειάζονται μεσάζοντα. Στα μάτια τους, μόνο οι «έκλεκτοι» μπορούν ίσοι προς ίσον να συνδιαλέγονται με το Κράτος. Έτσι, η γλώσσα αποκτάει μαγικές ικανότητες. (Οποιος την ξέρει έχει αυτόματα (στα μάτια όσων τη μισοξέρουν) ένα σημάδι κοινωνικής διαφοροποίησης. Μια στατιστική θα έδειχνε εύκολα ότι μόνο τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα και τα ανώτερα στρώματα των διανοουμένων μιλάνε και γράφουν δημοτική. Αντίθετα, οι μικροαστοί κυρίως χρησιμοποιούν τη προσπαθούν να χρησιμοποιούν φράσεις ή διατυπώσεις ή γραμμaticούς τύπους της γλώσσας «των μορφωμένων».

*

Αγγίζαμε ίσως την καρδιά του θέματος. Για να γίνει η δημοτική γλώσσα του σχολείου σε όλα τα επίπεδα της πυραμίδας του, για να διδάσκεται στο δημοτικό σχολείο ή δημοτική και μόνο αυτή, πρέπει να είναι και γλώσσα του Κράτους. Γιατί αν μόνη γλώσσα του δημοτικού σχολείου είναι η δημοτική (αυτό άλλωστε είναι γνωστό επιχείρημα των καθαρευουσιάνων) πώς θα επικοινωνούν τα 70% των Ελλήνων με το Κράτος, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη και τον Υπό αόμοια, ως ένα βαθμό; Το γλωσσικό πρόβλημα δεν αφορά τη γλώσσα του σχολείου, αλλά τη γλώσσα του Κράτους. Το γλωσσικό πρόβλημα βρίσκεται ολόκληρο μέσα στο άρθρο 107 του Συντάγματος του 1911. «Όσο γλώσσα του Κράτους είναι η καθαρεύουσα, μοιραία θα διδάσκεται και στο σχολείο (το δημοτικό). Όσο θα διδάσκεται στο δημοτικό, μοιραία θα έχουμε τρεις (ή έστω δύο) ελληνικές γλώσσες στο γυμνάσιο, και τ' αποτελέσματα του φαύλου κύκλου είναι γνωστά. Φυσικά, μερικές βελτιώσεις μπορούν πάντα να γίνουν, το βασικό όμως πρόβλημα της διγλωσσίας δεν θα λυθεί.

«Αν σε κάποιο επίπεδο χρησιμεύει η διγλωσσία (και γι' αυτό διατηρείται παρά τις τόσες μάχες) είναι στο κρατικό επίπεδο.

Να γίνει η δημοτική γλώσσα του Κράτους, το έχουν εφάρσει σαν εύγη πολλοί δημοτικιστές. Ο Ε.Π. Παπανούτσος το έχει συχνά διατυπώσει σαν την επιθυμητή κατάληξη τόσων αγώνων για την ελληνική γλώσσα. Σαν πρωταρχικό πρόβλημα το έχει θέσει κυρίως ο Χρ. Χρηστίδης με τη «μεταγραφή» του «στην εθνική γλώσσα των Ελλήνων»

του Συντάγματος του 1952 (που αναφέρθηκε παραπάνω) και του 'Αστικού Κώδικα ('Αθήνα 1963): η γλώσσα των νόμων, άρα η γλώσσα του Κράτους πρέπει να είναι η δημοτική. Σημειώνω ότι τον μακρό πρόλογο στη μεταγραφή του 'Αστικού Κώδικα, που τοποθετεί σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές πλευρές του προβλήματος, ο Κ.Θ. Δημαρχάς τον αποκάλυψε «το πιο σημαντικό κείμενο που εγράφηκε για την γλώσσα μας από τον καιρό του Ταξιδιού του Ψυχάρη» (Το Βήμα, 27 Δεκεμβρίου 1963).

«Αν κάποιος λοιπόν χρησιμεύει ή διγλωσσία, είναι στο επίπεδο του Κράτους. Είναι ενδιαφέρον να προσπαθήσει κανείς ν' απαντήσει στο φαινομενικά άφελές ερώτημα: σε ποιόν και σε τι χρησιμεύει η καθαρεύουσα. Ο 'Ι.Θ. Κακριδής λέει (Συμπόσιο για τη δημοτική γλώσσα, 'Αθήνα 1965, σελ. 22) για τη σημερινή χρήση της καθαρεύουσας: «οι λέξεις έχουν αδειάσει από κάθε νόημα». «Ας έκανε αλήθεια κανείς το πείραμα να αποδοίσει στη δημοτική ένα κείμενο φιλοσοφίας ή ψυχολογίας κάποιου σημερινού καθηγητή του Καποδιστριακού. Αυτό όμως είναι το λιγότερο κακό. Το σημαντικότερο ίσως είναι ότι αν αρχιάσει κανείς λέξεις όπως: το πεπραγμένον της φυλής, εθνική αθανασία, ενδόξων προγόνων κλέος, έλληνοχριστιανική πρόδοσις, σώσωμεν τον άνθρωπον εκ της απειλής του τεχνικού πολιτισμού, σώσωμεν το έθνος από τους προαιώνιους γέθρους του, λαμπρύνομεν το έλληνικόν όνομα, ο Θεός είναι φιλέλλη, και μερικά ακόμα, διαπιστώνει ότι έφριζε ένα βαρυσήμαντο πολιτικό λόγο.

Βέβαια, το πρόβλημα είναι πολύ λίγο γλωσσικό. Έδώ, όμως μιλάμε για τη γλώσσα, που παίζει κι αυτή έναν προσθετικό ρόλο. Στις πλατιές μάχες, σ' αυτές που μόνη τους εκπαίδευση είναι το δημοτικό (έργάτες, αγρότες), και στους μικροαστούς που κυρίως έχουν αυτή τη μαγική σχέση με την επίσημη γλώσσα, ένας τέτοιος βαρυσήμαντος λόγος παίζει ένα ρόλο ιεραποθήκης-νομιμοποίησης του φορέα που τον έφρανει. Γιατί η γλώσσα, επειδή είναι όχι ακατανόητη αλλά ήμικαταληπτή, παρεμβαίνει σαν εμπόδιο και άφραει από το μήνυμα της άνακίνωσης το συγκεκριμένο του περιεχόμενο. Οι δέκτες του μηνύματος, έστω και μπροστά στο χειμαρρο μεγάλο των λέξεων που ή σύνδεσή τους τους ξεφεύγει, είναι άνικανοί να έχουν κριτική στάση απέναντι στο μήνυμα. Η γλώσσα αυτή εμπόδιζε την κριτική αντιμετώπιση του μηνύματος από κάθε άτομο που δεν την κατέχει αρκετά (και αυτό που δεν την κατέχουν αρκετά είναι οι πάρα πολλοί). Επίσης το εμπόδιο αυτό ίσχυροποιεί, δίνοντάς του μια δύναμη χαρακτηριστική, το φορέα του μηνύματος. «Αν φορέας είναι ή πολιτική έξουσία, αυτό έχει τεράστια σημασία. Δεν πείθει ή πολιτική έξουσία επειδή μιλάει καθαρεύουσα. Άπλως ή ήμικαταληπτή γλώσσα παρεμβαίνει εμπόδιζοντας ως ένα βαθμό (μαζί με πολλούς άλλους παράγοντες φυσικά) την κριτική αντιμετώπιση αυτών που λέει (και επομένως κάνει) ή έξουσία. Στο πολιτικό επίπεδο ή γλώσσα παίζει έναν πρόσθετο ρόλο απόκρυψης των αιτίων των

κοινωνικών προβλημάτων, μεταμφιέζοντάς τα, με βαρύγδουπες λέξεις, σε ακατανόητα πεπρωμένα. Γι' αυτό, το δυσκολότερο απ' όλα είναι να γίνει ή δημοτική ή γλώσσα της δικαιοσύνης, των πολιτικών ειδήσεων στο ραδιόφωνο (και την τηλεόραση) ή ή γλώσσα των άνακίνωσης της πολιτικής έξουσίας.

Παίζει κι έναν άλλο ρόλο ή καθαρεύουσα. Ίσχυροποιεί (χάρη στη μαγική σχέση που έχουν μαζί της οι τάξεις που δεν κατέχουν την παιδεία) την πίστη στη «φυσική» ύπαρξη των έλιτ. Έτσι αποκρύπτονται αποτελεσματικότερα τα κοινωνικά αίτια της ανισότητας που θα έξηγούσαν γιατί αυτές οι έλιτ προέρχονται από όρισμένα μόνο κοινωνικά στρώματα.

Θά έκανε τελειώνοντας, και άλλαλαβαίνοντας τον κίνδυνον που περιέχει κάθε προφητεία, μια πρόβλεψη. Άλλά προηγούμενος θά χρειαστεί μια μεγάλη παρένθεση.

Ύπάρχει, σχετικά με την εκπαίδευση, σύγκρουση δύο αντίθετων φιλοσοφικών θεωριών. Από τη μια έχουμε τους υπεραριστούς της διγλωσσίας, που είναι φορείς μιας φιλοσοφίας νεοπαρεπτικής που πιστεύει στο φυσικό χωρισμό της κοινωνίας σε ίσχυρους και μάλα, μιας φιλοσοφίας που αποτελεί θεωρητική δικαίωση της κοινωνικής καταπίεσης. Είναι συγχρόνως φορείς μιας νεοπλατωνικής άποψης για την Πολιτεία που λέει πως ή κοινωνική εδαιμονία εξασφαλίζεται από τις ήθικες αρετές με τις όποιες είναι προικισμένοι οι άριστοι που κυβερνούν. Η άποψή τους για την εκπαίδευση αντίστοιχά στο παρραδοσιακό σχολείο που σκοπός και λειτουργία του είναι ή διαμόρφωση του Άνθρώπου και ή μετάδοση των παραδοσιακών προτύπων αξιών. Θεωρούν τη διγλωσσία «φυσική», χρήσιμη άλλωστε γιατί αποτελεί την καλύτερη απόδειξη της αιωνιότητας της ελληνικής φυλής. Σ' αυτό το φιλοσοφικό άμάλγαμα ιδεολογικών ουτοπιών αντίθετα ένα είδος νεορουσαισμού που θεωρεί ότι τα άτομα (ή ίδια ανεπισημασμένη βάση ότι οι κοινωνίες απαρτίζονται από άτομα) χωρίζονται από δύο ειδών ανισότητες, τις φυσικές και τις κοινωνικές. Πρέπει επομένως να εξουδετερωθούν οι κοινωνικές, και μόνο ή Φύση ν' αποφασίζει για την έπιλογή και την πρόοδο των περισσότερων προικισμένων. Άπόρροια του φιλοσοφικού αυτού αξιώματος είναι μια άποψη για την εκπαίδευση που επικρατεί και εφαρμόζεται πολλές δεκαετίες στις δυτικές βιομηχανικές χώρες, ή τεχνοκρατική άποψη για το σχολείο-παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης.

Μια τεράστια βιβλιογραφία, που ή παρουσίασή της θ' αποτελούσε ένα άλλο άρθρο, μελετών και έρευνων στις ΗΠΑ, την Άγγλία, τη Δυτ. Γερμανία και τη Γαλλία, αποδεικνύει περίτρανα ότι για την πρόοδο στην εκπαίδευση και την άνοδο στην κοινωνική κλίμακα με μέσο τις σπουδές δεν υπάρχουν φυσικές ανισότητες που ν' αποφασίζουν, υπάρχουν μόνο αυστηρά κοινωνικές. Άποδεικνύει ακόμα ότι το σχολείο των αναπτυσσόμενων βιομηχανικών κοινωνιών δεν άλλαζε τίποτα σ' αυτό το επίπεδο. Οι κοινωνικές ανισότητες λειτουργούν το ίδιο αποτελεσματικά μέσα από άλλους άγω-

γούς, μόνο που φαίνονται λιγότερο γιατί παρουσιάζονται σαν φυσικές.

Ήπισης, ή άποψη αυτή που θέλει το σχολείο παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης έχει για την Ελλάδα τη βασική αδυναμία ότι δεν βγαίνει από μια μελέτη των συνθηκών και χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας, αλλά είναι ένα πρότυπο δανεισμένο από τις αναπτυγμένες βιομηχανικές δυτικού τύπου κοινωνίες. Έτσι, στην προβληματική αυτή δεν μπαίνει για να συνεκτιμηθεί το κύριο χαρακτηριστικό που έχει η Ελλάδα και δεν έχουν οι χώρες-πρότυπα: ο παράγοντας της εξάρτησης (οικονομικής και πολιτικής). Γι' αυτό είναι τόσο δύσκολο να κατανοηθεί ή «μοίρα» της μεταρρύθμισης (και ή «μοίρα» της Ελλάδας).

Η πρόβλεψη που διακινδυνεύει είναι ή παρακάτω: ή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τουλάχιστον το κομμάτι της

που αφορά την τεχνική, επαγγελματική εκπαίδευση, θα επιβληθεί αναγκαστικά. Με τὰ σημερινά οικονομικά δεδομένα οποιαδήποτε κυβέρνηση θα την προωθήσει. Όσο για τή γλώσσα, πάλι οποιαδήποτε κυβέρνηση μπορεί (και πιθανότατα θα τὸ κάνει) να κηρύξει τή δημοτική ισότιμη με τήν καθαρεύουσα για τήν κατώτατη και μέση εκπαίδευση, στο βαθμό που οι τεράστιες ιδεολογικές αναστολές δεν θὰ λειτουργήσουν τόσο έντονα όσο στην περίπτωση που ένας φιλελεύθερος πολιτικός οργανισμός περιλαμβάνει τή γλώσσα σ' ένα πρόγραμμα αλλαγών. Η άποψη για τὸ σχολείο - παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης (που περιέχει αναγκαστικά και τήν ισότητα δημοτικής και καθαρεύουσας ως τή μέση εκπαίδευση) ακολουθεί υποχρεωτικά αλλαγές οικονομικές που γίνονται. Η πρόβλεψη αυτή (που μοιάζει παράλογη αν

τὸ σχῆμα ἐρμηνείας τοῦ προβλήματος είναι: δημοτική-πρόεδρος, καθαρεύουσα-αντίδραση) διακινδυνεύεται για να τονιστεί ὅτι σήμερα πιά τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσας δὲν είναι οὔτε λύνεται με τήν εισαγωγή τῆς δημοτικῆς σ' ὁλόκληρο τὸ δημοτικὸ καὶ τήν ισότητα τῆς με τήν καθαρεύουσα στὸ γυμνάσιο. Για να τονιστεί ὅτι σήμερα γλωσσικὸ πρόβλημα σημαίνει ποιὰ είναι ἡ γλώσσα τοῦ Κράτους. Ἐπομένως, αὐτὸ που θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξεταστέι είναι ποιες κοινωνικὲς δυνάμεις ἔχουν συμφέρον (ἢ ἀνάγκη) νὰ διατηρηθεῖ ἡ διγλωσσία. Ἀπὸ τήν ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ξεκινάει ἕνας δρόμος που μακροπρόθεσμα ὀδηγεῖ στὴν κατάρρευση τῆς διγλωσσίας (τὴν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς στὸ Κράτος), διαφορετικὰ ἀπὸ γλωσσικὸ θὰ παραμείνει, ὅπως ἦταν για τὸσα καὶ τὸσα χρόνια, ἕνα ἄλυτο πρόβλημα.

ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΝ. ΣΟΦΟΥΛΗΣ

μελέτη

Ἀντιθεωρητισμὸς καὶ οικονομικὸς νεοθετικισμὸς

Οἱ παρατηρήσεις μερικῶν φίλων πάνω στὰ ὅσα ἔγραφα στὸ 2. τεῦχος τῆς Συνέχειας γύρω ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις στὸν τομέα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν με ἔπεισαν για μιὰ ἀκόμη φορά για τοὺς κινδύνους που ἀναλαμβάνει κανεὶς ὅταν ἀποφασίσει νὰ συνθλίψει τὶς ἀπόψεις του μέσα στὴν κάψουλα ἐνὸς ἔθρου. Συνηθίζεται, βέβαια, στὶς περιπτώσεις αὐτές, ὁ συγγραφέας νὰ διαπιστώνει (με λύπη του) ὅτι οἱ ἀναγνώστες του δὲν τὸν κατάλαβαν καὶ ἔτσι νὰ δικαιολογῆ τὴ δευτερολογία του. Νομίζω πὼς τὶς περισσότερες φορές τὸ πρόσημα τοῦτο εἶναι ἀπλὸ σχῆμα λόγου, μιὰ σκέτη συμβατική εἰσαγωγή στὰ ὅσα ἔχει κανεὶς νὰ συμπληρώσει. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἔχω πλήρη συνείδηση, ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς φίλους που με βοήθησαν με τὶς παρατηρήσεις τους εἶχαν καταλάβει πολὺ καλά τὰ ὅσα ἤθελα νὰ πῶ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κ. Κ. Χατζηαργύρη, που νομίζοντας ὅτι προσπαθοῦσα νὰ κάνω βιβλιοκριτική, εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ κωδικοποιήσει σὲ στερεότυπα τοὺς κανόνες τῆς, για τὸ ὅποιο καὶ τὸν εὐχαριστῶ ὅταν θὰ κάνω βιβλιοκριτικὴ θὰ τοὺς ἔχω πάντα ὑπὸ ὄψη μου). Καταλαβαίνοντας, λοιπόν, τὸν πυρήνα τῶν σκέψεων που ἤθελα νὰ μεταφέρω στοὺς ἀναγνώστες, οἱ φίλοι αὐτοὶ εἶχαν τὴ σπάνια εὐθύτητα νὰ μοῦ πούν: «Πῶς ἀνεπαρκῆ ὅσα γράφεις». Καὶ πραγματικά, τὸ αἶσθημα τῆς ἀνεπάρκειας τὸ εἶχα κι ἐγὼ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή που ἔκλεισε τὸ χειρόγραφο μου για δημοσίευση.

Ἐδῶ δὲν πρόκειται, βέβαια, νὰ δικαιολογήσω τὴν ἀνεπάρκεια, μήτε νὰ ψάξω για ἔλαφρυντικά. Ἀπλῶς, θέλω νὰ δώσω μιὰ ἀπὸ τὶς συνέχειες τῶν σκέψεων ἐκείνων που ἴσως νὰ συμπληρώουν κάτι ἀπὸ τὸ κενό. Ἡ βασικὴ παρατήρηση ἀφοροῦσε στὸ συμπέρασμα. Ἐγραφα τότε, ὅτι ἀπὸ τὸν ποταμὸ τῶν

ἐκδόσεων τῆς κατηγορίας που διερευνοῦσα, φαίνεται νὰ λείπει ἡ θεωρητικὴ ραχοκοκαλιά. Καὶ διατύπωνα ἀκόμη τὸ ἐρώτημα μήπως, σὲ μιὰ ἐποχὴ γενικῆς ἀμφισβήτησης, ὑπάρχουν ἄνθρωποι—με μιὰ ἀλὲ καλῆς νοικοκυρᾶς τουλάχιστον—που νομίζουν ὅτι πλεονάζει ἡ θεωρία. Ἐνα εἶδος συμπληρώματος καὶ συνέχειας τῶν ἀπόψεων ἐκείνων θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ δεύτερο κομμάτι μου, αὐτὸ που δημοσιεύτηκε στὸ 4. τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ, γύρω ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῶν πανεπιστημιακῶν οικονομικῶν ἐγχειριδίων. Ἴσως, μάλιστα, τὸ δεύτερο αὐτὸ κομμάτι νὰ προκάλεισ πιὸ κατηγορηματικὲς αἰτιάσεις για ἀνεπάρκεια τοῦ ὀρίζοντά του. Πιστεύω πὼς, ἀν σωστὰ ἐκτιμῶ τὶς γνώμες τῶν φίλων, ἔχουν περισσότεροι δικιο αὐτοῦ που ἀναφέρθηκαν εἰδικότερα στὸ δεύτερο. Ἐκεῖ ἔκανα μιὰ σχηματιστικὴ τοῦ ὀρίζοντα (νεοθετικῶ) ὅπου νιούνται τὰ καλά πανεπιστημιακά ἐγχειρίδια που προσφέρονται σήμερα στοὺς φοιτητῆς τῶν οικονομικῶν στὰ πλαίσια τοῦ ἐπίσημου ἐκπαιδευτικοῦ τους προγράμματος. Διαπίστωνα ὅτι γίνεται μιὰ μονόπλευρη προσπάθεια ἐξοικείωσης τῶν φοιτητῶν με τὴ νεοθετικὴ ὀρθοδοξία, καὶ ρωτοῦσα, γιατὶ τάχα νὰ μὴν τοὺς προσφέρονται καὶ κείμενα αἰρετικῶν, με τὰ ὅποια θὰ μπορούσαν οἱ ἐκπαιδευόμενοι νὰ συμπληρώσουν τὴν εἰκόνα τῆς σημερινῆς «καθωσπρέπει» θεωρίας. Ὁ συλλογισμὸς μου σαφάτοῦσε ἐκεῖ, καὶ φυσικὸ ἦταν νὰ μείνει στὸν ἀναγνώστη ἡ ἐντύπωση ὅτι ἐκεῖνο που με ἠνδιέφερε ἦταν ἀποκλειστικὰ ἡ ἐξαντλητικὴ γνωριμία τῶν φοιτητῶν τῆς οικονομικῆς με ὅλον τὸν ὀρίζοντα τοῦ νεοθετικισμοῦ. Φυσικὸ ἦταν, ἀκόμη, νὰ πιστέψει ὁ ἀναγνώστης πὼς ὑπέκρυβη τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ νεοθετικισμὸς στὴν οικονομικὴ θεωρία εἶναι ἐπαρκῆς ὡς μέθοδος προσέγγισης τῆς πολὺπλευρῆς οικονομικῆς φαινομενολογίας.

Πραγματικά, στὸ σχῆμα τοῦ δευτέρου δοκιμίου μου, ἡ σειρά τῶν παραπάνω συμπερασμάτων εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη που ἤθελα νὰ δώσω στὸν ἀναγνώστη. Ἡ σκοπιμότητα τῆς σειράς αὐτῆς, ὅμως, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη που κατάλαβαν ὅσοι παρατήρησαν τὴν κοσμοθεωρικὴ μονομέρεια τῶν ἀπόψεων μου ὑπὲρ τοῦ νεοθετικισμοῦ.

Ὁφείλω τώρα, λοιπόν, νὰ ξεκαθαρίσω ὅτι ἡ (προκλητικότηταν) τῶν θέσεων που ἐκφράστηκαν καὶ στὰ δύο αὐτὰ δοκίμια ἦταν σφάεστατα προκαθορισμένη για νὰ ἐξυπηρετῆσει ἕναν πολὺ συγκεκριμένον στόχο ἐπικοινωνίας: Ὅταν ἀποφασίσει κανεὶς ν' ἀνοίξει ἕνα μεγάλον θέμα, ἔχει μπροστὰ του νὰ διαλέξει δύο ἐξίσου θεμιτοὺς, ἴσως καὶ ἐξίσου ἀποτελεσματικὸς δρόμους: εἴτε ἐξαγγέλλει καὶ ἀναλύει τὶς δικῆς του θέσεις (ἢ κρίνει τὶς ἀντίπαλες, που εἶναι τὸ ἴδιο), εἴτε κάνει τὸν «δικηγόρον τοῦ διαβόλου». Διὰλεξά τὸν δεύτερον, ἐπειδὴ τὸ θέμα εἶναι τόσο πλατὺ, ὡστε δὲν θὰ μπορούσα ποτὲ νὰ προβῶ σὲ ἀναφορὰ τῶν προσωπικῶν μου θέσεων, χωρὶς νὰ διατρέξω τὸν κίνδυνον νὰ θεωρηθῶ ὅτι ἀπλῶς ἀπαγγέλλω ἕνα «σύμβολον πίστεως». Ἐγὼ δὲ τὴν ἐντύπωση, πὼς ἐκεῖνο ἀκριβῶς που σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ παῖξει κανέναν ἐπικοινωνιατικὸν ρόλον εἶναι ἡ σκέτη πανηγυρικὴ ἀπαγγελία «συμβόλων πίστεως». Τὰ τέτοια ποιηματακία ἀποτελοῦνται κατὰ κανόνα ἀπὸ ρίμες συνθημάτων, ἀρκετὰ ἀνώδυνων ὡστε βολεύουν τοὺς πάντες.

Νομίζω πὼς τώρα δικαιολογοῦμαι πιά νὰ ἀπαιτήσω τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ἀνθεντικῆς ἐρμηνείας τῶν κύριων θέσεων που ἐξέφρασα στὰ δύο αὐτὰ ἐπίδικα δοκίμια μου. Καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι ἀπλή. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο πρόβαλε κατὰ βάση ἀνὰ ἕνα καίριον ἐρώτημα, ἐρώτημα ὄχι σχηματικὸ, ἀλλὰ που ζητᾶει συγκεκριμένη ἀπάντηση ἀπὸ συγκεκριμένους ἀνθρώπους:

Πρῶτο: ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς που καταγίνονται με τὶς ἐλευθερες κοινωνικὲς ἐκδόσεις στὸ γῶρον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν που πιστεύουν ὅτι πλεονάζει ἡ θεωρία; Καὶ ἀν καί, ποιὸι, γιατὶ καὶ πῶς; Τὸ ἐρώτημα μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ κι ἀλλιῶς: ὑπάρχουν ἄνθρωποι στὸν παραπάνω γῶρον που πι-

στεύουν ότι συμβάλλουν στη θεωρητική ενημέρωση του αναγνωστικού τους κοινού; Και αν ναι, με ποιόν τρόπο και πάνω σε ποιά γενικά θεωρητικά σχήματα; Αυτό ή δεύτερη διατύπωση του ερωτήματος μου άρεσει καλύτερα, γιατί πιστεύω πως θα βρεθούν μερικοί που θ' απαντήσουν αναιών, εξηγώντας ότι εξυπηρετούν τη θεωρία με την παρουσίαση «συγκεκριμένων» επιτευξών της. Μια τέτοια απάντηση είμαι βέβαιος ότι θ' ανοίξει μια πολύ δημιουργική συζήτηση.

Δεύτερο: γιατί οι δάσκαλοι του οικονομικού Θετικισμού προτιμούν να παρουσιάζουν τον δογματικό πυρήνα της ορθοδοξίας τους και δεν ολοκληρώνουν την εμφάνιση ολόκληρης της σχολής τους μαζί με τις αιρέσεις της; Και πάλι, ή ουσία του ίδιου αυτού ερωτήματος μπορεί να διατυπωθεί με κάπως διαφορετικό τρόπο, ως εξής: πιστεύουν οι δάσκαλοι αυτοί πως υπάρχει ορθόδοξο ολοκληρωμένο νεοθετικό δόγμα ή μήπως ότι ο ορίζοντας του οικονομικού νεοθετικισμού συντίθεται από δύο αναπόσπαστα μέρη, τον σχηματοποιημένο δογματικό πυρήνα και τις επί μέρους διευκρινιστικές «αιρέσεις» του; Και αν ναι, τότε γιατί άρκούνται στο πρώτο μέρος μόνο;

Η διερεύνηση των δύο αυτών ερωτημάτων κλείνει μέσα της το σύνολο των στοιχείων που μπορούν να διαφωτίσουν δύο κείρια προβλήματα που θα όφειλαν να τίθενται στους φοιτητές των οικονομικών από την πρώτη μέρα της ακαδημαϊκής τους ζωής· κι όμως, οι φοιτητές δεν έχουν ακούσει καν για την ύπαρξη των δύο αυτών προβλημάτων, παρά μόνο στη μορφή που συνήθως διατυπώνονται κατά «προκατειλημένους» προλόγους των εγχειριδίων. Τα δύο κείρια γενικότερα ατά προβλήματα είναι τα εξής:

(α) *Η σχέση θεωρίας και πράξης:*

Δεν πρόκειται εδώ για την εκλαϊκευμένη, τη γυδαία ή «φιλοσοφική» άποψη που διακρίνει τη θεωρία από την πράξη, κρίνοντας την πρώτη σαν κάτι που περισσέπει για όσους έχουν την πολυτέλεια της σχολής. Αντίθετα, έννοιά την επιστημολογική άποψη του προβλήματος αυτού που ξεκινάει από το έντελώς στοιχειώδες ερώτημα: «Χωράει διάκριση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη;» Για τον φοιτητή, το πρόβλημα αυτό έχει την κοσμοθεωρητική του σκοπιά και αγγίζει τον ίδιο τον πυρήνα της άτομικής του ύπαρξης. Όποιαδήποτε θεωρία γύρω από τον συσχετισμό της... θεωρίας προς την πράξη, οδηγεί αναπόφευκτα σε θεωρήματα που δίνουν απάντηση στο ανθρώπινο ερώτημα κάθε νέου σπουδαστή: «Γιατί σπουδάζω;» Σήμερα, ή απόξέωση του «ανθρώπου σπουδαστή» από τον «υπόψηφο επαγγελματία επιστήμονα» έχει φτάσει σε τέτοιο βάθος, ώστε ο ίδιος ο σπουδαστής δεν συνειδητοποιεί τις περισσότερες φορές τον συνακόλουθο δραστικό διαγασμό της προσωπικότητάς του, και συνεπώς δεν αισθάνεται καν το έρεθισμα για παραπέρα προβληματισμό πάνω σε τούτο το θέμα. Από τη στιγμή, βέβαια, που ο επιστήμονας εντάσσεται συνειδησιακά στις στατιστικές του «εργατικού δυναμικού», ή «έπει το ρομαντικότερο» του «ανθρώπινου κεφαλαίου», ή αλλοτριώση της προσωπικότητάς του έχει φτάσει σε τέτοιο βαθμό,

ώστε του άρκει ή ρεσέτα του πρώτου τυγόντος καθηγητή του που του λέει από καθέδρας, ότι ή θεωρία είναι *χοήσιμη* επειδή βοηθάει την πράξη. Για τον αλλοτριωμένο επιστήμονα, ή απλή αυτή θέση σημαίνει κάτι άκομη απλούστερο: ότι για να γίνει καλός επαγγελματίας—δηλαδή για να άσκησει επικερδώς την πράξη—χρειάζεται να πληρώσει με την άνοχη των σαξοκεφαλιών της θεωρίας. Αυτό είναι όλο. Τί θα συμβεί, όμως, αν βρεθεί ο καθηγητής που θα διδάξει από την ίδια καθιερωμένη έδρα, ότι ή απόλυτα άφρημένη διατύπωση της συνάρτησης «θεωρία-πράξη» είναι ένα κενό σχήμα που κρύβει την ουσία της συναρτησιακής συστέτισης των συγκεκριμένων θεωριών με τις συγκεκριμένες πράξεις; Και πώς θα αίστανθεί ο φοιτητής μαθαίνοντας ότι καθεμιά από τις συγκεκριμένες αυτές επιστημολογικές συναρτήσεις υπόκειται σε ένδογενείς περιρισμούς που άφορούν το πεδίο του όρισμού τους; Πώς θα αίστανθεί, λ.χ., ο φοιτητής μαθαίνοντας ότι ή επιστημολογική συνάρτηση του οικονομικού νεοθετικισμού όρζεται αποκλειστικά και μόνο πάνω στο εύρος της αλλοτριωμένης εμπορευματικής κοινωνίας του βιομηχανικού καπιταλισμού και ότι συνεπώς, ή και να κάνει με τη «σωστή» θεωρία που διδάσκειται, δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο παρά να ύπηρετήσει «σωστά» το συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα που τον άποξενώνει συστηματικά από κάθε στοιχείο της ανθρώπινης ύπστάσης του;

Μιά τέτοια νομοτέλεια διαδοχικών «άποκαλύψεων» άνοίγεται μπροστά στον σπουδαστή και επιστήμονα, όταν στο ακαδημαϊκό του πρόγραμμα συμπεριληφθεί και ή θεωρία της θεωρίας, που μερική της μόνο έκφραση είναι το ερώτημα για τη σχέση της θεωρίας με την πράξη. Και ή ίδια προβληματική θα προκύψει από μια συζήτηση πάνω στο κείριο ερώτημα που έθεσε το πρώτο μου δοκίμιο για τη θέση της θεωρητικής άναζητήσης μέσα στο σημερινό ρεύμα των ελεύθερων εκδόσεων.

(β) *Το κοσμοθεωρητικό ή φιλοσοφικό υπόβαθρο του νεοθετικισμού:* Η νεοθετική οικονομική ορθοδοξία, μαζί με τις αιώσεις της, άποτελεί έναίο σύνολο, που πηγάζει, έκφράζει και προπαγανδίζει—έμεσα ή άμεσα—μια όρισμένη κοσμοαντίληψη. Το τέγνασμα του χωρισμού της «ορθοδοξίας» από τις «αιρέσεις» της είναι πολύ φτηνό για να καλύψει τη σκοπιμότητά του. Η «ορθοδοξία» είναι το πιστό στην άξιοματική βάση του μέρος της συνολικότερης θεωρίας, και για τούτο παρουσιάζει μια λογική ευστάθεια που δικαιολογημένα «πέπει» τον κοινό σπουδαστή για την «ορθότητα» της. Έδώ όμως γίνεται ή μεγάλη ταχυδακτυλοργία: ή επιστημονική θεωρία δεν είναι άπλώς μια φορμαλιστική παιδαία και άσκηση πάνω σε παραλλαγές της άξιοματικής μεθόδου. Η λογική ευστάθεια δεν ταυτίζεται με την ιστοριοσεμπερική ορθότητα, παρ' όλο που ύπάρχει ίσως μία μετασχηματιστική τεχνική με την όποια μπορούμε να συσχετίσουμε αυτά τὰ δύο κείρια ορθότητας της θεωρίας. Άναζητώντας τη λογική βάση των άξιομάτων—ή ύποθέσεων—έχουμε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουμε χωρίς γνωσεθεωρητικό

άλλα την ύπερβαση από το κείριο της λογικής ευστάθειας στο κείριο της εμπειρικής ορθότητας. Η διαλεκτική της ύπερβασης αυτής άναζητάει τη ρίζα καταγωγής της κάθε θεωρίας και συσχετίζει το λογικό υπόβαθρό της με το εμπειρικά άξιολογήσιμο εποικοδομημά της· και αντίστροφα. Οι αιώσεις συνήθως πηγάζουν από μια τέτοια διερεύνηση, συνειδητή ή άσυνειδη. Γι' αυτό πιστεύω ότι ή ολόκληρωμένη διδασκαλία της νεοθετικής οικονομικής (ορθοδοξίας και αιώσεων) μπορεί να άποτελέσει την καλύτερη εισαγωγή στην κριτική της.

Όσο, τώρα, κι αν φανεί παράδοξο, τολμώ να ύποστηρίξω ότι ύπάρχει κάποια οργανική σύνδεση ανάμεσα στα δύο παραπάνω προβλήματα, και για αυτό ίσχυριστήκα ότι και οι δύο δοκιμές αντίστοιχες τοποθέτησης τους που παρουσιάζα από τις σήτες αυτές, πρέπει να θεωρηθούν ή μια συνέχεια της άλλης. Δεν μιλάω βέβαια για τη μεθοδολογική τοποθέτηση του επιστημονικού νεοθετικισμού άπέναντι στο πρόβλημα της σχέσης θεωρίας και πράξης· άναφέρω και άλλως στην οργανική σύνδεση των άπόψεων που έκτιθενται από την καθιερωμένη διάνοχη γύρω στο πρόβλημα «θεωρία και πράξη» προς τις αντίστοιχες θέσεις του επιστημονικού νεοθετικισμού. Άς μη ξεχνάμε ότι ειδικά ο Θετικισμός του άναπτύχθηκε στο χώρο των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών έχει πολύ μεγαλύτερη σχέση προς τον εμπειροκριτικισμό τύπου Φούερπαχ, ή άκόμη και προς τον κριτικό ιδεαλισμό του Κασίερ, παρά με τὰ σχήματα του Κόντ (άπ' όπου πήρε το όνομά του). Στη βάση, λόγω γάρη, του οικονομικού νεοθετικισμού βρίσκειται ή αντίληψη, ότι τάχα ή εμπειρία μόνη της ότετι πρωτογενώς το θεωρητικό πρόβλημα και ύπαγορεύει μια μοναδική αντικειμενική μέθοδωση της αντίστοιχης θεωρίας. Η δημιουργική άλληλεπενέργεια της θεωρίας με την πράξη γίνεται έτσι αντίληψη ως είδος μηχανιστικού συσχετισμού άλληλοτροφοδοτήσεως, όπου τον κύριο ρόλο παίζει ή αντικειμενική εμφάνιση των προβλημάτων όπως τὰ συλλαμβάνει από πρώτο χέρι ή άμεση εμπειρία. Μια τέτοια αντίληψη φυσικό είναι να δηγηθεί στο θεωρημα της πρωτοκαθεδρίας του «πρακτικού προβλήματος», που συσχετίζεται εδώ με την έννοια του αντικειμενικού προβλήματος. Για το ύποταγμένο στη συγκεκριμένη πράξη υμάλδο του σύγχρονου εμπορευματοποιημένου ανθρώπου, είναι τόσο εύκολα αντίληψη ή άμεσότητα του «πρακτικού», ώστε χωρίς κόπο μπορεί να παραδεχτεί τον πλαστό διαχωρισμό της θεωρίας από την πράξη με τον τρόπο που τον άντιλαμβάνεται ή συμβατική σοφία του μικροαστού. Μπορεί έτσι κανείς να καταλάβει εύκολα την πραγματική σημασία της αντίληψης που πλασάρεται πληθωρικά στις μέρες μας, ότι τάχα οι «έπει μέρους» άποκαλύψουν—ένα είδος διανοουμενιστικής σκανδαλοθηρίας—μπορούν να ύποκαταστήσουν τη θεωρία στον ρόλο της ως εκπαιδευτή και διαφωτιστή της μεγάλης μάζας των σκεπτομένων ανθρώπων!

Η άλήθεια είναι άπλή· αλλά ο δρόμος προς την άλήθεια δεν είναι καθόλου άπλός. Κάθε άπλοποίηση στη μέθοδο,

κάθε ύποταγή στο δῆθεν πρακτικό Ισοδυναμεί με προδοσία σε βάρος τῆς ἀλήθειας. Κάτι τέτοιες (ἀπλοποιήσεις), ἀλλοιώσεις, πληρώνουμε ὡς λάθος στὰ χρόνια αὐτά. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀκριβῶς συσπετίζω τὸ πρόβλημα «θεωρία-πράξη», πρὸς τὰ ὅσα μᾶς κληροδοτεῖ καθημερινὰ ὁ ἀπλοϊκὸς ἐμπειρισμὸς τοῦ οἰκονομικοῦ νεοθετικισμοῦ. Ἡ δουλικὴ προσκόλλησις στὰ συγκεκριμένα σχήματα τοῦ νεοθετικοῦ δόγματος μᾶς κλείνει τὰ μάτια στὴν ἀφρημένη ἔννοια τῶν σχημάτων αὐτῶν ἢ ἀρτιότητα τῶν θεωρητικῶν κατασκευῶν του μᾶς τραβᾶει ἀπὸ τὴ μύτη γιὰ νὰ πιστέψουμε στὴν ἐπιφύλαξη ὄλων τῶν παραρτημάτων τῆς θεωρίας, ὅπου μᾶς διαβεβαιώνουν τάχα, ὅτι τὸ τάδε ἦ τὸ δεῖνα πρότυπο ἀποτελεῖ προσέγγισις τῆς πραγματικότητας, πὺ «βέβαια εἶναι ἀτελής», σὲ σχέση πρὸς τὴν ἰδανικότητα τῆς θεωρητικῆς κατασκευῆς. Μὲ κάτι τέτοιες συλλογιστικὲς ταχυδακτυλουργίες χωρίζουν οἱ μίστες τις θεωρίες τους σὲ «πρακτικὲς» καὶ «γενικὲς», κατανέμοντας τὰ καθήκοντα τῆς

ἐπιστήμης ἀνάλογα: οἱ πρακτικὲς θεωρίες (operational ἀγγλοσαξονιστὶ) εἶναι καλὲς γιὰ τὴν πράξη τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἐνῶ οἱ «γενικὲς» ἀξίζουν μονάχα γιὰ τοὺς ἱεροφάντες ὡς μέσα ἐρμηνείας καὶ κατανόησης τῆς πολυπλοκῆς πραγματικότητας. Καὶ ἀκριβῶς σὸ σῆμα αὐτὸ ἐντάσσεται ἡ διάκρισις τῶν θεωρητικῶν ἔργων σὲ «οὐδόξια» πὺ κάνουν γιὰ ἐγγερίδια, καὶ «αἰρετικά», ἢ ἔστω «εἰδικά» πὺ κάνουν μόνο γιὰ τοὺς λίγους τῆς μεταπτυχιακῆς ἐκπαίδευσης. Βλέπετε, οἱ ρετσέτες πρέπει νὰ προσφέρονται στὸν προπτυχιακὸ «οἰκονομολόγο - ἐργάτη», ἐνῶ ἡ πολυτέλεια τῆς θεωρητικῆς ἐξάσκησης ἀξίζει μόνο γιὰ τὸν «οἰκονομολόγο - ἐρευνητὴ». Ἡ λογικὴ τῆς κατανομῆς αὐτῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπλή: ὁ «οἰκονομολόγος - ἐργάτης» χρειάζεται ἀπλῶς τὰ κατάλληλα ἐργαλεῖα γιὰ νὰ δουλέψῃ ἀποτελεσματικὰ σὲ κάποιο γρανάκι τῆς παραγωγικῆς μηχανῆς. Τί νὰ τὴν κάνει λοιπὸν τῆς θεωρίας; Μήπως καὶ ὁ λασιπὰς δὲν ἐφοδιάζεται μὲ ἓνα φτυάρι;

Δὲν θὰ 'ταν ἀστεῖο στὶς «τεχνικὲς σχολές» νὰ διδάσκων τοὺς ὑποψήφιους λασιπὰδες τὴν κοινωνικὴ θεωρία τῆς ἐργασίας μαζὶ μὲ τὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ τῆς συγκεκριμένης ἐργασίας γιὰ τὴν ὁποία προετοιμαζόνται;

Πιστεῖο, λοιπὸν, ὅτι ἂν, ἀντὶ γιὰ ἐγγερίδια γιὰ «μαστοράντζα», τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα πρόβλεπε μιὰ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία δλόκληρης τῆς γκάμας τῆς θεωρίας τοῦ νεοθετικισμοῦ, ὁ φοιτητὴς θὰ διαπίστωνε μοιραῖα τὴν μερικότητα τῆς θεωρίας ποὺ διδάσκειται καὶ θ' ἀντικαμπανόνταν ἔτσι τὴν ἀνάγκη μιᾶς θεωρίας τῆς θεωρίας. Τότε, ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἀπαίτησι μιᾶς πραγματικῆς ἀνθρώπινης ἐπιστήμης θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐκδηλωθεῖ κατὰ τοὺς κανόνες τῆς... ἐνεργοῦ ζήτησεως. Ἡ ἀρχὴ θὰ εἶχε γίνῃ.

Ἀναρωτιέμαι, τώρα: μήπως οἱ ἐλεύθερες ἐκδόσεις θὰ μπορούσαν νὰ παίξουν ρόλο καλλιότη πρὸς μιὰ τέτοια διεργασία; Νομίζω πὺς τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ.

Βιβλιοκριτικὴ

MENHΣ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑΣ

Τὰ καμμένα

Κέδρος, Ἀθήνα 1972

Μὲ Τὰ Καμμένα, τὸ τρίτο βιβλίο του, πὺ κυκλοφόρησε τὸν περασμένο χειμῶνα, ὁ Μένης Κουμαντάρεας συμπληρώνει δέκα χρόνια συγγραφικῆς δραστηριότητος, ἂν ἀφετηρία τῆς θεωρήσουμε τὴν πρώτη ἐκδόσι τῆς διηγηματικῆς του συλλογῆς *Τὰ μηχανάκια* (Ἐκδόσεις Φέξη, 1962). Ἀκολούθησε, ὅστερα ἀπὸ τέσσερα χρόνια, *Τὸ Ἀρμένισμα*, τυπωμένο τὸ 1966, καθὼς καὶ μιὰ δεύτερη, ἀναθεωρημένη ἐκδόσι τῆς πρώτης του συλλογῆς, μὲ τὴν προσθήκη ἐνὸς ἀκόμα πολυσέλιδου ἀφηγημάτος, τῆς «Δόξας τοῦ σκαπανέαν».

Βιάζομαι νὰ πῶ ὅτι στὸ *Ἀρμένισμα* συναντᾶμε ὡς τὴν ὥρα τις ἀριότερες σελίδες ἀλλὰ καὶ τὴ συνθετικότερη ἐκφραση τῆς πεζογραφίας τοῦ Μ.Κ. Περιλαμβάνει ἓνα ἐξαιρετικὸ διήγημα, αὐτὸ πὺ δίνει καὶ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου: ἐπίσης τὸ πολὺ ἀξιόλογο διήγημα «Μέρα τοῦ 1638», ποτισμένο στὴν ἀγρία καὶ γοητευτικὴ ἀγλή τοῦ ἀνατολίτικου παραμυθιοῦ, τέλος τὴ νοβέλα «Οἱ γάμοι τοῦ Σπόρου καὶ τῆς Ποππαίας», πὺ, παρὰ τις κάποιες ἐπιφυλάξεις σχετικὰ μὲ τὴν ἔλλειψη μιᾶς πύ σφιχτῆς θεματικῆς δομῆς καὶ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ συγγραφέα σὲ περιγραφικὲς ἐπαναλήψεις, συναρπάζει σὰν πίνακας ζωῆς μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ του δύναμη καὶ τὴν ψυχρογραφικὴ του ἀλήθεια. Τὸ *Ἀρμένισμα* προσδιόρισε ἔτσι τὸ «στιγμια», θὰ λέγαμε, τοῦ συγγραφέα ἀνάμεσα στοὺς συμπεριλαμβανόμενους του.

Τὰ Καμμένα τώρα εἶναι, μὲ κάποιο τρόπο, πλάσματα καὶ ἱστορίες πὺ ... κἀχαν! Ἦ φρωτιά κατατρώγει ἓνα ψυχροκάκιο, μαζὶ μὲ δυὸ παιδιὰ, στὴν πρώτη ἱστορία. Παιγνίδια τῆς φωτιάς, πα-

ραισθήσεις πάνω στὴν ἀνάλη τοῦ σπύρου, πὺ καταπίνει χωμένο στὰ βᾶθη κάποιου θαλασσινοῦ καφνεῖου μὲ τὴ συντροφιά του ὁ παλιός, ξέμπαρκος καραβοκύρης Μάνθος, μοιάζουν καὶ τ' ἀλλόλοστα ἐπεισόδια πὺ ὑφάνουν τὴ δεύτερη ἱστορία τοῦ βιβλίου, «Ἁγία Κυριακὴ στὸ βράχο». Πειρατὲς καὶ Θεατρίνοι (ἄγνωστο ἂν ἔζησαν, τότε ἔζησαν) ἀποτελοῦν τὸ τοσοῦτο τοῦ κωνσταντινουπόλεως σκαριῶ — ἀπεικασμα καὶ τοῦτο — πὺ ὁ συγγραφέας ἐπιμένει νὰ προσομοίει, ἐν μέσω τῆς Ἑλλάδας τῶν Ἑλλήνων... τοῦ '72, στὰ μολυσμένα λιμάνια μας καὶ στὰ κουρασμένα μυαλά μας!

Εἰλικρινὰ τὸ βλέπω σὰν ἐπιτεύγμα του. Γιατὶ ὁ Μ.Κ. δὲν ἀνῆκει, βέβαια, στοὺς ἀποποθέτητους. Ἀντικρίζει ἀπράγματο. Κι ὅταν τὰ πράγματα εἶναι αὐτὰ πὺ εἶναι γύρω μας, ὅταν εἶναι ἀσφυκτικὰ γύρω μας τὰ «τωρινὰ πράγματα», πὺς νὰ ἐξέλθῃς ἀπὸ τὴν πολιορκιμένη πόλη φέρνοντας στὶς τσέπες σου τις χθελισινὲς ἱστορίες; Φυγὴ, λοιπὸν; Ἢ ἦταν ἀδικος ὁ λόγος. Πὺς θὰ μπορούσε κανένας νὰ κατηγορηθεῖ—γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὰ μεγάλια πρότυπα—τὸν συγγραφέα τῆς *Μαντὰ Μπαβαρὸ* καὶ τῆς *Αἰσθηματικῆς Ἀγωγῆς* ἐπειδὴ ἔγραψε παράλληλα τὴ *Σαλαμπὸ*; Ὑπάρχουν συγγραφικὲς ἰδιοσυγκρασίες «μονοπολικές», τὰ ἐνδιαφέροντά τους καὶ τὰ τεχνικά τους μέσα φορτίζονται ἀπὸ βιβλίο πὺ βιβλίο πυκνώνοντας τὸν ἴδιο πάντα πρωταρχικὸ πυρήνα ἐλξης. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ οἱ ἀναγκαστικοὶ μὲ τὸν ἢ τοὺς ἐαυτοὺς τους συγγραφεῖς, πὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς τὴν ἀνάγκη νὰ δίνουν μιὰν ἄλλη ἐκδοχὴ στὴ δημιουργικὴ ὁρμὴ τους, νὰ δοκιμάζουν ἐναλλακτικὰ ὅλο τους τὸ δλοσάσιο, θέλοντας ἴσως νὰ βεβαιωθοῦν πὺς τὸ διατηροῦν σὲ ἱκανοποιητικὴ κατὰστασι. «Ὅλα αὐτὰ εἶναι νόμιμα καὶ ἀνθρώπινα. Ὁ συγγραφέας εἶναι τελικὰ ὁ κριτὴς καὶ ὁδηγὸς τοῦ τί θὰ δώσει καὶ πότε θὰ δώσει, μέσα στὸ γῶρο ἀναμνηρῶς καὶ προσδοκίας, πὺ διαγράφει γύρω του τὸ κοινό.

Στὴν περίπτωσι τοῦ Μ.Κ. τὰ δη-

μιουργικὰ στοιχεῖα εἶναι ποικίλα, εἶναι χαρακτηριστικά, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τοῦ παρέχουν τὴν εὐκολία μιᾶς ἀνεπὶ ἐπιλογῆς, τις πύς πολλές φορές εὐτυχημένως. Εἶναι κάποτε καὶ ἀναγνωσιακὰ, παρασύροντάς τον στὴν υπερβολὴ κατὰ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη κατεύθυνση, μὲ συνέπεια νὰ ἐξασθενοῦν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα. Ἀντικειμενικὸς, σκληρὸς συχνὰ παρατηρητὴς τοῦ συγκεκριμένου, καταγράφει ἄρρωστα ἀνθρώπινα πλάσματα καὶ καταστάσεις, κάτῳ ἀπὸ τὸ ἄγχος μιᾶς ἄμεσης ἐπικινδυνότητας («Τὰ μηχανάκια», «Τὸ λουτρό», «Ἡ δόξα τοῦ σκαπανέαν», «Οἱ γάμοι τοῦ Σπόρου καὶ τῆς Ποππαίας»), ἐνῶ μὲ τὸ «Ἀρμένισμα», τὴ «Μέρα τοῦ 1638», τώρα τελευταῖα τὴν «Ἁγία Κυριακὴ στὸ βράχο», ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύεται πὺς διαθέτει μαζὶ ἀποθέματα ἱστορισμοῦ ὅχι τυχαῖα, πὺς τὸ καλαικὸ στοιχεῖο μπορεῖ νὰ ἐρεθίζει ἐξίσου ἀποτελεσματικὰ τὴ φαντασία του, ὅσο καὶ τὸ σύγχρονο. Ὁ ἐλλειπτικὸς, αὐτοσυγκρατημένος διηγηματογράφος, ἔπειτα, πὺ γνωρίσαμε στὰ «Μηχανάκια», στὸ «Λουτρό», στὸ «Ἀρμένισμα», στὴν ἀρχικὴ (καὶ γιὰ μένα ἀριότερη) μορφή τῆς «Ἐπαρχίας Λοκρίδος», νὰ, πὺ μετατρέπεται σὲ φαντατικὸ τῆς περιγραφῆς ὅταν ἐπιχειρεῖ νὰ γράφῃ τοὺς «Γάμους τοῦ Σπόρου καὶ τῆς Ποππαίας», τὴ «Μέρα τοῦ 1638», τὴ δεύτερη μορφή τῆς «Ἐπαρχίας Λοκρίδος» ἢ τὴν «Ἁγία Κυριακὴ στὸ βράχο», χαλαρώνοντας ἔτσι, ἐπικινδύνα κάποτε, τὴν ἀφηγηματικὴ πρόδο.

Θεώρησα χρήσιμη τὴν ἐπὶ τὴν σύντομη ἀναγνώρισι ἐδάφους πὺς τὴν προηγούμενη πνευματικὴ δραστηριότητα ἐνὸς ἀληθινοῦ τεχνίτη, θέλοντας νὰ ἐξηγήσω τὴν ξαφνικὴ λυρικὴ ἐξοδὸ πὺ πραγματοποιεῖ τώρα ὁ Μ.Κ. μὲ τὰ *Καμμένα* του καὶ πὺ, στιγμῆς, τὸν φέρνει στὰ σύνορα τῆς ρυθμικῆς πρόξας, κατὰ τρόπο στ' ἀλήθεια ἀπροσδόκητο γιὰ ὅσους θὰ εἶχαν περιοριστεῖ στὸ διάβασμα τοῦ πρώτου μόνο βιβλίου του. Ποῖο εἶναι, λοιπὸν, τὸ συνεικτικὸ στοιχεῖο, πὺ μέσα ἀπὸ τις εὐχάριστες ἐκπλήξεις, τις μικρὲς ἀπογοητεύσεις, τις ποικιλόμορφες δο-

κιμές του συγγραφέα, την τελική κατάφαση του αναγνώστη σε αυτό ή εκείνο, επιβάλλει στη συνείδησή μας την ταυτότητα ενός πεζογράφου όπως ο Μ.Κ., που δικαιολογεί χειρισμούς θεμάτων σαν αυτούς που συναντάμε στα δυο διηγήματα του τελευταίου βιβλίου του; Μπορούμε, νομίζω, να απαντήσουμε χωρίς δισταγμό: 'Η γλώσσα. "Όταν έχεις γλώσσα, πάντα κάτι έχεις να πεις, έχεις τον τρόπο να πείσεις.

Μόλις, εδώ και λίγα χρόνια, ή προκατάληψη κατά του ύφους, ή αδιαφορία για τη γλώσσα ήταν της μόδας στους πιο νέους της εποχής, κι ως είχε από πολύ ακόμα ενωριότερα μιλήσεις, όπως μίλησε πάνω στο θέμα, ο Σεφέρης. Θαρρώ πως μπορούμε σήμερα να διακρίνουμε μια διαφορετική στάση σε μερικούς από τους σημαντικότερους ώριμους ή νέους πεζογράφους του καιρού μας. Ξαναγυρίζουν, ή καθέναν με τον τρόπο του, σε κάποιες βασικές εκτιμήσεις, αντικρίζοντας τη γλώσσα ως πρωταρχικό αντικείμενο μελέτης μέσα στην αφηγηματική τους προσπάθεια, σαν την αιχούσα όπου πρέπει να φθάσουν κι όχι να διαδέρουν απ' όπου γυριάζεται μόνο να περάσουν. Τό τι σημαίνει γλώσσα—(ύφος πραγμάτων)—θα μ'ας πηγαίνει μακριά, όχι να το πούμε (γιατί ο «μεγάλος γέρος» μ'ας το δίδαξε καλύτερα από τον καθένα), μα κι απλά να το υπομνήσουμε εδώ. Καθαρότερα από ποτέ άλλοτε μπορούμε πια να το καταλάβουμε αυτό όλοι, μα που βλέπουμε σε ποιό βαθμό ή βαναυσότητα παίρνει καθημερινά τη μορφή της αγγλωσσίας...

Τά Καθμένα, πέρα από τα όποια άλλα θετικά στοιχεία τους αποτελούν μια σπουδαία γλωσσική μαρτυρία. Τι συμβαίνει λ.χ. στο πρώτο διήγημα; Σχεδόν τίποτα. Συμβαίνει ή ζωή ή ίδια, άσχεδιαστη, άσήμαντη, αληθινότατη στην πληρότητά της, στην «άγνωστη» ουσία της. Διαβάζοντας το σου 'ρχεται στο νου εκείνο το «σά να 'γουν ποτέ τελειωμό τα πάθη κι οι καύμοι του κόσμου». Βέβαια ή Σκιάδα εδώ είναι εφοδιασμένη με τζούγκι - μποξ, κινηματογράφο, κάποια ψευτοεργαστάσια, το Δεσποινιώ έχει γίνει Μαίρη, υπάρχουν ακόμα ή Σούλα και ή Λόγγα—ατά γεύλη βυσσινιά, τό φάρμα στενό, κοντό, ήλεκτρικές βλεφαρίδες». Κι έπειτα δέν άνασάνεις λιβάνι της έκκλησίας... "Όμως ή ήθογραφική παράδοση, που ό,τι κι άν πούμε άποτέλεσε τό θεμέλιο της πεζογραφίας μας, βρίσκει τρόπο να περάσει στις σελίδες του Μ.Κ. και να κερδίσει τό ενδιαφέρον μας, πέρα από κάθε εύλογο δισταγμό, χάρη στη γερή γνώση της γλώσσας και στη σοφή στήριξη των στοιχείων της αφήγησης στη λαϊκότροπη έκφραστική δομή που μεθοδεύει ό συγγραφέας. Είναι, πραγματικά, χάρμα να τον παρακολουθείς πως συνδιαλέγεται με τά πρόσωπα του, πόσο εύλυγιστα γυρίζει τό λόγο από άμεσο σε έμμεσο, πως κερδίζει χωρίς χάσιμο χρόνου τά περιγράμματα των χαρακτήρων του, πόσο άνετα τό ένα φαινομενικά άσήμαντο έπεισόδιο βγαίνει από τ' άλλο, συνθέτοντας με καλοζυγισμένες πινελιές τον πίνακα στο σύνολό του. Τούτες οι σελίδες, άν έχουν την άξία τους, δέν είναι επειδή προϋπήρξαν «πράγματα» για τό συγγραφέα, είναι επειδή τά «πράγματα» βγαίνουν

μέσα από τη γλώσσα, τά παράγει ή ίδια ή γλωσσική σύλληψη του κειμένου, άλλως θά μπορούσαν να μ'ας είναι άδιάφορα, αφού ό συγγραφέας ούτε έρωτήματα τοποθετεί, ούτε ψυχογραφικές ή άλλες έμπλοκές του μύθου έβαλε σκοπό του να μ'ας παρουσιάσει.

Και πάλι ή μαστοριά της γλώσσας είναι που επιτρέπει να σταθεί στα πόδια της ή μακρυσυρτη και χωρίς ούσιαστικό δεσμό αφήγηση (έκατόν είκοσι ολάκερες σελίδες!) της «Άγίας Κυριακής στο βράχο»—πολύχρωμες φηγούρες παραμυθίου, που ή συγγραφέας ανεβοκατεβάζει πίσω από 'να τευτομένο πανί, ζητώντας ν' αφήσει ό αναγνώστης ελεύθερη τη φαντασία του στο παιχνίδι. Έδώ ή γλώσσα λειτουργεί διαφορετικά: κουβαλάει χρώματα, ρυθμικά τοκίλματα, ποιητικά άπροσδόχητα, απλώνεται—ένα λυρικό κύμα—σε άρρογιαλιές που θυμόμαστε να στάθηκαν ό Καραβίτσας και ό Μυριβήλης. 'Ο Κ.Μ. με τό τρίτο αυτό βιβλίο του, καθώς και με πολλές σελίδες από τά προηγούμενά του, παρουσιάζεται σαν ένας από τους ελληνικότερους πεζογράφους στην τελευταία δεκαετία. Τά έπιχώρια στοιχεία, ό Ιστορισμός, ή κλίση του προς την ήθογραφική περιγραφή ποιότητας, τό ζωντανό γλωσσικό του αίσθητήριο, οι λυρικές διαφυγές του, τον φέρνουν στην άκρη μιας συνέχειας, που οι ρίζες της ξεκινούν βαθιά μέσα από τους κύλπους της 'Ιθαγένειας. 'Ισως δέν είναι άγνωστη ή περίπτωση με τό φόντομα του λαϊκού τραγουδιού στα χρόνια μας από τά χέρια ήζιων συνθετών.

ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΛΑΣΚΟΒΙΤΗΣ

*

«Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ»*

Δύο πράγματα δέν μπορεί παρά να εκτιμήσει κανείς βαθιά στους συγγραφείς αυτών των βιβλίων: τις πολλές τους γνώσεις γύρω στα θέματα τους και την ικανότητά τους να τις χωρέσουν όλες σε έκταση σχετικά τόσο μικρή. 'Η ελλογιμότητα των βιβλίων είναι πραγματική περιουσία, γυναιχιά, σχεδόν επίθετική. Λιγότερο φανερό είναι κάτι άλλο: ό πρακτικός σκοπός αυτών των βιβλίων. Δέν φαίνεται να είναι ή εκλαίκευση ή ό έγκυκλοπαιδικός κάποιου είδους, όπως συμβαίνει με τις άνάλογες τυποποιημένες σειρές που γράφονται κατά

* Με τον γενικό αυτό τίτλο και σε συνεργασία με τις Έκδόσεις Methuen οι Έκδόσεις Έρμής κυκλοφόρησαν ως τώρα τά ακόλουθα έξι αριθμημένα τομίδια: 1) Damian Grant, *Ρεαλισμός*, μτφρ. 'Ιουλιέττα Ράλλη-Καίτη Χατζηδήμου, σσ. 126. 2) Clifford Leach, *Τραγωδία*, μτφρ. Έρρίκος Χατζηανέστης, σσ. 147. 3) Arnold P. Hinchliffe, *Τό Παράλογο*, μτφρ. Έλένη Μοσχονά, σσ. 151. 4) Elisabeth Dipple, *Πλοκή*, μτφρ. Κώστας 'Ιορδανίδης, σσ. 115. 5) Arthur Pollard, *Σάτιρα*, μτφρ. Θεοχάρης Παπαμάργαρης, σσ. 124. 6) Lilian R. Furst και Peter N. Skrine, *Ναυτοραλισμός*, μτφρ. Λία Μεγάλου, σσ. 110.

παραγγελία: όσα δείγματα μ'ας έδωσε ως τώρα ή Γλώσσα της Κριτικής, είναι μάλλον δυσπρόσιτα για τον αναγνώστη που δέν διαθέτει ύπολογισμη γενική προετοιμασία, ειδικότερη και σεβαστή γνωριμία με τά άγγλικά γράμματα, καθώς και σχετική ενδιαφέρουσα λίγο πολύ ζωηρό, μαζι βέβαια με κάμπωση ύπομνη. 'Η βιβλιογραφία τους βοηθάει άσφαλώς στην «περαιτέρω άναγνώση», αλλά κανενός βιβλίου ό σκοπός δέν εγκείται στη βιβλιογραφία του.

'Η μόνη λαβή προς αυτή την κατεύθυνση, τό σκοπό της σειράς, δίνεται από τη δήλωση του ξένου διευθυντή της: «να προκαλέσει... συζητήσεις». Πρόκειται για φιλοδοξία κάπως άόριστη και ίσως λίγο άνεδαφική. "Αν οι προσδοκώμενες συζητήσεις πρόκεινται να έχουν κάποια ούσιαστική σημασία, μόνο οι αντιρρήσεις ή οι άνασκειές θά μπορούσαν να την εξασφαλίσουν, και όχι ό συμπληρώσεις ή διορθώσεις. 'Όστόσο ό αντικειμενικός χαρακτήρας και ή «ιστορική» σκοπία της σειράς έπιτρέπουν ίσως τις δεύτερες, αλλά όχι τις πρώτες. Έτσι λόγω χάρη, όσο και άν προκαλεί έκπληξη ή άπουσία του νεότερου άμερικανικού μυθιστορήματος από τον *Ρεαλισμό* (και δέν μπορεί κανείς να πει ότι ή γλώσσα της κριτικής ύπήρξε λακωνική σ' αυτό τό σημείο), ή έκπληξη άφορά την πληρότητα του βιβλίου, όχι την ούσία του.

'Γλώσσα της κριτικής» εδώ σημαίνει εξίστρωση, άνάλυση και κριτική των μεταβολών που σημειώθηκαν κατά καιρούς, τόπους και ανθρώπους τό περιεχόμενο των συζητούμενων έννοιών (που ή καθεμιά τους δίνει και τον τίτλο του σ' ένα από τά βιβλία της σειράς), καθώς και της στάσης που πήραν οι καιροί, οι τόποι και οι άνθρωποι άπέναντι σ' αυτές τις έννοιες. Μολονότι όμως πρόκειται για τη «γλώσσα της κριτικής», ή παρουσίαση του θέματος στηρίζεται σ' έναν συνδυασμό άνάμεσα στην έκθεση των περιπετειών της έννοιας στο θεωρητικό πεδίο, και στην άμεση ή έμμεση άναφορά στις κυριότερες πρακτικές εκφάνσεις της. Έκείνο που πρόχει στη διττή αυτή διαδικασία, δέν είναι ή συστηματικότητα, παρ' όλα αυτά όμως ή πληρότητα της διεκπεραίωσης της είναι πάντοτε άξιοσημείωτη και συχνά θαυμαστή. 'Αλλά ή ιστορική άνάμεσα στα δύο συστατικά είναι έξαιρετικά μονόπλευρη προς τη μεριά του πρώτου, της θεωρίας δηλαδή, της κριτικής, και όχι του δεύτερου, της πράξης, της λογοτεχνίας (ως προς την πρόθεση τουλάχιστον, γιατί τά πράγματα δέν τό επιτρέπουν πάντοτε αυτό). 'Ο μονολιθικός αυτός προσανατολισμός είναι βέβαια σκόπιμος και άποτελεί τό θεμέλιο της σειράς. 'Από την άλλη όμως, ή δύσκολη θέση όπου βρίσκονται συχνά οι συγγραφείς δείχνει ότι ή διαφορετική και γενναύτερη στη λογοτεχνία προσφυγή θά άλλαζε ίσως τον γενικό τίτλο της σειράς, αλλά θά φώτιζε την κριτική και τη γλώσσα της περισσότερο απ' όσο συμβαίνει τό αντίθετο, εδώ τουλάχιστο. Χαρακτηριστικά είναι επί του προκειμένου τά όσα λέγονται για την πλοκή στη σ. 83 του αντίστοιχου τομίδιου, που, άν γενικευθούν,

θά μπορούσαν να ισχύσουν και για όλα τα άλλα βιβλία της σειράς.

Σ' αυτό το σημείο βρίσκεται ή θεμελιώδης από τις έμφυτες αδυναμίες της σειράς: ή σύλληψη και ή συγκρότηση τών βιβλίων τείνουν να προσδώσουν στην κριτική μιὰ αὐτοτέλεια πού δὲν μπορεί νὰ τὴν ἀντέξει. Γι' αὐτὸ και συχνὰ ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ συζητούμενες ἔννοιες, με ὅση πληρότητα και ἀρμοδιότητα και ἂν ἐξιστοροῦνται οἱ τύχες τους στὰ χέρια τῆς κριτικῆς, παρουσιάζονται ξεριζωμένες ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους περιβάλλον, τὴ λογοτεχνία. Ἔτσι οἱ ἄγνοες ζῶνες δὲν λείπουν ἀπὸ τις σελίδες τών βιβλίων, και γίνονται ἀκόμη καταθλιπτικότερες ὅταν γειτονεύουν με τις ἄλλες, ἐπίσης πολλές, ὅπου καλεῖται νὰ μιλήσει κάποιος «κριτικός» πού εἶναι και λογοτέχνης. Σ' αὐτὲς τις περιπτώσεις δὲν ἔξρει πλέον κανεὶς πῶσο ὑπερτιμωμένα εἶναι αὐτὴ ἡ «γλώσσα τῆς κριτικῆς». Γιατὶ ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς περιττὴ πολυτέλεια ἡ εἰδολογικὴ διάκριση πού ἐκτείνεται σὲ ἕνα δλόκληρο βιβλίο, ἔστω σύντομο, ἀνάμεσα στην περίπτωση ὅπου ὁ Henry James «δημιουργεῖ» τὴν πραγματικότητα, γράφει δηλαδὴ μυθιστόρημα, και στην περίπτωση ὅπου μιλάει γιὰ τὴν πραγματικότητα ἡ γιὰ τὸ μυθιστόρημα.

Ἴσως λοιπὸν μιὰ ἄλλη βασικὴ ἀδυναμία τῆς σειράς εἶναι ὅτι, με βάση τὸ ἀντικείμενο, συμφύρονται ἐδῶ ματιές πού τὸ βλέπουν ὄχι ἀπλῶς ἀπὸ διαφορετικὲς θέσεις, ἀλλὰ σὲ διαφορετικὲς θέσεις, ὅχι ἀπὸ μέσα ἢ ἀπ' ἔξω, ἀλλὰ μέσα τους ἢ ἔξω τους. Ἄν τὴν καλοσκεφτεῖ κανεὶς, ἡ διαφορά δὲν εἶναι δλόλου ἀσήμαντη.

Ἐποιοδῆποτε, ἡ συγκέντρωση και ἡ παρουσίαση τών ποικίλων μεταχειρίσεων πού γνώρισαν οἱ διάφορες ἔννοιες ἀπὸ μέρους τῆς κριτικῆς, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται οἱ συγγραφεῖς, γίνονται με γνώση και ἐπιδεξιότητα πού ἐντυπωσιάζουν. Τὸ φάσμα τών πηγῶν εἶναι εὐρύτατο, και ἡ παράθεση ἀποσπασμάτων και ἀπόψεων, συσσωρευτικῆ ἢ ἀντιθετικῆ, σπανιότερα ὅμως διαλεκτικῆ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλο πλοῦτο.

Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀξιοθάμιαση ἐπίδοση τοῦ «εἰδικοῦ» ἡ δημοσιογικὴ συμβολὴ τών συγγραφέων περιορίζεται τόσο ἀπὸ τον χαρακτήρα τῆς σειράς, ὥστε δὲν μπορούσε νὰ ξεφύγει πάντοτε ἀπὸ τὴν πρόδηλὴ εὐκολία. Οἱ συγγραφεῖς φαίνονται μερικὲς φορές νὰ ἀσφυκτιοῦν μέσα στὸ ὕλικό τους και νὰ πασχίζουν ἀπεγνωσμένα νὰ πάρουν ἀνάσα.

Λόγου χάρι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἄριστοτέλη και στὸν Alain Robbe-Grillet, ὅσον ἀφορᾷ τις ἀπόψεις περὶ πλοκῆς, φαίνεται τόσο εὐκόλη και ἀντονόητη ὥστε πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς τὴν καχυποψία νὰ τὴν ἀποφύγει πᾶση θυσία. Ἡ συγγραφέας τῆς Πλοκῆς δὲν τὴν ἀποφεύγει, και ἔτσι ἔχουμε μιὰ περίτεχνη ἀντιπαράθεση, πού ἐντυπωσιάζει και καθοδηγεῖ και προκαλεῖ τὸ θαυμασμό, πού παραμένει ὅμως ἀπὴ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα σὲ δύο σώματα ὄχι μόνο διάφορα ἀλλὰ και ἀντίρροπα, ὅστε γιὰ νὰ συγκροσηθοῦν οὔτε γιὰ νὰ μονοιάσουν, ἔχουμε ἕναν μηχανικὸ πα-

ραλληλισμὸ ἀνάμεσα σὲ μιὰ «ἱστορία» και σ' ἕνα μανιφέστο.

Ἡ εὐκολία τοῦ συγγραφέα, πού γίνεται δυσκολία γιὰ τὸν ἀναγνώστη, εἶναι ἴσως τὸ μονιμότερο χαρακτηριστικὸ τῆς σειράς ἀπὸ συγγραφοτεχνικὴ ἀποψη. Τὰ τομῖδια αὐτὰ εἶναι γραμμένα ἀπὸ καθέδρας και ἀπὸ ἀνθρώπους πού, ὅπως φαίνεται, γνωρίζουν βαθιὰ τὰ θέματα τους, ἀλλὰ δὲν ἔχουν τις ἀντικειμενικὲς δυνατότητες νὰ τὰ ἀναλύσουν ὅσο θὰ ἤθελε ὁ ὄχι ἰδιαίτερα ὑπομονητικὸς ἀναγνώστης. Για τὴν ἀδυναμία τους αὐτὴ εὐθύνεται προφανῶς και σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ συντομία (σὲ συνδυασμὸ πάντοτε με τὴ βασικὴ σύλληψη τῆς σειράς), πού ἔτσι ἀπὸ ἀρετὴ γίνεται μειονέκτημα. Ἔνας ἀπὸ τους συγγραφεῖς ὁμολογεῖ ὅτι θὰ τὸν χρειάζονταν ὑπερδιπλάσιες σελίδες γιὰ νὰ ἀναπτύξει σωστὰ τὸ θέμα του.

*

Πέρα ἀπὸ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σειράς, ἡ και μέσα στὰ πλαίσιά τους, τὸ κάθε βιβλίο παρουσιάζει τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματά του, πού μόνο πολὺ περιληπτικὰ μποροῦν νὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ.

Ἐ Realισμὸς εἶναι ἀπὸ τὰ πικρότερα δείγματα τῆς σειράς και ταυτόχρονα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπλωμένα. Ἡ περιπλοκὴ φύση τοῦ θέματος και ἡ μεγάλὴ ἐκτασὴ του δίνει στὴ γραφὴ τὴν ὄψη ἑνὸς κυριαρχτικὰ εὐλύγιστου ἐργαλείου πού ὅμως ἔχει νὰ δουλέψει ἕνα συμπαγὲς ὕλικὸ — μπροστὰ στὴ δυσκολία, συχνὰ δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ κάμπτεται. Ἡ γενικὴ ἀτιμωσφαιρα τοῦ βιβλίου εἶναι μᾶλλον συγκεχυμένη, και τὴν προσοινίζονται τὰ τριάντα και πλέον ἐπιθετα τοῦ ρεαλισμοῦ πού παρατίθενται στὴν εἰσαγωγὴ γιὰ νὰ καταδειχθεῖ τὸ χάος πού περιβάλλει τὴν ἔννοια. Ἄλλὰ ἡ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ βιβλίου ἀνταμειβεῖ, και ὄχι μόνο με τὸν πλοῦτο τών πληροφοριῶν, ἀλλὰ και με τις πολλές πρωτότυπες ταξινόμησεις και παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα.

Στὴν *Τραγωδία* ἐξετάζεται ὄχι ἡ τραγωδία ἀλλὰ ἡ ἀσαφὴς ἐκείνη ἔννοια πού ἡ επικρατέστερη ἀπὸ τις πολλὲς ὀνομασίες τῆς εἶναι ἀπὸ τραγικὸ στοιχεῖο. Ἔτσι ἡ πληρότητα ἐδῶ φθάνει στὸ ὄρια τῆς πληρομῆς, ἀφοῦ βλέπουμε ἕνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας, και ὄχι μόνο τῆς δραματικῆς, νὰ συνωστίζεται στίς σελίδες τοῦ βιβλίου γιὰ νὰ χωρέσει κάτω ἀπὸ τὴν ἐτικέτα. Με τέτοια ἐλαστικότητα φυσικὸ ἦταν ἀκόμη νὰ μὴ διακρίνεται πάντοτε με τὴν πρόποσα αὐστηρότητα ὁ γενικότερος ὅρος «δράμα» ἀπὸ τὸν εἰδικότερο «τραγωδία».

Τὸ *Παράλογο* εἶναι ἕνα ψυχραὶμα τολμηρὸ βιβλίο, ἀρεκτὰ θελκτικὸ, και ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις τὸ ἀσωστότερον τῆς σειράς. Ἐπεκτείνει τὰ ὄρια τῆς ἔννοιας πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὰ ἔχει τοποθετήσει ὁ διαπρεπέστερος μελετητῆς τῆς θεατρικῆς τῆς μορφῆς, ὁ Martin Esslin, και ἀναδεικνύει ἡ τονίζει ἑνδιαφέροντες πλευρὲς πολλῶν σημαντικῶν σύγχρονων συγγραφέων ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ παραλόγου. Με τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ἔννοια ἐκτονώνεται ὅπως πρέπει (χάρι και στίς σύντομες ἀλλὰ στέρρες Ἀντιφρήσεις, πού ὡστόσο μένουν ἀνοιχτές) και ἀπαλ-

λάσσεται ἀπὸ μεγάλο μέρος τῆς ἀβάσιμης μεταφυσικῆς τῆς. Στὸ ἐπίτευγμά του αὐτὸ ὁ συγγραφέας συσπάζει τὴ βασικὴ ἀρχὴ τῆς σειράς, ἀφοῦ ἐπικαλεῖται πιὸ ἐπίμονα τὴ γλώσσα τῆς λογοτεχνίας παρὰ τῆς κριτικῆς, ἀλλὰ τὸ κέρδος εἶναι ὑπολογισμὸ, και ὅτετι γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὑπὸ συζήτηση αὐτὴ τὴν ἀρχὴ.

Ἡ Πλοκὴ εἶναι τὸ πιὸ ἀσαφὲς, ἀνοικοῦρευτο και ἄρα λιγότερο χρήσιμο ἀπὸ τὰ ἔξι τομῖδια. Μεμονωμένα οἱ φράσεις τοῦ βιβλίου εἶναι κατανοητὲς και συχνὰ λάμπουν ἀπὸ τὸ φῶς τών πετυχημένων ἀποφθεγμάτων, ἀλλὰ οἱ μεταβάσεις ἀπὸ τὴ μιὰ νοηματικὴ ἐνότητα στὴν ἄλλη εἶναι αὐθαίρετες, και ἔτσι λείπει τὸ ἀπαραίτητο «ἀφηγηματικὸ» στοιχεῖο. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πρόκειται και πάλι γιὰ τις βλαβερὲς συνέπειες τῆς συντομίας, ἂν τούτη τὴ μοναδικὴ φορὰ δὲν ἦταν πιθανότερο ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετο — παρὰ τὴν πυκνότητα τοῦ ὄρους, πού εἶναι ὡστόσο μόνο ἐξωτερικὴ, τὸ ἀντικείμενο ἔχει ἐξοικωθεῖ, ἂν ὄχι σὲ ὅλες του τις διαστάσεις, τουλάχιστο πρὸς κατευθύνσεις πού τελικὰ δὲν ὀδηγοῦν πουθενά.

Στὴ *Σάτιρα* ἡ λογοσύνθη βρίσκει τὴν ἀποθέωσή τῆς. Ἐυμνὴ και ἀπροσχημάτιστη, κατασκευάζει ἕνα βιβλίο ἄριστο ἴσως ἐπιστημονικὰ, ἀλλὰ ἐπίσης ἄκαμπο και, παρὰ τὸ θέμα του, ἀπίστευτα ἄχαρο. Με τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συμπαρομαρτεῖ συνήθως και ὁ φανατικὸς πατριωτισμὸς, πού ἐδῶ ἀναφέρεται στὴν ἐθνικὴ προέλευση τών πηγῶν.

Ἐ Νατοραλισμὸς εἶναι γιὰ τὸν μέσο ἀναγνώστη τὸ πιὸ ἀξιοσώστατο ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς σειράς: σχετικὰ ἀπλό και εὐληπτο, με εὐρύτητα ματιᾶς και με εὐπρόσδεκτη ἱστορικοκοινωνικὴ τεκμηρίωση και χωρίς καμιά ἐπιδειξιμανία. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ πηγές και οἱ γνώσεις ἐδῶ δὲν ἔχουν «χωνευτεῖν» με τόση τελειότητα ὅσο στὰ ἄλλα βιβλία τῆς σειράς. Οἱ «αφῆρες» εἶναι εὐδιάκριτες, και συνεπῶς ὁ χαρακτήρας τοῦ ἐγχειριδίου ἐμφανέστερος ἀπὸ ἐκείνου τοῦ δοκιμίου. Ἄλλὰ, με κέρδος τῆ σαφήνεια, ἰσχύει και ἐδῶ ὅτι και στὴν περίπτωση τοῦ *Παράλογο*.

Γιὰ τὴν ἐπίδοση τών μεταφραστῶν, ἡ ἐκτίμησή, πού δὲν βασίζεται στὴν παραβολὴ με τὸ πρωτότυπο, ἔχει πάντα συζήτησιμη ἀξία, και εἶναι φυσικὸ νὰ διατυπώνεται μόνο δοκιμαστικὰ. Με αὐτὴ τὴν προϋπόθεση, τὸ ἐπίπεδο τῆς μετάφρασης, μιᾶς ἐργασίας ἄχαρης και πάντα ἐπικίνδυνος, εἶναι στὴ Γλώσσα τῆς Κριτικῆς ἀσυνήθιστα ὑψηλὸ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα — με ἐξαιρέση τῆ *Σάτιρα*, ὅπου ὁ μεταφραστῆς δὲν εὐτύχησε ὅσο οἱ ἄλλοι: ἡ μετάφρασή του βαρύνεται με μερικὲς ἀστοχίες πού δὲν συσκοτίζουν πολὺ τὸ νόημα, πάντως ζημιώνουν τὸ ὕψος τοῦ βιβλίου. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα, τὰ ἀκόλουθα ὀλίγα ἐπιλέγονται ἐπειδὴ μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν με τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συντομία και χωρίς τὴν παράθεση ἐκτενῶν περιεκτῶν (σημειωτέον και πάλι, ὅτι, και ἐδῶ και πιὸ κάτω, οἱ ἀντιπροτάσεις ἀγνοοῦν τὸ πρωτότυπο):

Τὸ «τσουκάνιν» (στ. 9 και 12) γίνεται τελικὰ «μαστίνου» (στ. 19) — πάντοτε ἀπὸ τὸ ἴδιο παράθεμα. Δὲν εἶναι

νοητό πώς ο σατιρικός «μπορεί να κατηγορηθεί για ήθικη ανωτερότητα» (σ. 11), έκτος αν πρόκειται για «υπεροψία». «Τέτοια είναι η ειρωνεία της πρότασης του Swift... να θεραπεύσει τη φτώχεια με τον υπερπληθυσμό της Ίρλανδίας με τη συστηματική ανατροπή των παιδιών της σάν κρέας για τὰ τραπέζια των πλουσίων» (σ. 17): η σχολαστική προσκόλληση στο πρωτότυπο αποδίδει πολύ άκομψα ελληνικά, ενώ η «ανατροφή» φέρνει στο νου μάλλον την «εκτροφή». Καί η «αθλητική κυρία» (σ. 18): 'Η άγγλική έκφραση, που ενδέχεται να μεταφράζεται έτσι, σημαίνει άλλο πράγμα. Με «κάθε αίσθηση χαμένη» (σ. 20): αν το πρωτότυπο λέει sens και αν ο τίτλος του Byron αναφέρεται στην τρέλα του Γεωργίου Ι', τότε πρόκειται ίσως για τη «λογική» ή κάτι τέτοιο. 'Η «δυστροπή φύση του 'Αγιου Πέτρου» (σ. 21) στα ελληνικά λέγεται καλύτερα «χαρακτήρας», ενώ ο «χαρακτήρας Nekayah» (σ. 23) στα ελληνικά λέγεται καλύτερα «ήρωας» (ένος έργου). 'Εκτός από την Παλαιά Διαθήκη έχουμε και την Καινή, όχι τη «Νέα» (σ. 25). «Το δραματικό πλαίσιο συχνά δεν είναι άλλο από ένα γεύμα με καλεσμένους, που χρησιμοποιεί για να φέρει μαζί τους χαρακτήρες» (σ. 41): «φέρει μαζί», bring together, δηλαδή συγκεντρώσει, συναθροίσει, φέρει σε επαφή ή ό,τι άλλο από τις λύσεις που δίνουν τα λεξικά.

'Η αλήθεια είναι ότι και τούτη η μετάφραση, όσο προχωρεί, βελτιώνεται, αλλά και ως το τέλος ποτέ δεν απολείπουν εντελώς οι άστοχίες. Οι «στάσεις» (σ. 102) είναι μήπως «συμπεριφορές»; 'Η «ένταση» (σ. 104), αν είναι casual, δεν είναι περιπτωσιακή, αλλά τυχαία, συμπτωματική ή κάτι παρόμοιο. Το ίδιο και ο «ασκασμός» λίγο πιο κάτω. 'Αποτελεί μεγάλη ματαιοδοξία να πιστεύεις ότι θα προσέξει κανείς κάτι επειδή συμβαίνει να είναι ο καυγάς σου» (σ. 111): πέρα από την ανεπάρκεια των ελληνικών, τί σημαίνει αυτός ο «καυγάς»; Trouble άραγε; Μπελάς δηλαδή;

Στον Γενικό Πρόλογο τής σειράς, που τυπώνεται σε όλα της τὰ βιβλία,

έχει κανείς να σημειώσει δύο τουλάχιστο σοβαρά λάθη, που μπορούν να διορθωθούν στο μέλλον: στην έκτη άράδα οι «πρόλογοι» είναι «λήμματα» και στην δέκατη ύγδοη ή Κομωδία, το 'Επος κλπ. δεν είναι «φιλολογικά» είδη αλλά λογοτεχνικά. Το «δύο ή τρία», τέλος, τής τρίτης άράδας είναι σχολαστική μετάφραση του άγγλικού. Στα ελληνικά λέμε «δύο τρία».

Οι υπόλοιποι μεταφραστές γνώρισαν άπλώς τις άτυχίες που παραμονεύουν αναπόφευκτα άκόμενη και τον πιο έμπειρο, εύσυνείδητο και καταρτισμένο έπαγγελματία.

Στον *Ρεαλισμό* παρατηρείται συχνή και σοβαρή άδυναμία στην απόδοση των τίτλων, άδυναμία του είδους «Literary Criticism = Κριτική Λογοτεχνία», αντί: «Λογοτεχνική Κριτική», αλλά και σοβαρότερη: «Concepts of Criticism» = «Οί έννοιες στην Κριτική», αντί: «Αντιλήψεις περί Κριτικής» (το ίδιο και στον *Νατουραλισμό*). 'Αλλα παραδείγματα: σσ. 16, 44, 90, 98, 100, 107, 108, 114, 119 κ.ά.

Στην *Τραγωδία* ή *Ίδια άδυναμία* παρατηρείται σε μία περίπτωση, από παραδρομή προφανώς, όταν το βιβλίο του Killo *Form and Meaning in Drama* αποδίδεται ως *Μορφή και Μήνυμα* στο *Δράμα*, όπου το «μήνυμα» είναι «νόημα».

'Αλλον ένα κακομεταφρασμένο τίτλο συναντούμε στο *Παράλογο*, όπου το *Sein und Zeit* του Heidegger αποδίδεται ως *Είναι και Νοείν*, αντί: *Είναι και Χρόνος*. Στο ίδιο τομίδιο οι «συσχετισμοί» ιδεών (σ. 12) ενδέχεται να είναι «συνειρμοί», οι «χαρακτήρες» και πάλι «ήρωες», και τὰ έπιθετα «έκκεντρικό» και «έξεζητημένο» (σ. 140) χρειάζονται γενική πτώση.

'Ο κατάλογος με τὰ ολισθήματα αυτού του είδους θά μπορούσε να συνεχισθεί κάπως και να περιλάβει και τὰ άλλα βιβλία τής σειράς, αλλά ή μικρή σοβαρότητά τους, που καταφανεται από τὰ παραπάνω παραδείγματα, απαλλάσσει από τον κόπο τόσο τον γράφοντα όσο και τον άναγνώστη.

Χρησιμότερα θά ήταν ίσως μερικά

λόγια για τις έκδοτικές άρχές που ακολουθεί ή σειρά, και ειδικότερα για εκείνες που άφορούν την άπόδοση των ξένων ονομάτων ή τίτλων και που φαίνεται ότι υπάρχει ή πρόθεση να είναι γενικές. 'Ασφαλώς είναι καλό να έχει μια τέτοια σειρά γενικές άρχές, και ή άπόδοση στο πρωτότυπο έχει τὰ «υπέρι» της. 'Αλλά ισχύουν άραγε αυτά τὰ «υπέρι» προκειμένου για τόν Horatius, τόν Cicero, τόν Domitianus, τόν Vergilius, και άκόμη για τόν Tomaso d'Aquino ή για τόν George III, τόν βασιλιά τής 'Αγγλίας; 'Ο έξελληνισμός σ' αυτά τὰ πράγματα είναι τόσο καιερωμένος ώστε, χωρίς υπερβολή, όταν τὰ βλέπουμε γραμμένα στο πρωτότυπο, κινδυνεύουμε να μην τὰ άναγνωρίσουμε. 'Αλλά και σε άλλες περιπτώσεις ή περίπλοκη άπόδοση κουράζει άδικα τόν άναγνώστη, έστω και αν μερικές φορές τόν διασκεδάσει κιόλας λιγάκι: «...τή δράση (έπως στο *Marius* ο 'Επικουρείος [*Marius* the Epicurean] του Pater)». Καί όταν πια φθάνουμε στη Maria, ήρωίδα του Camus, γίνεται ολοφάνερο ότι άκόμη και οι γενικότερες άρχές μπορούν και πρέπει να βάζουν λίγο νερό στο κρασί τους. 'Αλλιώς κινδυνεύουν να μην τὰ βάζουν ούτε εκεί όπου χρειάζεται αποκλειστικά και μόνο νερό: στο έξωφύλλο του *Νατουραλισμού* τὰ όνόματα των δύο συγγραφέων συνδέονται όχι με «και» αλλά με «and».

'Επειτα, γιατί το άγγλικό αλφάβητο μπορεί να αποδώσει ένα ρωσικό όνομα καλύτερα από ό,τι το δικό μας; (πρβλ. και σημ. σ. 8). Καί αντί να άκολουθούμε τις διαφορές των 'Αγγλων, λόγου χάρι για τόν Dostoevsky ή Dostloievsky, γιατί να μην άκολουθούμε τις δικές μας;

Τέλος, για την όμοιομορφία μόνο, και επειδή θά ήταν μια ευκαιρία να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα, παρατηρούμε ότι τόν Marian Evans ως George Eliot ο *Ρεαλισμός* τήν άναφέρει στο άρσενικό γένος, ή *Πλοκή* στο θηλυκό, ενώ στον *Νατουραλισμό* ή σύνταξη δεν έπιτρέπει την έξακριβήση του φύλου.

A. ZENAKOS

Βιβλιογραφικό δελτίο

ΙΟΥΛΙΟΣ 1973

'Επιλογή και 'Επιμέλεια 'Εμ. Μοσχονά

ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βιβλιογραφία

Λαδάς Γεώργιος - Χατζηδήςμος 'Αθανάσιος, 'Ελληνική βιβλιογραφία των έτων 1796-1799. [Τόμος] 2. 'Αθήνα 1973. Σελ. xi+416. (Δρχ. 750). Βιβλιογραφούνται 241 βιβλία, χάρτες, χαλκογραφίες και μονόφυλλα τής περιόδου 1796-99 και 3 (προσθήκες) τής περιόδου 1791-95. 'Ακολουθούν εύρετήρια (σελ. 377-403) και χρονολογικός πίνακας (σελ. 404-15). 'Ο πρώτος τόμος (1791-95) κυκλοφόρησε τὸ 1970.

ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Κοινωνιολογία

Sartre J.-P. - Pingaud B. - Mas o'lo D., 'Ο ρόλος του διανοούμενου στο επαναστατικό κίνημα. Μετάφραση 'Αν. Βεντουράτου-Γ. Λύγγου. 'Αθήνα 1973. Μπάουρον. Σελ. 40. (Δρχ. 20).

'Εκπαίδευση

Γεωργούλης Κ., Γενική παιδαγωγική. Με έπιμέλειαν Δημητρίου Σακιά. 'Αθήνα 1973. Παπαδήμας. Σελ. viii + 135. (Δρχ. 80). Σχηματίστηκε με βά-

ση τις σημειώσεις του Γεωργούλη στο Διδασκαλείο Μέσης 'Εκπαιδευσεως.

Debesse Maurice, Ψυχολογία του παιδιού από τή γέννηση ως τήν έφηβική ήλικία. Μετάφραση 'Ηλία Ξηροτύρη. 'Αθήνα 1973. Κένταυρος. Σελ. 422. (Δρχ. 100).

ΤΕΧΝΕΣ

Κινηματογράφος

Δημητρίου Σωτήρης, Μύθος - Κινηματογράφος - Σημειολογία - Κρίση τής αισθητικής - 'Ανθρωπολογική μελέτη. 'Αθήνα 1973. 'Αλμα. Σελ. 404 + πίν. [32]. (Δρχ. 250).

Λαϊκή τέχνη

Πασαδαίος 'Αριστείδης, 'Η λαϊκή αρχιτεκτονική τής 'Ιμβρου. 'Αθήνα 1973. 'Ακαδημία 'Αθηνών. Σελ. 80 + πίν. 21. (Δρχ. 120). Στις σελ. 56-76 γαλλική περίληψη.

Σταμπεδάκη - Καρπούζου Σοφία, Αί διακοσμητικά βελονιά και τὸ κέντημα. Φησαυρός εἰς τὸν κόσμον τῶν γυναικῶν. Ἀθήναι 1973. Σελ. 135. (Δρχ. 150).

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀρχαία ἑλληνική

ΘΕΑΤΡΟ

Σοφοκλῆς, Ἡλέκτρα. Ἐμμετρὴ μετάφραση Κ. Χ. Μύρη. Ἀθήναι 1973. Ἐταιρεία Σπουδῶν Σχολῆς Μωραΐτη. Σελ. 108. (Δρχ. 40). Στις σελ. 7-18 εἰσαγωγή.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Νικολόπουλος Παναγιώτης, Αἰ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμενοι ἐπιστολαί. Ἐν Ἀθήναις 1973. Ἀθηνᾶ. Σελ. λ' + 585 + πίν. 129. (Δρχ. 500). Διδακτορική διατριβή.

ΚΛΑΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Pfeiffer Rudolf, Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τοῦ τέλους τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. [Μετάφραση Παναγιώτης Ξένος]. Ἀθήναι 1972. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Σελ. xx + 375. (Δρχ. 300).

Νέα ἑλληνική

ΠΟΙΗΣΗ

Δημάκης Μηνᾶς, Ποιήματα. Φύλλα τέχνης — Ἡ χαμένη γῆ — Κάψαμε τὰ καράβια μας. Ἐπιλεγόμενα Σοφίας Ἀντζακα: Ἡ περιπέτεια τῆς ψυχῆς στὴν ποίηση τοῦ Δημάκη. Ἀθήναι 1973. Βάκων. Σελ. 159. (Δρχ. 150). Τὰ «Φύλλα τέχνης» (1935-1937) σὲ τρίτη ἐκδοση ἀναθεωρημένη, «Ἡ χαμένη γῆ» (1939) καὶ τὸ «Κάψαμε τὰ καράβια μας» (1946) σὲ δευτέρα ἐκδοση. Τὰ ἐπιλεγόμενα στίς σελ. 121-154.

Κασόλας Μήτσος, Δελτιοὶ καιροῦ. Ἀθήναι 1973. Διογένης. Σελ. 150. (Δρχ. 70).

Κορνάρος Βιτζέντζος, Ἐρωτόκριτος. Ἐκδοσις κριτική... ὑπὸ Στεφάνου Ξανθοῦδιδου... ἢ ἐπισυνάπτονται πραγματεία τοῦ... Γεωργίου Χατζιδάκι περὶ τῆς γλώσσης καὶ γραμματικῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ ὀκτώ φωτοτυπικοὶ πίνακες ἐκ τοῦ χειρογράφου. Ἀθήναι 1973. Δωρικός. Σελ. [7] + clxxxx + 784 + πίν. 8. (Δρχ. 350). Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ Ἡράκλειου τὸ 1915.

Ρίτσος Γιάννης, Δεκαοχτὼ λιανοτράγουδα τῆς πικρῆς πατριδας. Ἀθήναι 1973. Κέδρος. Σελ. [40]. (Δρχ. 40). Τὸ στοιχειοθετημένο κείμενο ἀκολουθεῖται ἀπὸ φωτολιθογραφικὴ παρουσίαση τοῦ χειρογράφου.

Σπανοῦδης Θέων, Ποίηση. Ἀθήναι 1973. Ἰκαρος. Σελ. 609. (Δρχ. 200).

Χούλια Ἀδέλα, Περιπτώσεις. Ἀθήναι 1973. Σελ. 37. (Δρχ. 40).

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Θεοτόκης Κωνσταντῖνος, Ἀπελῆς. Ἀθήναι 1973. Κείμενα. Σελ. 65. (Δρχ. 30). Πρωτοδημοσιεύτηκε σὲ τρεῖς συ-

νέγειες στὸ περ. «Νουμάς» (Ἀπρ.-Μάιος 1905). Ἀναδημοσιεύεται μὲ μικρὲς διορθώσεις βάσει τοῦ χειρογράφου.

Καλλιγιάννη Θάλεια, Τὸ κάστρο τοῦ Λευτέρη. (Χρονικὸ τοῦ Σιγνῆ Κυδωνίας ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς). Ἀθήναι 1973. Σελ. 122. (Δρχ. 50).

Καραβίτσας Ἀνδρέας, Ἄπαντα. Παρουσίαση Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλος. Εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια Νίκη Σιδερίδου. Εἰκονογράφηση Π. Βαλασάκης. Τόμοι 4. Ἀθήναι 1973. Ζαχαρόπουλος. Σελ. ις' + 2270. (Δρχ. 1.000).

ΜΕΛΕΤΕΣ

Παπαπάνου Κώστας, Οἱ ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ (1851-1873) καὶ ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα. Ἀθήναι 1973. Ἰδρυμα Ἑυρώπης Δράγαν. Σελ. 131. (Δρχ. 125).

ΘΕΑΤΡΟ

— Ὁ Καραγιούζης. Δώδεκα κωμωδίες καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ θεάτρου τῶν σκιῶν. Ἱστορικὸ Δημ. Σιατόπουλος. Ἀθήναι 1973. Ἄγκυρα. Σελ. 307. (Δρχ. 30). Τὸ χρονικὸ μὲ τίτλο «Πῶς ἦρθε ὁ Καραγιούζης στὴν Ἑλλάδα» στίς σελ. 5-10. Ἀκολουθεῖ εἰσαγωγή μὲ ὑπόγραφο Γ.Κ. (σελ. 11-20). Ἀναδημοσιεύονται ἀπὸ φυλλάδια τῆς «Ἄγκυρας» τὰ ἔργα: Ὁ σιὸρ Διονύσιος τενορός καὶ ὁ Καραγιούζης πριμαντόνα — Ὁ Καραγιούζης καὶ ἡ Ὀρφανὴ τῆς Χίου — Ὁ Καραγιούζης καὶ ὁ γέρο Δράκος ὁ Σουλιάτης — Ὁ Καραγιούζης καὶ οἱ τρεῖς γαμποὶ — Ὁ Καραγιούζης διαρρήκτης — Ὁ Καραγιούζης διὰ τῆς βίας γιατρός — Ὁ Καραγιούζης καὶ ὁ καπετὰν Γιορῆς — Ὁ Καραγιούζης ἐφευρέτης — Ὁ Καραγιούζης, τὰ ἐπτά θηρία καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος — Ὁ Καραγιούζης καὶ τὰ τρία ἀνίγμματα — Ὁ Καραγιούζης φούρναρης — Ὁ Καραγιούζης, ὁ Ἀλῆ πασὰς καὶ ἡ κυρὰ Φροσύνη.

ΑΝΘΟΛΟΓΙΕΣ

Μπουμπουλίδης Φαίδων, Ἀνθολογία νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Τόμος δευτέρος: Ποίησης (Μέρος πρῶτον). Ἀθήναι 1973. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Σελ. 528. (Δρχ. 200). Ὁ τόμος κληρονομῆ τῆ νεοελληνικῆς ποίησης ἀπὸ τὰ α' Ἀθηνα εὐλαβείας» ὡς τὸ 1880. Ὁ πρῶτος τόμος (Διήγημα καὶ Ἀφήγημα) κυκλοφόρησε τὸ 1972.

Ξένη λογοτεχνία

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

— Σύγχρονοι Γερμανοὶ πεζογράφοι. (25 μεταπολεμικοὶ συγγραφεῖς). Μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβις. Ἀθήναι 1973. Κάλβος. Σελ. 238. (Δρχ. 50). Κείμενα τῶν: Ἰ. Ἀιχλινγκερ — Λ. Ἄντερς — Μ. Βάλτσερ — Ρ. Βόλφ — Γ. Βόμν — Γ. Γκράς — Ἀλ. Κλουβγκε — Ζ. Λέντς — Ρ. Λεττάου — Κρ. Μέικελ — Χ. Μπαϊλ — Ρ. Μπάουμγκαρτ — Ἰ. Μπάχμαν — Χ. Μπίνγκε — Β. Μπόρχερτ — Χ. Ντάιπερ — Κλ. Ραίλερ — Κρ. Ράινιχ — Π. Σαλλὺν — Β. Σουβρε — Γ. Τσβέρεντς — Χ. Φίνκ — Χ. Χαϊσενμπύττελ — Χ. Χέιμν — Β. Χίντσεσχάμερ.

ΘΕΑΤΡΟ

Τζόνσον Μπέν, Βολπόνε ἢ Ἡ ἄλεπού. Κωμωδία σὲ πέντε πράξεις. Ἐμμετρὴ μετάφραση Ἀγγελίου Τερζάκη. Ἀθήναι 1973. Ἐταιρεία Σπουδῶν Σχολῆς Μωραΐτη. Σελ. 193. (Δρχ. 70). Στις σελ. 7-15 εἰσαγωγή μὲ τίτλο: Ὁ Μπέν Τζόνσον καὶ ὁ «Βολπόνε» του.

ΔΟΚΙΜΙΟ

Δυογένης Ἀλέξανδρος, Κράτος καὶ ἀνθρώπος. Ἀθήναι 1973. Παπαζήσης. Σελ. 227. (Δρχ. 100). Περιέχονται τέσσερα δοκίμια: Σενέκας ὁ φιλόσοφος — Ρήγας ὁ Ἕλληνας — Τὸ κράτος (Λεβιάθαν) — Ζὰκ Μονό.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Γριτσόπουλος Γάσος, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ χριστιανικὰ μνημεῖα Κορινθίας. Τόμος πρῶτος: Ἱστορία. Ἀθήναι 1973. Σελ. 300 + χάρτης 1. (Δρχ. 250). Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ περ. «Πελοποννησιακὰ».

Δημακόπουλος Γεώργιος (ἐπιμέλεια). Τὸ Ἰπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ ἡ διοίκησης αὐτοῦ κατὰ τὸν Ἱερὸν Ἀγῶνα. Ἀναμνηστικὸν λεύκωμα ἐπὶ τῷ ἔορτασμῷ τῆς ἐθνικῆς ἐορτῆς τῆς ΚΕ' Μαρτίου. Ἐν Ἀθήναις 1973. Νομαρχία Ἀττικῆς. Σελ. 73. (Δρχ. 100).

Κορδάτος Γιάννης, Οἱ ἐπεμβάσεις τῶν Ἀγγλῶν στὴν Ἑλλάδα. Χρονογραφία Λουκάς Ἀζελός. Ἀθήναι 1973. Ἐπικαιρότητα. Σελ. 77. (Δρχ. 40). Ἐπανέκδοση ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ 1946. Ἡ χρονογραφία στίς σελ. 7-16.

Κρεμμυδάς Βασίλης, Ἀρχεῖο Χατζηπαναγιώτη. Τόμος Α': Χατζηπαναγιώτης-Πολίτης. Ἀθήναι 1973. Σελ. 222. (Δρχ. 130). Κεφάλαια: Εἰσαγωγή — Τὰ καράβια — Ἡ σερμαγιά — Οἱ ἄλλες οἰκονομικὲς δραστηριότητες — Τὰ κέρδη — Ὁ πλοῦτος — Οἱ συνεργάτες — Συμπεράσματα. Στὸ τέλος δημοσιεύονται κείμενα καὶ φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Τσάκωνα ἐφοπλιστῆ.

Λαμπρινός Γ., Μορφῆς τοῦ ἔθους. Ἱστορικὲς μονογραφίες Ν. Σκουφᾶ, Μ. Ξάνθου, Π. Ἀναγνωστόπουλου, Γ. Δικαίου - Παπαφλέσσα, Α. Οἰκονόμου, Α. Λογοθέτη, Π. Καρατζᾶ, Μ. Βασιλείου, Θ. Τσακάλωφ, Γ. Πάνου, Χ. Περραιβοῦ. 5η ἐκδοση. Ἀθήναι 1973. Μπάυρον. Σελ. 243. (Δρχ. 60).

Στασινόπουλος Ἐπαμειν., Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχὴ μας. Ἀθήναι 1973. Σελ. 544. (Δρχ. 350).

Φώσκολος Μάρκος, Ἄγνωστα στοιχεῖα καὶ κείμενα τοῦ οὐμανιστῆ Κωνσταντῖνου Πατρικίου τοῦ Χίου. Ἀθήναι 1973. Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Σελ. 17. (Δρχ. 15).

— Ἐφημερίδες τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Τόμος τρίτος: Le Moniteur grec 1832-1833. Πρόλογος - εἰσαγωγή ὑπὸ Γεωργίου Δημακοπούλου. Ἐν Ἀθήναις 1973. Νομαρχία Ἀττικῆς. (Δρχ. 200). Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση μὲ προσθήκη εἰσαγωγῆς καὶ ἀναλυτικοῦ εὑρετηρίου. Γιὰ τοὺς προηγούμενους τόμους βλ. Συνέχεια 2, σελ. 95.

